Присвячується
Харківській правозахисній
групі

Vsevolod Rechytskyi

INFORMAL CONSTITUTIONALISM

KHARKIV
PRAVA LUDYNY
2018

Всеволод Речицький

НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

ХАРКІВ
ПРАВА ЛЮДИНИ
2018

УДК 342.4-042.2(73:477)
Р46

В дизайні обкладинки
використано репродукцію картини
Олени Кульчицької
Ярмарок, 1904–1908

Ця публікація здійснена за фінансової підтримки
Open Society Foundation (Будапешт)

Речицький В. В.

Р46 **Неформальний конституціоналізм** / В. В. Речицький. — Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2018. — 356 с.

ISBN 978-617-7391-16-5

Книга являє собою зібрання юридичних есе, доповнених модельним проектом Конституції України — 2018 та проектом Етичного кодексу членів Фулбрайтівського товариства України — 2007. Частина з них побачила світ раніше на шпальтах часопису «Критика», «Вісник Конституційного Суду України», Інтернет-сайті Харківської правозахисної групи тощо.

У книзі аналізується явище неформального конституціоналізму США, а також його змістовного віддзеркалення в Україні та інших регіонах світу. Автор доводить, що головними складниками неформального конституціоналізму є варіативність у накопиченні й витрачанні ресурсів; приватна власність і ринок; спрощення й прискорення соціальних трансакцій; необмежена інтелектуальна свобода. Уміщений у другій главі книги проект конституції президентської республіки та проект етичного кодексу відображають погляди автора на український конституціоналізм та інтелектуальну свободу в їх нормативному вимірі.

Книгу характеризує живий, невимушений стиль викладення матеріалу. Вона призначається для молодих політологів, юристів-науковців, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями сучасного конституціоналізму й верховенства права.

УДК 342.4-042.2(73:477)

ISBN 978-617-7391-16-5

© В. В. Речицький, 2018

Зміст

Передмова 9

Глава I. **Неформальний конституціоналізм** 14

1.1. Неформальний конституціоналізм. Ефект США 14

1.2. Українській Конституції бракує етосу капіталізму 46

1.3. Чи можна довіряти конституційним суддям? 57

1.4. Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина? 71

1.5. Коментар з приводу позбавлення громадянства народного депутата Андрія Артеменка 86

1.6. Вичерпаність пострадянської інтуїції 92

Глава II. **Проект Конституції України — 2018** 96

2.1. Преамбула 96

2.2. Розділ I. Загальні засади 97

2.3. Розділ II. Державні символи 114

2.4. Розділ III. Права, основоположні свободи, обов'язки 115

2.5. Розділ IV. Громадянське суспільство 162

2.6. Розділ V. Екологічна безпека 166

2.7. Розділ VI. Вибори, референдум 169

2.8. Розділ VII. Національні Збори України 174

2.9. Розділ VIII. Президент України....216

2.10. Розділ IX. Уряд України,
інші органи державної виконавчої влади.... 237

2.11. Розділ X. Судова влада 247

2.12. Розділ XI. Служба безпеки України,
Збройні Сили України, поліція 268

2.13. Розділ XII. Територіальний устрій.... 274

2.14. Розділ XIII. Місцеве самоврядування 282

2.15. Розділ XIV. Надзвичайний стан 289

2.16. Розділ XV. Воєнний стан 292

2.17. Розділ XVI. Порядок ухвалення та внесення змін
до Конституції України.... 295

2.18. Перехідні положення 299

Глава III. **Етичний кодекс членів
Фулбрайтівського товариства України**.... 302

3.1. Обґрунтування Етичного кодексу
членів Фулбрайтівського товариства України.... 302

3.2. Етичний кодекс
членів Фулбрайтівського товариства України (проект)..... 307

Глава IV. **Публікації та бібліографія**.... 318

4.1. Монографії.... 318

4.2. Статті, тези, проекти нормативних актів....319

4.3. Бібліографія посилань.... 349

Table of Contents

Preface 9

Chapter I. **Informal Constitutionalism** 14

1.1. Informal Constitutionalism, Effect of USA 14

1.2. The Ukrainian Constitution Lacks the Ethos of Capitalism 46

1.3. Are Constitutional Justices to Be Trusted? 57

1.4. Can Official Constitutional Doctrine Succeed in Ukraine? 71

1.5. Commentary on MP Andrey Artemenko's Deprivation of Citizenship 86

1.6. Post-Soviet Intuition as Exhausted 92

Chapter II. **Constitution of Ukraine (a Draft) — 2018** 96

2.1. Preamble 96

2.2. Section I. General Principles 97

2.3. Section II. National Symbols 114

2.4. Section III. Rights, Fundamental Freedoms, Obligations 115

2.5. Section IV. Civil Society 162

2.6. Section V. Environmental Safety 166

2.7. Section VI. Elections, Referenda 169

2.8. Section VII. National Assembly of Ukraine 174

2.9. Section VIII. President of Ukraine 216

2.10. Section IX. Government, Other Executives 237

2.11. Section X. Judiciary 247

2.12. Section XI. Security Service, Armed Forces, Police 268

2.13. Section XII. Territorial Division..... 274

2.14. Section XIII. Local Government 282

2.15. Section XIV. State of Emergency..... 289

2.16. Section XV Martial Law 292

2.17. Section XVI. Adoption and Amendment of the Constitution 295

2.18. Transitional Provisions 299

Chapter III. **Ethical Code of Ukrainian Fulbright Association** 302

3.1. Substantiation for Ethical Code of Ukrainian Fulbright Association..... 302

3.2. Ethical Code of Ukrainian Fulbright Association (Draft) 307

Chapter IV. **Publications and Bibliography**..... 318

4.1. Monographs 318

4.2. Articles, Abstracts, Documents Drafts 319

4.3. Bibliography of References..... 349

Передмова

Появу цієї книги виправдовує той факт, що між існуючим сьогодні мало не в кожній країні формальним конституціоналізмом і реальним верховенством права (неформальним конституціоналізмом) існує велика, але далеко не завжди усвідомлювана різниця. У той час як одні країни (засновники Європейського Союзу, США, Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія тощо) є динамічними й процвітаючими, інших характеризує стан хронічної стагнації або й занепад.

Існують також амбітні країни, що є сильними й впливовими завдяки своїй географії, особливим історичним обставинам виникнення або монополії на природі ресурси. У цьому випадку «небезпечними» для сусідів їх робить географічне розташування, примхлива гра долі й надра. Такою країною постає перед нами останнім часом євразійська Росія, що зовсім не позбавляє її надій на майбутнє.

Окремі країни мають відверто тоталітарні політичні системи, що скеровує їх економічні ресурси й соціальний капітал у русло збільшення національної військової потуги. Це країни на зразок політично екзальтованої Північної Кореї або просякнутої глибокою економічною фрустрацією Куби.

Унікальним прикладом, що не має аналогів, вважається сучасний «капіталістичний» Китай, в якому

населення отримало після тривалих пертурбацій зайнятість і відносний добробут. Нинішній однопартійний Китай є країною ринкової економіки без інтелектуальної свободи. Однак навряд чи справжній капіталізм без свободи вираження поглядів можливий в принципі. Як би там все не виглядало назовні, про високий індекс щастя в державах, що не належать до країн «ядра» (Іммануїл Валлерстайн) або «золотого мільярду», говорити можна хіба що із застереженнями.

Нарешті, в світі існує досить багато країн, які копіюють західні конституційні інститути або й основні закони в цілому, вважаючи при цьому, що вони роблять все від них залежне для торжества верховенства права. Це країни «електоральної» (простої) демократії, які суттєво поступаються за рівнем політичної зрілості й конституційної культури країнам демократії «консолідованої». Для останніх характерним є реальне усвідомлення переваг не просто демократичного, а *ліберально-демократичного* конституційного ладу. Як відомо, класична західна ліберально-демократична модель суттєво розходиться з моделлю «супер-демократії» (Ортега-і-Гассет), «простої демократії» або «тоталітарної демократії» (Богдан Гаврилишин), за якими найчастіше приховується певний різновид диктатури.

Політичні еліти країн простої демократій володіють знанням про політичний лібералізм, але розуміють його не дуже глибоко. Попри те, що їм знайомі основні атрибути й механізми будівельного майданчика вільного світу, для них залишається незрозумілою природа його конституційних нюансів. Наприклад, уряди цих країн зазвичай покладаються на демократичну більшість (популізм), але не довіряють належною мірою меритократії здібностей і таланту. Вони також погано орієнтуються в «поведінковій економіці», авангардному мистецтві й академічній свободі. Для істеблішменту цього типу не свобода детермінує прийнятний рівень демократії

в країні, а, навпаки, народоправство має визначати «обґрунтовані» кордони свободи маневру в суспільстві.

Давня теза Джованні Сарторі про те, що демократії не вміють творити, а можуть лише обирати серед зразків, уже винайдених іншими, є для них прийнятною хіба що теоретично. Й хоча зовні нам може здаватися, що різниця між демократами й лібералами є малозначущою (в контексті широкої проблематики правової держави), насправді це далеко не так. Як показує досвід, саме ця різниця є вкрай важливою. Можна навіть сказати, що з неї усе якраз і виходить.

Хоча зовнішніх і внутрішніх причин для геополітичного відставання країн може існувати багато, головною серед останніх є брак або й повна відсутність розвинених ринково-капіталістичних відносин. Йдеться як про дефіцит вільного підприємництва й інтелектуальної свободи, так і про слабкість конституційно-правових механізмів, здатних їх ефективно захищати. Як про це можна нині прочитати в фундаментальних дослідженнях, ігнорування народами й урядами законів ринку може призвести до катастрофи більшої навіть за ту, що її гарантує відмова від слідування законам Ісаака Ньютона.

Особливо показовим у цьому відношенні є багатий конституційний досвід Сполучених Штатів. Не маю наміру наводити тут показники американської військової могутності, економічного зростання чи культурного розмаїття. Нині про все це знають навіть у бідонвілях. Значно більш цікавим є те, що США від решти країн світу відрізняє не так їх природна чи національно-етнічна самобутність (за цими параметрами Сполучені Штати є більш-менш подібними до сучасного Євросоюзу), як нетипово смілива, орієнтована на інновації й ринок конституційна система.

Попри всі можливі застереження, наважуся стверджувати, що саме в цьому полягає унікальна відмінність Сполучених Штатів. Саме в цьому — глибоко правовому вимірі їх соціального життя

ховається причина тріумфального піднесення й процвітання, наукового й мистецького домінування США в масштабах планети. Можна сказати, що Сполучені Штати виросли з чистого нонконформізму, адже США утворили не світові лузери в традиційному значенні цього слова, а емігранти із Західної Європи — найбільш комфортного й прогресуючого в XVII ст. регіону світу. Майбутніх американців цікавив не просто поступ, а поступ у квадраті чи навіть у кубі, забезпечити який міг лише набагато вищий від існуючого в Старому світі рівень автономної активності індивіда.

Але саме тому Сполученим Штатам можна заздрити, не полишаючи при цьому власних сподівань на краще майбутнє. Історія американського поступу довела, що неформальний конституціоналізм є надзвичайно продуктивним. За чверть тисячоліття він зробив сміливих, рішучих і вільних людей ще й беззаперечними економічними лідерами Західного світу. Американським фаворитам долі вдалося переконливо довести, що справжніми джерелами процвітання є не стільки природні ресурси або унікальна етнічна належність розселених у преріях, горах чи на океанському узбережжі спільнот, скільки розкута уява, креативний дух і довіра до людини-власника як такого. Після перемоги Авраама Лінкольна, висадки людини на Місяць, обрання Барака Обами президентом і космічних звершень Ілона Маска стало беззаперечним те, що поступом можна оволодівати так само успішно, як віндсерфінгом чи вмінням стрибати з парашутом.

З іншого боку, опанування наукою швидкого просування вперед через адекватне розуміння природи неформального конституціоналізму є не таким простим, як це може здаватися на перший погляд. Особливо складно зрозуміти подібні речі в Україні, де на протязі життя вже чотирьох поколінь у поведінці людей свідомо вироблялися й закріплювалися далеко не найкращі психологічні паттерни й умовні рефлекси. З іншого боку, кращої й, водночас, достойної альтернативи у нас просто не існує. Неформальний кон-

ституціоналізм здатен зробити людей вільними, динамічними й навіть щасливими. Навпаки, фіктивний конституціоналізм морочить голову цілим поколінням, настирливо спокушаючи примарними обіцянками земного раю.

Через ці причини схилити симпатії людей до справжньої конституційної культури намагається ця невелика книга. Фінансові й технічні проблеми її видання перебрало на себе видавництво «Права людини» й Харківська правозахисна група (ХПГ). Цей том завершує собою трилогію популярних видань про конституціоналізм, перші частини якої («Конституціоналізм. Коротка версія» та «Конституційне АБВ») побачили світ у 2014 та 2016 роках.

Відтак, уже вкотре моя особлива подяка — виконавчому директорові ХПГ Євгену Захарову, а також панові Олегу Мірошниченко, якому також завдячує — далеко не лише своєю версткою й дизайном — ця книга.

Глава I.
НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

1.1. Неформальний конституціоналізм. Ефект США

До написання цього есе мене спонукав один неочевидний, на перший погляд, факт. Незважаючи на те, що майже всі сучасні країни мають писані конституції, більшість з яких формально відповідає ліберально демократичним засадам і говорить про верховенство права, рівень добробуту та інші суттєві обставини життя людей у цих країнах є дуже різними. А тому виникає питання про критерії дієвості сучасного конституціоналізму, його практичні наслідки, сумарний ефект. Не можна заперечити й того, що сучасні конституції розрізняються між собою не лише своїм формально-юридичним дизайном, але й тим, наскільки серйозно вони сприймаються істеблішментом і більшістю населення країни. Студенти-юристи знають, що основні закони бувають відповідними або невідповідними до реалій життя, а підручники з конституційного права розрізняють реальний і фіктивний конституціоналізм.

У випадку невдало сконструйованого основного закону, національний конституціоналізм може бути реальним і водночас неефективним. Тому є підстави вживати для позначення реального й ефективного конституціоналізму таке поняття, як *неформальний конституціоналізм*. Останній іноді називають *органічним* або *справжнім* конституціоналізмом. Неформальний конституціоналізм добре узгоджується з поняттям привабливого, успішного й щасливого життя. Що ж стосується самого поняття *щастя*, то попри його давню присутність в американській Декларації незалежності 1776 р., його важко формалізувати. З іншого боку, ми знаємо, що це простіше зробити в одних країнах і набагато складніше — в інших.

Паралельно виникають також питання про оригінальні й запозичені («списані») основні закони, про інтелектуальну чесність в конституційному праві, про відповідність правових норм емоційній матриці сучасної людини, про орієнтованість конституцій на індивідуалістичні або колективістичні пріоритети. Є підстави говорити також про спрямованість основних законів на соціалізм і капіталізм, монархію й республіку, унітаризм і федералізм тощо. У цьому сенсі перша в світі писана Конституція США 1787 р.[1] була свідомо орієнтованою на швидкий поступ, федералізм, а також індивідуалізм і релігійну віротерпимість. Вона забезпечувала інтелектуальну свободу разом із свободою економічного маневру, прискорювала й спрощувала більшість соціальних трансакцій, встановлювала універсальні правила життєдіяльності для вкрай строкатого й «неслухняного» суспільства.

У історичному плані це був той час, коли потенційно готові до експансії в північну Америку європейці вже «запанували над матеріальним, але ще не домоглися великого впливу на розум пере-

[1] Строго кажучи, першими писаними конституціями в світі вважаються конституції окремих північноамериканських штатів. Див.: *Еллинек Г.* Декларация прав человека и гражданина. — Одесса: «Юридична література», 2006. С. 16–17.

важної частини населення земної кулі»[1]. З іншого боку, юдео-християнська мораль зуміла так піднести вгору значущість людської особистості, що «свобода в широкому масштабі стала доступною масам»[2]. Індивідуальна енергія й ініціатива, «не стримувані нічим, окрім спротиву з боку інших індивідів», знайшли собі підтримку в загальному праві й судовому процесі[3]. З часом розроблену на цій основі Конституцію США називатимуть «Біблією ринку», намагаючись підкреслити її одночасно сакральний і відверто прагматичний характер. Цей нормативний потенціал Конституції США Джеймсу Б'юкенену вдалося згодом перевірити й тріумфально підтвердити математичними розрахунками.

Поступ як такий був притаманний у той час багатьом країнам. Однак лише Захід зумів перетворити його на сталий процес експансії[4]. Активізувавшись спочатку в континентальній Європі, він швидко набув вражаючої інтенсивності в Сполучених Штатах. Допитливість, пожадливість і дух авантюризму й раніше відрізняли активні соціальні стани Західної Європи від «самовдоволеного консерватизму китайських, мусульманських та індуських вождів» (Вільям Мак-Ніл). Однак поява США зіштовхнула світ з раніше безпрецедентною відкритістю до змін, переоцінкою усталених авторитетів і прагненням до поступу як в окремих індивідів, так і в культурі в цілому. Ні на кого й ні на що не схожі Сполучені Штати постали із європейських «уламків і частин» як неповторна й «придумана країна» (Сьюзан Сонтаг). Зокрема, Олександр Гамільтон

---

[1] *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 762.

[2] *Зануссі К.* Стратегії життя, або як з'їсти тістечко і далі його мати. — Харків: Фоліо, 2015. — С. 277–278.

[3] *Жувенель Б. де.* Власть. Естественная история ее возникновения. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. — С. 277.

[4] *Мокир Д.* Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. — С. 241.

дивився на США як на «найбільш цікаву в світі імперію»[1], успіх або фіаско якої обов'язково матиме світове значення. Нова країна витрачала на утримання уряду вдвічі менше, ніж це мало місце в Європі, а її ринкова сила виглядала набагато привабливішою, ніж соціальний захист. До того ж, більш прозоре, ніж західноєвропейське законодавство США дозволяло американським акціонерам реально впливати на політику своїх рад директорів.[2]

Секрет цієї первинної привабливості США, писав згодом Збігнев Бжезінський, полягав у щасливому поєднанні ідеалізму й матеріалізму як однаково сильних джерел мотивації психіки людини[3]. Здатність ризикувати від імені цілого світу стала геополітичною ознакою Сполучених Штатів. З іншого боку, цей підхід дозволяв США хронічно утримувати світову першість за кількістю інновацій[4]. На додачу, як у це щиро вірив й про це писав Герберт Спенсер, творчу спроможність нації підживлювало змішання крові переселенців з кров'ю індіанських аборигенів. Так або інакше, за Атлантикою несподівано «з'явилась Америка, сяюча, усюдисуща», а тому переосмислити й переоцінити ставлення до неї стало для Європи нагальною необхідністю[5].

Ще від самого початку США прагнули убезпечили підприємництво від втручання держави й тому їх Конституція заборонила створення корпорацій на національному рівні.[6] Виключенням з цього підходу став знаменитий New Deal, щодо оцінки якого й досі не склався консенсус. У всьому іншому, писав Дерек Уолкотт,

---

[1] Див.: *Киссинджер Г.* Мировой порядок. — М.: АСТ, 2016. — С. 305–306.

[2] *Най С. Дж. (младший).* Будущее власти. — М.: АСТ, 2014. — С. 322–323.

[3] *Бжезинский З.* Стратегический взгляд. Америка и глобальный кризис. — М.: АСТ, 2015. — С. 61.

[4] *Талеб Н.* Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. — М.: Колибри, 2012. — С. 335.

[5] *Кундера М.* Встреча. — СПб.: Азбука-Аттикус, 2013. — С. 214.

[6] *Кревельд М. ван.* Американская загадка. — М.: Мысль, 2008. — С. 118.

в США закріпилася установка на «анархію». Країна утверджувала індивідуалізм, прагнула до самовираження й закладала зовсім нові уявлення про традицію[1]. «Основний бізнес Америки — це бізнес»[2], — нагадував Барак Обама, цитуючи президента Калвіна Куліджа. Тому не дивно, що неформальний конституціоналізм США склався як пряме втіленням логіки модерного капіталізму. Ще з тих пір у своїх багатіях американці бачать не об'єкт для заздрощів, а зразок для нащадків.

За задумом, конституційна система США мусила заохочувати безперервне оновлення й використання широкого спектру ресурсів країни, так що урядове вторгнення в магію ринкового механізму вважалося гальмом для її економічного зростання[3]. Ця по суті економічна парадигма захопила також засоби художнього самовираження: кіно, театр, живопис, музику тощо. У підсумку, старшій від США Європі дісталася дивна доля наслідувачів. Навіть Франція змушена була відчути дефіцит «американської вітальности»[4]. Як написав про все це Жан Бодрійар: «Пречудовим взірцем <...> «диявольської» потуги змін, цієї аморальної енергії перетворення, що спрямована супроти усіх систем цінности, є Сполучені Штати. Попри їхню моральність, їхнє пуританство, їхню маніакальну чеснотність, їхній прагматичний ідеалізм, все в цій країні міняється завдяки імпульсові, котрий не має нічого спільного з поступом, що лінійний за визначенням, — ні, справжнім рушієм є ницість вільної циркуляції. Асоціяльна і дика, непідвладна будь-яким послідовним суспільним проєктам: все тут тестується, все оплачується, все виставляється напоказ, все зазнає краху. Західна музика, види терапії, сексуальні «збочення», східні хмарочоси, лідери, техніч-

[1] Див.: *Янгфельдт Б.* Язык есть Бог. Записки об Иосифе Бродском. — М.: Астрель, 2012. — С. 241–342.

[2] *Обама Б.* Дерзость надежды. — СПб.: Азбука-классика, 2010. — С. 174.

[3] Там само. — С. 175.

[4] *Гари Р.* Ночь будет спокойной. — М.: Астрель, 2011. — С. 215.

ні новинки, мистецькі течії, — все воно проходить одне за одним, і немає йому впину. <...> Ця аморальна скупченість усіх форм, усіх рас у несамовитому спектаклі перемін і є досягненням суспільства і ознакою його життєздатності»[1].

Томас Манн якось сказав, що в США все дихає майбутнім в атмосфері могутності, розуму, достатку й миру. Не дивно, що сьогодні глобалізація за участі й лідерства США сфокусуватися на творчості, виробленні теоретичних концепцій та ідей[2]. Тобто із трьох стовпів американського ідеалу — свободи, рівності й справедливості найбільш актуальною в наш час виявилася інтелектуальна свобода. Вкотре одним із першочергових завдань американського конституціоналізму стало забезпечення свободи вираження поглядів у найширших масштабах.

З часу ухвалення конституційного Білля про права (1791) Конституція США підтримує безперервне інтелектуальне змагання різних політичних форм й інституцій за вплив і контроль. Власне, ця боротьба угруповань за своє потрактування національних інтересів разом із культурою відкритості якраз і не дозволяє перетворити американську внутрішню й зовнішню політику на нудне моралізаторство. Оскільки геополітика США будується на альянсах, американська ідеологія відзначається безпрецедентною гнучкістю. Можна сказати, що вона здатна поки що давати відсіч будь-якому домінуванню. Усе тут побудовано на можливості не погоджуватися із status quo. Прикметно, що й сама Конституція Сполучених Штатів є результатом бунтівних рішень батьків-засновників на Філадельфійському конвенті 1787 р., де вони вийшли за межі мандату Континентального конгресу, який і сам виник через палку незгоду переселенців з політикою британської корони[3].

---

[1] *Бодрійар Ж.* Фатальні стратегії. — Львів: Кальварія, 2010. — С. 73.

[2] *Талеб Н.* Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. — М.: Колибри, 2012. — С. 75.

[3] *Леони Б.* Свобода и закон. — М.: ИРИСЭН, 2008. — С. 148.

У подальшому «любов до свободи й диких місць» (Джексон Тернер), штовхаючи американців щодалі на Захід, витворила суспільство, що генерувало індивідуалізм разом із недовірою до будь-якого владного контролю[1]. Конституціоналізм США народився під очевидним впливом таких прозаїчних факторів, якими були тоді «гроші, громадянська безпека, торгівля й мореплавство» (Чарльз Бірд)[2]. У свою чергу, Конституція США зворотно програмувала країну як… «задирливу республіку», що її Томас Джефферсон застерігав від «одноманітності», а Медісон — від боягузтва й надмірного прагнення до уникнення конфліктів[3].

Так що коли Лех Валенса ділився своїми уявленнями про політичний лібералізм, як війну всіх проти всіх під контролем права, він був доволі близьким до його американської моделі. З іншого боку, було б очевидною помилкою ототожнювати американізм лише з жорстким прагматизмом. Хоча Генрі Кіссінджер і вважав основним виправданням зовнішньої політики США *торгівлю*,[4] не тільки сліпа гонитва за наживою визначила конституційний дизайн Сполучених Штатів. У противному випадку, як писав із цього приводу Пітер Вайль, нобелівські лауреати вже давно б емігрували з Америки до Арабських Еміратів.

Як відомо, попит на культурний поступ в США спирався зазвичай на згоду й інтерес не лише елітної верхівки. І якщо в Росії культурний прогрес мав характерні ознаки кампаній, скерованих на збільшення військової потуги й міжнародного впливу імперії[5], то

---

[1] Див.: *Форбс С.*, *Эймс Э.* Манифест свободы. — М.: Азбука, 2014. — 352 с.

[2] Див.: *Beard Charles A.* An Economic Interpretation of the Constitution of the United States, 1925. — P. 324.

[3] Див.: *Візельтир Л.* Розум і республіка опіній // Критика, № 9–10, 2015. — С. 2–8.

[4] *Янгфельдт Б.* Язык есть Бог. Заметки об Иосифе Бродском. — М.: Астрель, 2012. — С. 264.

[5] *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 775.

в США він рухався без жодного плану, стихійно й хаотично. З іншого боку, близькість Сполучених Штатів до європейських культурних джерел не повинна затьмарювати для нас той факт, що американський поступ з часом все більше відхилявся від доріг Старого світу. Як би заманливо, писали подружжя Тоффлер, не виглядили перспективи оновленого союзу Європи й Сполучених Штатів, реальність показує те, що США й Євросоюз швидше все далі розходяться, ніж наближаються один до одного[1].

Якщо в США, за визнанням Європейської Комісії, почати бізнес можна вже через шість годин, то в Євросоюзі на це знадобиться кілька днів або й тижнів. Однак більш серйозним показником розриву є те, що спроба Євросоюзу дорівнятися до Сполучених Штатів у сфері інновацій зазнала «грандіозного фіаско» ще на початку нинішнього століття[2]. Америка досі випереджає всіх, залишаючись найпотужнішим магнітом для більшості населення земної кулі. Пасіонарні голландці, шведи, фіни, англійці, ірландці та шотландці встигли прибути в Новий світ ще до 1700 р.; французькі гугеноти — до 1750 р.; ірландці (після Великого картопляного голоду) — до 1845 р.; німці — до 1848 р. Цікаво, що це саме вони заклали людський підмурівок найбільш відомих американських міст[3].

Американізм спричинився до революційного оновлення також і правової системи. Якщо англійські колоніальні статути усіляко намагалися *вилучити* з хитросплетінь звичаєвого права «зобов'язання, права й заборони, що забезпечують народну свободу»[4], то конституціоналізм Сполучених Штатів примусив центр

---

[1] *Тоффлер Э., Тоффлер Х.* Революционное богатство. — М.: АСТ, 2008. — С. 494.

[2] Там само. — С. 504.

[3] Див.: *Тараборелли Р.* Фрэнк Синатра. Я делал все по-своему. — М.: Изд-во «Э», 2016. — С. 21.

[4] *Бейлин Б.* Идеологические истоки Американской революции. — М.: Новое изд-во, 2010. — С. 127.

поступитися багатьма зі своїх прерогатив на користь провінції. Йдеться про систему паралельно існуючих «сусідських» органів (imperium in imperio), правомочних керувати справами в своїй ділянці й конкуруючих між собою[1]. Майже відразу після ухвалення Конституція США набула ознак унікального правового документа для задоволення найвигадливіших людських потреб і прагнень. Не дивно, що нині «Штати майже для всіх європейців є символом необмежених можливостей і величезного шансу, що його має в собі капіталізм у його щонайкласичнішій іпостасі»[2].

Народжена класичним капіталізмом Конституція США увібрала в себе основні нормативні вимоги останнього й відтоді вільне підприємництво й Конституція США є елементами нероздільної цивілізаційної реальності. На думку Адама Пшеворського, цей класичний капіталізм передбачає: а) розділення праці, коли кожен працює задля задоволення потреб інших; б) засоби виробництва знаходяться в приватному володінні; в) у кожній з цих сфер функціонує ринок[3]. Виглядає так, що ця економічна система нині не має альтернативи.

Це також означає, що «ринково орієнтовані приватновласницькі системи» Чарльза Ліндблома[4] є водночас традиційними «системами законних прав власності» (Паскаль Селен). Обидві вони добре узгоджуються із західними уявленнями про мораль і етику, а тому володіють реальним авторитетом[5]. Крім того, повноцінне розгор-

---

[1] *Бейлин Б.* Идеологические истоки Американской революции. — М.: Новое изд-во, 2010. — С. 147.

[2] *Зануссі К.* Час помирати: Спогади, роздуми, анекдоти. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 55.

[3] Див.: Демократизация. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2015. — С. 204.

[4] Там само. — С. 205.

[5] *Сален П.* Вернуться к капитализму, чтобы избежать кризисов. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. — С. 258.

тання сучасного капіталізму вимагає концентрації прав власності в руках обмеженої групи підприємців[1]. Попри ліву критику, ділові союзи останніх «ґрунтуються на довірі, порозумінні й відданості, які так само важливі в особистих стосунках»[2]. Це підтверджує, що ринок вимагає моральних чеснот і непідробного альтруїзму. Ця теза має визначальний вплив на суспільну динаміку й цілком підтримується *конституційним патріотизмом*.

І хоча несправджені надії можуть послужити аргументом проти ринкового капіталізму, сума людських розчарувань за умов останнього є незрівнянно меншою, ніж за умов лівацького соціалізму в його тоталітарній чи авторитарній іпостасі. Подібний висновок має величезне значення для визначення аксіом неформального конституціоналізму, в якому *варіативність* у накопиченні й витрачанні ресурсів прямо впливає на людську творчість, удосконалення умов життя, індекс щастя й решту визнаних атрибутів прогресу. Такий погляд цілком узгоджується з філософією Нового часу, в якому майбутнє є результатом *непередбачуваних* зусиль мільйонів — реальністю, що виходить далеко за межі уяви навіть кращих державних менеджерів і плановиків[3].

Коли державне втручання в економіку згортається й на ринки повертається вільний вибір і конкуренція, світ (як от у сучасному Китаї) ніби спіткає чудо. Зростання продуктивності супроводжується доступом до немислимих раніше товарів і послуг. Люди отримують можливості розвитку завдяки *власним* поведінковим стратегіям, що складає одну з найбільш важливих засад неформального конституціоналізму. Як визнавав один із героїв «Людини без властивостей», «капіталізм як організація егоїзму за ієрархією сил з метою добування грошей — це просто-таки найвищий, до то-

---

[1] *Делез Ж.*, *Гваттари Ф.* Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. — М.: АСТ, 2007. — С. 542.

[2] *Рокфеллер Д.* Мемуари. — К.: Юніверс, 2009. — С. 239.

[3] Див.: *Форбс С.*, *Эймс Э.* Манифест свободы. — М.: Азбука, 2014. — С. 73.

го ж і найгуманніший лад, який ми спромоглися витворити собі на славу; точнішого мірила людські діяння в собі не мають»[1].

Цілком закономірно, що на певному щаблі своєї еволюції цивілізація набуває рис конституційної держави. Розвинений капіталізм і неформальний конституціоналізм поодинці існувати не можуть. Прикметно, що при цьому американська конституційна модель виявилася не лише першою в світі, але й працюючою на максимальній швидкості моделлю. Не дивно, що даний тип правової держави залишається привабливим уже на протязі більш як двохсот років. Останнє цілком усвідомлював Михайло Грушевський, коли писав: «Ся країна (США. — *В. Р.*) для нашої будущини, безсумнівно, матиме величезне значення, — і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж будь-який з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий у замислі й виконанню, сей народ може дуже багато в чому навчити наші кадри робітників і діячів»[2].

Неформальний конституціоналізм є орієнтованим на інтенсивне й повне життя людини, тобто на справжній поступ. Останній передбачає великий розмір ВВП, розвинуту науку й багатогранне мистецтво. Сюди ж потрапляє людське усвідомлення необхідності захисту екосистем і високий індекс щастя. Але чим конкретно забезпечується подібний тонус життя, якщо говорити про конституційний інструментарій? Спочатку це було верховенство транскордонного католицького права над європейськими можновладцями (Френсіс Фукуяма[3]). Пізніше — розділення влад і республіканський

---

[1] *Музіль Р.* Людина без властивостей. Т. 2. — К.: Вид-во Жупанського, 2010. — С. 189.

[2] *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: 1991. — С. 150.

[3] *Fukuyama Francis.* The Origins of Political Order. From Prehumen Times to the French Revolution. — N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2011. — P. 258–260.

устрій, парламентаризм і свобода, що згодом розгорнулася в невідчужувані фундаментальні права індивіда. Усе це є загальновідомим, отже ми мусимо звернути нашу увагу на роль нюансів.

Наприклад, поняття *верховенства права* в Україні, де панує континентальна правова система, традиційно пов'язується з повагою до невідчужуваних суб'єктивних прав і свобод людини (human rights). Даний підхід має шанс стати тут мало не канонічним[1]. Однак в англосаксонській правовій системі верховенство права розуміють як вищість абстрактних норм писаного або неписаного закону по відношенню до «живої» влади осіб найвищого статусу й рангу. Даний підхід зазвичай підтримував і невтомно пропагував Фрідріх фон Гаєк. Право для нього — це майже завжди ансамбль ефективно обмежуючих владу юридичних норм (law), а не низка суб'єктивних прав (rights), призначених для розширення свободи індивідуального вибору суб'єкта[2].

Різницю в нюансах існуючих версій конституціоналізму можна помітити й через порівняння змісту присяг американського й українського президентів. У США президентська присяга виглядає так: «Я урочисто запевняю, що буду віддано виконувати обов'язки Президента Сполучених Штатів і буду щосили зберігати, захищати та обороняти Конституцію Сполучених Штатів»[3]. Український же текст присяги є довшим: «Я, <…> волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і доб-

[1] Див.: *Головатий С.* Верховенство права. Монографія (у трьох книгах). — К.: Фенікс, 2006. — 1747 с.

[2] Назва відомого твору Гегеля «Філософія права» подається у Великобританії та США як Philosophy of Right. На відміну від цього, верховенство права в Західному світі є відомим як… rule of law — тобто правління права (закону) в його об'єктивному, а не суб'єктивному сенсі.

[3] У перекладі Наталії Комарової.

робут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Неважко помітити, що якщо американському президенту Конституція відводить роль скромного промоутера («круп'є в казино») основного закону, то українському — мало не патрона нації. Подібно до повітряного флоту у вірші Павла Тичини, він… «і б'є, і сіє, й носить / він Республіку підносить / до нових висот». Зовні ми маємо два нібито аналогічних за своїм призначенням нормативних інструменти. Однак насправді в американській моделі конституціоналізму ми стикаємося із застосуванням формули: *rule **of** law* (владне правління в рамках закону), а в українській — із застосуванням формули: *rule **by** law* (правління за допомогою або за посередництвом закону). У останньому випадку право виступає не стільки обмежувачем влади, скільки одним з її важелів, допоміжним юридичним інструментом.

У широкому потрактуванні це означає, що якщо Конституцію США необхідно сприймати в якості грандіозного зібрання юридичних *процесуальних* оболонок, покликаних сприяти здійсненню людської винахідливості й свободи, то Основний Закон України — як зібрання ціннісних *матеріалістичних* зразків і мотивацій. Наприклад, якщо Конституція США говорить про шляхи просування до ідеалу свободи, конкретне наповнення якої залишається непередбачуваним, то український Основний Закон описує (див. частину першу ст. 3 Конституції України) замість цього цілком конкретний матеріалістичний ідеал. Подібний підхід критично знижує *варіативність* пошуку шляхів вітчизняного прогресу.

Основний Закон України найвищими соціальними цінностями називає «*людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку*», що визначає мало не всю філософію вітчизняної версії конституціоналізму. Тобто якщо в Сполучених Штатах ви-

щими національними пріоритетами є «*життя, свобода й прагнення до щастя*», з чого випливає право кожного американця *вільно чинити власною долею*, то в Україні *категорія* (а не інструментальне поняття) *свободи* не передбачається текстом Основного Закону. Інакше кажучи, *свобода народу* вищою конституційною цінністю в Україні не визнається.

Натомість американський конституціоналізм наполягає на тому, що свобода народу є важливішою навіть за демократію, а тому саме вона мусить визначати межі й кордони останньої. Що ж стосується української конституційної моделі, то в ній *демократія* визначає прийнятний і допустимий обсяг свободи для всіх соціальних груп й індивідів. Отже, ми маємо розрізняти дві відмінні між собою конституційні орієнтації-парадигми: а) американську, сфокусовану на праві кожного вільно чинити власною долею; б) українську, сконцентровану на народному добробуті й колективній безпеці.

Однак особливість Конституції США як «Біблії ринку» є помітною не лише в тому, що свобода виступає тут головним фактором прогресу. Не заперечуючи демократичних принципів і засад, американці разом із правлінням більшості підкреслено поціновують меритократію як правління заслуг, обдарованості й таланту. Даний підхід проявляється, наприклад, у закріпленні правом високих податків на мільярдні спадки, а також у традиційній відмові американців від аристократичних титулів і звань.

Свобода проголошується в Декларації незалежності США (1776), а потім конкретизується в Біллі про права (1791) як особливій частині Конституції Сполучених Штатів. При цьому перша в рейтингу прав поправка здавна вважається безпрецедентним втіленням *інтелектуальної свободи* індивіда. Ця остання функціонує завдяки поступово виробленій на Заході інфраструктурі свободи, яка складається з таких основних елементів: по-перше, мотивація будь-якої активності індивіда має виникати спонтанно, без індоктрина-

ції й зовнішнього тиску; по-друге, творча ініціатива суб'єкта має здійснюватися під його власну відповідальність, а не відповідальність соціальних інститутів; по-третє, результати творчої діяльності індивіда мають залишатися в його повному розпорядженні, а не відбиратися державою або іншим владним авторитетом. Прикладом подібного відбирання можна вважати державне направлення молодих фахівців на роботу. Цікаво, що цю інфраструктуру свободи докладно дослідив Броніслав Маліновський[1].

Для кращого розуміння проблеми співвідношення суб'єктивних прав в Україні й США допустимо вдатися до такої візуальної метафори: якщо в авторитарному суспільстві суб'єктивні конституційні права нагадують собою ніби розчищені державою доріжки в глибокому снігу (мають цільове — «побудова комунізму», «добробут народу», «відродження нації» спрямування), то в ліберальних демократіях суб'єктивні права працюють як лижі й снігоступи, що дозволяють рухатися кожному з суб'єктів куди заманеться. Не дивно, що останнє має своїм наслідком хаотичний («броунівський») малюнок особистих біографій індивідів.

Таким чином, головною властивістю категорії свободи в неформальному конституціоналізмі є те, що вона забезпечує найширшу з можливих *варіативність* у накопиченні й витрачанні будь-яких реально існуючих ресурсів. Якщо в простих демократіях майже всі канали ресурсних надходжень і витрат визначаються й контролюються державою або її інститутами (в СРСР так здійснювалася колективізація й освоєння цілини, в Китаї — «Великий стрибок» із сільськими домнами й масовою боротьбою з горобцями), то в ліберальних демократіях ризик утрати ресурсів і соціального капіталу мінімізується через строкатість (багатовекторність) grass-roots рішень і диверсифіковану відповідальність мільйонів діючих суб'єктів. Як відомо, Верховний Суд США зовсім невипад-

[1] Див.: *Malinowski B.* Freedom and Civilization. — London: George Allen, 1947.

ково відмовився визнавати можливість існування «хибних ідей»[1], а уніфікація освітніх програм, так само як і вибіркове вилучення існуючих інформаційних джерел, є тепер забороненими навіть у коледжах і школах[2].

Варіативність у накопиченні й витрачанні ресурсів є безпосередньо дотичною до соціалізації й наступної творчої реалізації кожного члена капіталістичного суспільства. Варіативність в соціалізації полягає в тому, що молоді люди вільно обирають й у мільйонах неспівпадаючих версій реалізують своє життєве призначення. Йдеться як про використання необмежено широкого спектру ресурсів у вигляді адекватної особистим нахилам молодої людини професії та освіти, так і про оволодіння іноземними мовами, укладання шлюбу, вдалий вибір партнера, знаходження географічно комфортного місця для проживання тощо. У свою чергу, варіативність у витрачанні ресурсів передбачає сприйнятливе ринком і ним же диверсифіковане інвестування дорослими своїх навичок, здібностей і талантів у той загальний і безперервний процес трансформації суспільства, що його втілює в собі поступ.

У тоталітарних й авторитарних суспільствах накопичення й витрачання ресурсів здійснюється індивідами за жорсткою ідеологічною схемою чи інтелектуальним шаблоном. Про справжню варіативність вибору — в питомому значенні цього слова — зазвичай не йдеться. За подібних обставин навіть незначна кількість помилок державних планувальників може призвести до катастрофи, хоча частіше тут спостерігається хронічна стагнація й відставання. При цьому загибель ресурсів і соціального капіталу може досягати

---

[1] *Речицкий В.* Символическая реальность и право. — Львов: Изд-во «ВНТЛ-класика», 2007. — С. 562–563.

[2] Див.: Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 74–75, 79; Freedom of Press Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 94, 157.

дійсно фантастичних масштабів (екологічно сумнівний Байкальський целюлозно-паперовий комбінат в СРСР, масове викладання історії КПРС і наукового комунізму в радянських вишах). Навпаки, за наявності неформального конституціоналізму варіативність стратегій накопичення й витрачання ресурсів максимізується. І дуже схоже на те, що саме завдяки цій якості американський неформальний конституціоналізм виявився таким вражаюче продуктивним. Тобто його аксіоматика дійсно відповідала принципу верховенства права, перед яким рівними є всі і все.

Конституціоналізм США найкраще забезпечує *варіативність* and vice versa. Провали й піднесення тут чергуються між собою, але враховуючи те, що наявні ресурси в умовах гарантованої свободи накопичуються й витрачаються у мільйонах різних версій і модифікацій, загальний ризик утрат виявляється цілком прийнятним. Недарма трансформацію одноманітного в багатоманітне Герберт Спенсер називав свого часу самою суттю прогресу[1]. Індивіди й тут можуть виростати сумними копіїстами або енергійними творцями, але в будь-якому випадку вони не повинні боятися спроб і помилок. Адже нині навіть науковий світогляд складається з низки різних і неповних уявлень,[2] а в математиці існує спеціальний розділ про логічні перетворення в системі, де істинність суджень залежить від контексту стосунків між системою й суб'єктом. Йдеться про відому *теорію топосу*, що походить з інтуїтивної логіки й теорії категорій.

Індивідуальність є продовженням особистості, що знаходить своє відображення в оригінальності. Дана закономірність набуває особливого значення для тих країн, що щиро намагаються покінчити з тоталітаризмом. Адже широка варіативність у накопиченні й

[1] Див.: *Нисбет Р.* Прогресс: история идеи. — М.: ИРИСЭН, 2007. — С. 358.

[2] Див.: *Смолин Л.* Наше отношение ко Вселенной // Много миров. Новая Вселенная, неземная жизнь и богословский подтекст. — М.: АСТ, 2007. — С. 105.

витрачанні ресурсів є справді ключовою умовою їхнього прогресу. Й тому є закономірним те, що захист варіативності в накопиченні й витрачанні ресурсів має стати метою їх конституційної культури. Надмірно раціоналізовані, планові й «однофакторні»[1] суспільства зазвичай вчасно не розпізнають своїх геніїв і новаторів, що добре розумів Йосип Бродський, називаючи індивідуалізм… «найвеличнішою жертвою раціоналізму»[2].

Раціоналізм Просвітництва, модифікований марксизмом, виявився для поступу людства недостатнім. Це дуже розчаровувало, й країнам молодої демократії було нелегко повірити в те, що надмірне панування навіть не держави, а просто громадської думки «може спричиняти в мільйон разів більшу шкоду моральному хребту нації, ніж будь-який наркотик»[3]. Між тим, писав Кшиштоф Зануссі, крах марксизму-ленінізму став закономірним «тотальним крахом чистого розуму в тій його формі, у якій він гордовито процвітав у XIX столітті. І тому ми сьогодні повинні покірно визнати, що мільйон мурах, які хаотично бігають, краще дає собі раду зі своїми труднощами, коли кожен намагається бути корисним — себто робити те, за що хтось інший погодиться платити»[4].

Проблема полягає ще й в тому, що ні держава, ні громадські організації не володіють тією чесністю, гідністю, сміливістю, вірністю й цілеспрямованістю, що їх можуть відстоювати окремі індивіди. Й тому саме вони мають бути конституційно захищеними від надмірного тиску авторитетів. Йдеться саме про зовнішній тиск,

---

[1] Суспільства, що в своєму розвитку покладаються на одну домінуючу (націоналізм, класова боротьба тощо) ідеологічну схему.

[2] *Бродский И.* Сочинения Иосифа Бродского. Т. VI. — СПб.: Пушкинский фонд, 2000. — С. 111.

[3] *Кайзерлинг Г. фон.* Америка. Заря нового мира. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. — С. 386.

[4] *Зануссі К.* Час помирати. Спогади, роздуми, анекдоти. — Харків: Фоліо, 2013. — С. 152.

а не про органічну харизму чи будь-яку іншу інтелектуальну спокусу. Як писав із цього приводу Пол Фейрабенд, «молодь має бути звільнена від підпорядкування, так званим, учителям, особливо раціональним фашистам»[1]. У противному випадку ми вже вкотре ризикуємо стати громадянами «планетарного суспільства двоногих комах» (Чеслав Мілош).

Наступною ознакою неформального конституціоналізму США є його глибока орієнтованість на принади ринку. Йдеться не лише про визнання сакрального характеру конкуренції, свободи договору чи вільної торгівлі. На відміну від поміркованого конституціоналізму Західної Європи, американський конституціоналізм орієнтується не просто на ринок, як той описаний у Адама Сміта, а на «поведінкову економіку» ринку в тому приблизно вигляді, як вона подається в *теорії перспектив* Даніеля Канемана й Амоса Твєрскі. Йдеться про фактичну економіку, в якій надійно спрацьовує «парадокс наслідків» Макса Вебера й панує, так звана, етика «ірраціонального початку».

Як відомо, ринкова економіка процвітає тоді, коли ніхто не претендує на вичерпну поінформованість. Її перевага полягає не лише в широті й багатстві ініціатив щодо всіх існуючих в суспільстві ресурсів, але й у вільному поширенні інформації про ці ресурси.[2] Ринок живиться неочікуваним, він не вимагає знання минулого й толерує невизначеність. Власне, капіталізм функціонує краще від планової економіки ще й тому, що керується байдужістю держави до ринку. Навпаки, антипод ринку у вигляді планової економіки вимагає державного «ентузіазму»[3] — цієї божевільної пружини, що спонукає маси, в залежності від обставин, до війни, вивчення

---

[1] *Фейрабенд П.* Прощай, разум. — М.: АСТ-Астрель, 2010. — С. 401.

[2] Див.: *Коуз Р.*, *Ван Н.* Как Китай стал капиталистическим. — М.: Новое изд-во, 2016. — С. 38.

[3] *Анкерсмит Ф.* Эстетическая политика. Политическая философия по ту сторону факта и ценности. — М.: Высшая школа экономики, 2014. — С. 133.

теоретичного спадку Мао Цзедуна або «остаточного вирішення» єврейського питання. Натомість ринок вимагає лише «подрібненого» натхнення й азарту. Його злети й падіння посягають на animal spirit[1] не суспільства в цілому, а лише якоїсь частини його позичальників і кредиторів.

У пост-тоталітарних країнах ринок є неповним й опосередкованим тіньовою економікою, що функціонує завдяки неписаним правилам і неформальним контактам. Усвідомлення даного факту є принципово важливим для розвитку неформального конституціоналізму як захисту індивідуальної свободи від рецидивів державного втручання. На жаль, у транзитивних суспільствах боротьба з корупцією може при цьому ототожнюватися із боротьбою з ринком. Тому одним із завдань верховенства права є таке «поєднання практики державного управління з індивідуальною свободою» (Ларс Гертенбах), яке має на меті обережне й поступове поглинання ринком всієї економічної екзистенції.

Позірна ірраціональність ринку підважує засади цілеспрямованого колективістичного суспільства й паралельно ослаблює також номенклатурну драбину його привілеїв і «станів». Поступово дисциплінарна система витісняється експансією доступних широкому загалу «автомобілів, антибіотиків, кондиціонерів, операцій на серці, щеплень від кору і віспи, радіо, рентгенівських променів, літаків, хлору й холодильників»[2]. Залишкова пролонгація соціалізму при цьому забезпечується хіба що запозиченнями або відвертими крадіжками з інноваційної комори капіталістичних опонентів. Навіть автоматизація в колективістичних суспільствах є наслідком спрощеного копіювання існуючих західних зразків, і тому вона загрожує декваліфікацією («плебеїзацією» — Фре-

[1] *Вальвиц Г. фон.* Мистер Смит и рай земной: Изобретение благосостояния. — М.: Ад Маргинем-Пресс, 2015. — С. 157.

[2] Див.: *Канеман Д.* Думай медленно… решай быстро. — М.: АСТ, 2016. — С. 487.

дерік Джеймісон)[1] мільйонів громадян гіпертрофовано соціальної держави.

Власне, саме тому неформальний конституціоналізм і держава-патрон є несумісними приблизно так само, як несумісною є правова держава з низкою «позитивних» соціально-економічних прав. Мало не кожна друга індивідуальна конституційна скарга в Україні є скаргою на недотримання обіцянок, що їх продукує розподільча справедливість. Остання ж, як про це не раз писав Фрідріх фон Гаєк, заперечує саму суть верховенства права й правової держави в цілому[2]. Застаріле переконання в тому, що позитивні права є вищими за приватну власність веде до не менш застарілого виправдання ситуації, коли одні люди отримують блага за рахунок інших.

Однак існує ще один аспект проблеми. Навіть не заглиблюючись в економічну теорію ми можемо бачити те, що люди часто витрачають свої активи «нераціонально». Національній галереї Канади було непросто виправдати придбання полотна «Голос вогню» Барнетта Ньюмена, на якому присутні лише три фарби. Але громадська думка в таких питаннях лицемірна. З іншого боку, про що свідчить логіка «джинсової злочинності» в СРСР — країні, де плановики брали зазвичай до уваги потреби людей не на інформацію, косметику й моду, а на їжу, повсякденний одяг і ліки, бо вважали тільки ці товари по-справжньому потрібними людям? Що б ми не думали з цього приводу, реальна економіка свідчить: здорових і впевнених у собі людей найбільше приваблюють екстравагантні й *символічні* речі.

Ще у 1986 р. Режіс Дебре писав про те, що «у рок-музиці, відео, синіх джинсах, фаст-фуді, мережах новин і супутниковому теле-

---

[1] *Джеймісон Ф.* Постмодернізм або логіка культури пізнього капіталізму. — К.: Курс, 2008. — С. 172.

[2] Див.: *Бенуа А. де.* По ту сторону прав человека. В защиту свобод. — М.: ИОИ, 2015. — С. 114–115.

баченні більше сили, ніж у всій Червоній армії»[1]. І дійсно, збирання раритетних автомобілів чи зразків абстрактного мистецтва не є прерогативою лише збочених класів. Без задоволення *примхливого* попиту здорову економіку уявити собі сьогодні неможливо. Людей глибоко зачіпають і хвилюють мода, стиль і мистецтво. Й саме тому неформальний конституціоналізм розраховує на потяг людей до екстриму не лише в бізнесі чи фінансах.

Неформальний конституціоналізм орієнтується на швидкий поступ, а тому зобов'язаний заперечувати зрівнялівку й розподільчу справедливість. Однак це також означає, що судове переслідування мафії в США не слід плутати з українським полюванням на олігархів. Конкуренція статків є конкуренцією життєвих стратегій, а тому мільйонні гонорари зірок на Заході нікого не шокують. І саме тому *поведінкова економіка* як виробництво й споживання «ірраціонального», підтримується неформальним конституціоналізмом. Саме з цих джерел походить подібність абстрактної математичної моделі Джеймса Б'юкенена до реально існуючої Конституції Сполучених Штатів[2]. Якщо поведінкова економіка «абсурдна» й «ірраціональна», то американський конституціоналізм саме з цього виходить й веде свій початок.

Дуже важливим для усвідомлення природи неформального конституціоналізму є також те, що він сприяє радикальному спрощенню й прискоренню більшості соціальних трансакцій. Здійснюється це через переведення в ринок майже всіх соціальних послуг. Якщо в країнах соціалізму панує зазвичай «економіка дефіциту» (Янош Корнаї), то в конституційній державі сфера послуг сама полює за потенційними клієнтами. Ніби усвідомлюючи це, неформальний конституціоналізм схиляє свої суспільства до задоволення також й низки «алогічних» ринкових потреб.

---

[1] Див.: *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним. — К.: Наш формат, 2017. — С. 321.

[2] Див.: *Бьюкенен Д.* Сочинения. — М.: Таурус-Альфа, 1997.

Касс Санстейн йде навіть далі, будучи переконаним у тому, що захисники неформального конституціоналізму зобов'язані ризикувати, не боючись здаватися комусь «контр-культурними»[1]. Подібне переконання поділяє й Філіп Петтіт, нагадуючи нам, що «підтримка більшості не є критерієм хорошого закону» й що справжній конституціоналізм повинен звільняти спонтанно функціонуюче суспільство від диктату будь-яких могутніх осіб[2]. Що ж стосується держави, то її агенти традиційно «являють собою суттєву загрозу справі свободи, так що народ повинен тримати виродків загнузданими»[3]. На жаль, додає до всіх цих голосів Сьюзен Сонтаг, «прагнення до фашистської культури *дійсно* існує, причому воно ненаситне»[4].

Таким чином, підкоряючи «правлячий клас усталеним звичаям народу та його волі» (Уїнстон Черчилль)[5], неформальний конституціоналізм рухається вперед, обмежуючи — задля потреб строкатого й варіативного суспільства — тиранію більшості, а тому й демократичний контроль. Свобода вибору є важливішою за демократію, й саме тому — попри всі очікування Фур'є, Морелі, Маблі, Сен-Симона і Оуена — людину здавна найбільше притягує не дисципліна, захист і порядок, а… «все таємне, магічне, ірраціональне, незрозуміле, гротескне й абсурдне, що виходить за рамки правил та ставить їх під сумнів»[6]. Великі географічні відкриття,

---

[1] Див.: Демократизация. — М.: Из-во Высшей школы экономики, 2015. — С. 382.

[2] *Петтит Ф.* Республиканизм. Теория свободы и государственного правления. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. — С. 300, 313.

[3] Там само. — С. 38.

[4] Див.: *Котт Д.* Сьюзен Сонтаг. Полный текст интервью для журнала Rolling Stone. — М.: Ад Маргинем-Пресс, 2015. — С. 47.

[5] Див.: *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним. — К.: Наш формат, 2017. — С. 418.

[6] *Гавел В.* Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвіждялою, примітки, документи. — Львів: ПАІС, 2016. — С. 7.

так само як і бізнес Ілона Маска, є характерними проявами саме такого погляду на світ та його речі.

У цілому ж, неформальний конституціоналізм виходить з того, що надміру серйозне сприйняття людьми свого становища здатне пригальмувати їх на шляху до великих звершень. Поведінкова економіка робить суспільства багатими, але при цьому вимагає не лише відчайдухів-підприємців, але й судів швидкого банкрутства разом із надійним захистом продуктів людської уяви. З іншого боку, по-справжньому ефективні рішення народжуються з необмеженого доступу до інформаційних джерел, коли індивід є гранично відкритим для впливу будь-яких аргументів. Остання вимога пояснює конституційну заборону цензури, чого в посттоталітарному суспільстві часто не розуміють. Неформальний конституціоналізм потребує чого завгодно, окрім світоглядного монізму. У цьому сенсі аксіоми конституційної держави нагадують собою «еволюційні універсалії» Толкотта Парсонса, прикладені до можливостей світу. Наш поступ є малоймовірним, якщо цілісність активів не гарантована й вони можуть бути відібрані державою або мафією. Через усвідомлення подібних генералізацій у світі поступово виокремилась «економічна теорія конституціоналізму», що цікавиться широким спектром питань, пов'язаних з впливом на поступ не лише бюрократичної ренти.

Утім, неформальний конституціоналізм захищає приватний початок й економічну свободу завдяки ще й психологічним причинам. Вважається, що приватна власність вирішує проблему стимулювання праці в недосконалих умовах цілком успішно. Ба більше, як вважав нині популярний на Заході Лев Петражицький, право є від початку продуктом не фізичного, а психічного світу[1]. Конституціоналізм переміг, бо глибоко усвідомлював всю глибину психо-

[1] *Петражицкий Л.* Теория и политика права. Избранные труды. — СПб.: Юридическая книга, 2010. — С. 286.

логічної аргументації на користь свободи й ринку[1]. На економічні аспекти конституціоналізму одним із перших звернув увагу Чарльз Бірд у своїй роботі «Економічна інтерпретація Конституції Сполучених Штатів» (1913). І хоча пізніше Джордж Сорос оскаржив поширення ринкового фундаменталізму на політику й інші культурні сфери життя[2], П'ята й Чотирнадцята поправки до Конституції США щодо «заборони позбавлення власності» та «належної правової процедури» перетворили на аксіому ідею про те, що економічній сфері державне вторгнення не допомагає, а шкодить.

Так або інакше, українські спроби подолати бідність мають шанс стати успішними лише за умов серйозного переосмислення усього того, що вважалося у нас «добрим» і «поганим» в конституційній сфері. Вітчизняна Конституція має суттєво посилити захист індивідуалізму, приватної власності, конкуренції й свободи договору, не кажучи вже про інтелектуальну свободу. Тобто вона повинна стати більшою мірою процесуальним, а не матеріальним правом, обмежуючись переважно «конвеєрними» (в сенсі пришвидшення трансакцій) питаннями. Здорова конституція є інструментом свободи. Як писав ще Ганс Кельзен, метою правової держави є не що інше, як «встановлення правових обмежень здійсненню *влади*. Гарантія конституції — це забезпечення дотримання цих правових обмежень»[3].

Неформальний конституціоналізм в американському стилі — це не вчення про авторитет і мудрість державних енциклік, а глибоке знання природи стосунків урядів з громадянським суспільством. Те, що ми нині називаємо конституційним патріотизмом,

---

[1] Див.: *Коломбатто Э.* Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. — М.: Мысль, 2016. — С. 273.

[2] *Сорос Д.* Лекції в Центрально-Європейському університеті. — К.: Дух і Літера, 2011. — С. 91.

[3] *Кельзен Г.* Кто должен быть гарантом конституции? // *Шмитт К.* Государство: Право и политика. — М.: Территория будущего, 2013. — С. 360.

формують сили, здатні не лише «протиставляти себе державній владі», але й наділені суверенним правом змінювати державний лад[1]. Зовсім невипадково творцями американського конституціоналізму були не лише політики й юристи, але й торговці, фермери й парафіяльні проповідники. Права власності й пришвидшений поступ були їхнім прапором і метою, ці цінності вони вважали універсальними, а тому застерегли за собою право їх підтримки в глобальному масштабі[2]. Значно пізніше глибоке переконання в цьому Генрі Кіссінджер поділяв так само щиро, як і Девід Рокфеллер[3].

Конституція США легітимізувала «квартет влад» (Ніл Фергюсон), життєздатну федеративну структуру, а також єдиний ринок, торговельну політику, валюту й закон про банкрутство. У фаховій літературі добре описаний дух цих американських ідей, що ніяк не підриває їх універсалістського характеру. Первісно конституціоналізм США ґрунтувався на «купецькому праві» й «купецьких судах» (Pie Powder), що були знайомі також середньовічній Європі, Східній Азії, Латинській Америці, а пізніше відтворені в інформаційному просторі Інтернету[4]. Усе це, однак, починалося з того, що Конституція США зобов'язала уряд «напружити м'язи, щоб знести всі перешкоди для торгівлі між штатами й задля доставки пошти»...[5]

Нині навіть Habeas Corpus і Велика хартія вольностей здаються нам факторами другорядними в порівнянні з наділенням приватною власністю тогочасних станів. Отримавши власність, кожен отримував свободу й владу. Доброчинність і безкорислива любов

---

[1] *Понтович Э.* Развитие конституции и учредительная власть. — Петроград: Изд-во «Огни», 1918. — С. 11.

[2] *Киссинджер Г.* Мировой порядок. — М.: АСТ, 2016. — С. 19.

[3] *Рокфеллер Д.* Мемуари. — К.: Юніверс, 2009. — С. 509.

[4] Див.: *Форбс С.*, *Эймс Э.* Манифест свободы. — М.: Азбука, 2014. — С. 120.

[5] *Хиггс Р.* Кризис и Левиафан: Поворотные моменты роста американского правительства. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. — С. 184.

до ближнього вважаються фікціями без цього економічного підмурівка[1]. Як був переконаний Уїнстон Черчилль, Англія буде сильною за умови, що її земля існуватиме у вигляді *приватних наділів*. Людина — це земна істота, якій притаманно мати сховок для себе[2]. Навіть украй чутлива Симона Вейль дивилась на приватну власність як на елемент самої сутності індивіда. Отже, як це витікає з природи неформального конституціоналізму, приватна власність на землю мала б уже давно утвердитись в Основному Законі України.

Неформальний конституціоналізм традиційно стоїть на сторожі інтересів і цінностей громадянського суспільства. Але якщо воля народу Франції вважалася вищою за будь-який закон (Алексіс де Токвіль), то американський конституціоналізм наважився обмежити навіть демократичну владу. Правовий порядок США виявився також гранично терпимим, а інтелектуали й проповідники були не такими впливовими, як у Західній Європі. До того ж, політичні права американських громадян гарантувалися правом на зброю. Нині право на зброю передбачається законодавством багатьох країн — від Німеччини до Молдови, однак лише в США воно продовжує сприйматися як безпосередньо дотичне до політики право. Навіть загибель 17 школярів у Флориді в лютому 2018 р. від пострілів однокласника не підірвала віру американців у необхідність і виправданість Другої поправки[3].

Нарешті, не можна обійти увагою й таку рису неформального конституціоналізму, як його ставлення до *символічної реальності* — креативного простору людської свідомості й уяви[4]. Даний

---

[1] *Бейлин Б.* Идеологические истоки Американской революции. — М.: Новое изд-во, 2010. — С. 241.

[2] *Гилберт М.* Черчилль. Биография. — М.: Колибри, 2015. — С. 940.

[3] Див.: https://ria.ru/world/20180215/1514657862.html

[4] Див.: *Речицкий В.* Символическая реальность и право. — Львов: Изд-во «ВНТЛ-класика», 2007. — С. 71.

простір є дуже важливим, оскільки саме він не лише відображає оточуючий нас світ, але й дозволяє міняти його, роблячи більш піддатливим і пластичним. Якщо цивілізація, як про це писав Ніл Фергюсон, — це тексти[1], то це такі тексти, що дозволяють нам «долати й обходити» фізичні закони-константи. Йдеться, зокрема, про швидкість світла, закони Ньютона, лінійність часу, період радіоактивного напіврозпаду тощо. Символічна реальність дозволяє письменникам-фантастам скеровувати вектор часу назад, а «боїнгам» — літати, хоча останні є важчими за повітря. Мобільний телефон не впливає на швидкість звуку й силу голосу, але дозволяє нам з комфортом спілкуватися через Атлантику.

Від легкості й здатності до імпровізацій нашого інтелекту залежить ефективність стратегій виживання людства. Водночас ми знаємо, що різні політичні культури передбачають суттєво різну міру дозволеного в просторі символічного світу. Зокрема, стандарти свободи совісті, слова й преси в міжнародному та європейському праві все ще суттєво поступаються американській Першій поправці (1791). Тому не дивно, що коли після Другої світової війни вималювалася загроза того, що стиль і спосіб мислення генералів можуть стати зразком для людства, вийти з глухого кута вдалося завдяки неформально мислячим й масово розселеним в США нобелівським лауреатам.

Завдяки Першій поправці до Конституції США ластівка духу здобула безпрецедентну свободу. Таку, що їй не зміг серйозно завадити навіть Джозеф Маккарті. Поправка захистила творчість Генрі Міллера, що, у свою чергу, посприяло деградації американської цензури. Західна Європа спробувала надолужити своє відставання, ухваливши в 2000 р. Хартію засадничих прав Євросоюзу. Нині ст. 13 цієї Хартії гарантує вільну від обмежень свободу слова в лі-

[1] *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним? — К.: Наш формат, 2017. — С. 417.

тературі, науці й мистецтві. Усе це, однак, мало вплинуло на політику інформаційних обмежень в Україні. Попри заборону цензури в частині другій ст. 15 Конституції України, урядові функціонери заборонили в країні показ не лише «Волині» Войцеха Смажовського й «Матильди» Олексія Учителя, але й більш як 640 інших серіалів і фільмів[1]. Подібні заходи зовсім не виглядають позбавленими сенсу, оскільки доступ до конкурентного по відношенню до телебачення Інтернету має не більше ніж 60% населення України. Отримуючи менше інформації, ніж її географічні сусіди, Україна тим самим поглиблює свою провінційність у геополітичному змаганні.

Тим часом, забезпечення варіативності стратегій накопичення й витрачання ресурсів, помножене на особливу роль нюансів у символічній сфері, продовжують залишатися ключовими запоруками прогресу. «Ні кричущі внутрішні протиріччя, — писав із цього приводу Пол Фейрабенд, — ні очевидний брак емпіричного змісту, ні широкий конфлікт з експериментальними даними не повинні змусити нас відмовитися від розробки концепції, яка з тих або інших причин продовжує *подобатися* (курсив мій. — В. Р.) нам»[2]. Істину грубими прийомами не вловити. Зокрема, якщо ми поставимо перед собою філософське запитання про те, звідки до нас прийшла пісня *Yesterday*, то відповіді, що її написав Пол Маккартні разом із *Beatles,* виявиться недостатньо. Конкуруючими джерелами можуть бути тільки *минуле* й *майбутнє*. Але якщо пісня прийшла з минулого, то серед чого її там можна розпізнати? Якщо ж вона завітала до нас із майбутнього, то саме там її слід і шукати. Парадокс, але вона там справді присутня.

Неформальний конституціоналізм в американській обгортці все більш глибоко проникає в наше серце і розум. Як колись писав

---

[1] Див.: www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/118706/

[2] *Фейрабенд П.* Избранные труды по методологии науки. — М.: Прогресс, 1986. — С. 325.

із цього приводу Йосип Брік, «якщо ми хочемо розв'язати <...> проблему в дусі грядучої цивілізації, ми повинні зрозуміти, що чотири п'ятих людства вже крокують шляхом «американізації»[1]. Не визнаючи можливості існування «хибних ідей», американський конституціоналізм гарантує кожному право залишатися нонконформістом навіть тоді, коли справа стосується «самої серцевини існуючих установлень»[2]. Оскільки свобода походить із ризику, стверджує Верховний Суд США, вона являє собою різновид відкритості. Остання ж лежить в основі американської могутності. За цих умов характерна «какофонія» в інформаційному просторі США вважається ознакою не державної слабкості, а сили. Крім того, Перша поправка взагалі забороняє скорочувати «спектр можливого знання» громадян Сполучених Штатів[3]. На щастя, переконання в тому, що запорукою прогресу є живий «рух інформації, товарів та самих людей»[4] поділяють нині й за межами Сполучних Штатів.

За спостереженням Джоеля Мокіра, східні люди мали схильність колекціонувати знання, але мало що зробили в плані їх інтерпретації чи побудови теорій. Не відчуваючи «дивної потреби зазирнути всередину речей і зрозуміти, як вони побудовані»[5], вони змушені були поступитися в евристиці європейцям. З часом гостре суперництво, мода, «розгул знаків» (Жан Бодрійяр) у всіх сферах, інтелектуальна спокуса й схильність до гри виткали символічний килим західної культури. Граючи сам і створюючи ігри для інших, Захід революціонізував науку, мистецтво й освіту планети. Й тому

---

[1] *Брик О.* Фото и кино. — М.: Ад Маргинем-Пресс, 2015. — С. 70.

[2] Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 94.

[3] Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996. — P. 169–171.

[4] *Морис Я.* Чому Захід панує — натепер. — К.: Кліо, 2014. — С. 192.

[5] *Мокир Д.* Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. — С. 38.

не дивно, що лояльні до нонконформізму Сполучені Штати зробили «спонтанні й уривчасті переміни» (Девід Шумпетер) своїм товарним знаком.

Тоталітаризм показав усьому світові, як можна змарнувати людську працю й загальмувати поступ[1]. А тому ті з європейських країн, що мають подібний досвід, повинні не дозволяти Європі «схилятися до компромісу зі злом». Останній може виступати то як політика умиротворення, то як «рух назустріч тоталітарним системам, який диктують економічні інтереси» (Вацлав Гавел)[2]. Західні лідери мають не забувати, що ні честолюбство як стимул до дії у Адама Сміта, ні гегелівська боротьба за розпізнавання й престиж не відповідають сірій парадигмі соціалізму. Щойно зміни починають стимулюватися колективним примусом і насиллям, як вони перестають бути змінами на краще.

Насправді реально непередбачуваний і суперечливий поступ Заходу «нагадує [собою] шлях хмарин, шлях людини, яка тиняється вулицями й увагу якої відвертає то тінь, то юрба, то дивний злам лінії фасадів, і яка врешті опиняється в такому місці, де ніколи не бувала й не мала наміру бути»[3]. Трапляється також, що цій людині «болить серце» від проминання спокусливих еротичних вуличок, куди так хотілося зазирнути хоча б раз у житті![4] Ще в минулому столітті Людвіг Вітгенштейн помітив те, що світ рухається не по прямій, а по кривій, напрям якої постійно змінюється. Але це може означати, що не лише утопія, але й наші «лінощі жадоба й страх» (Ян Морис) штовхають розвиток вгору.

---

[1] *Зануссі К.* Стратегії життя або як з'їсти тістечко і далі його мати. — Харків: Фоліо, 2015. — С. 337–338.

[2] *Гавел В.* Прошу коротко. Розмови з Карелом Гвіждялою, примітки, документи. — Львів: ПАІС, 2016. — С. 255.

[3] *Музіль Р.* Людина без властивостей. Т. 2. — Київ: Вид-во Жупанського, 2010. — С. 22.

[4] *Гавел В.* Прошу короткою. Розмова з Карелом Гвіждялою, примітки, документи. — Львів: ПАІС, 2016. — С. 30.

Побачити майбутнє — означає вихопити щось таємничо принадне із безладу ентропії. Й це при тому, що наша система цінностей відверто заперечує аморальність і порок[1]. З іншого боку, постає практичне питання: для чого тоді в світі існує толерантність? Можливо, вона існує просто тому, що наші культурні фільтри з доброго смаку, цінностей та інтуїції[2] набуваються культурою *повільно*? Сьогодні Інтернет з'єднує між собою дуже несхожих між собою людей, а це певним чином також впливає на баланс добра й зла в світі.

У 1969 р. Верховний Суд США сформулював норму про те, що в просторі символічної реальності «право глядачів і слухачів, а не право осіб, які здійснюють трансляцію, є переважаючим»[3]. Даний принцип вимагає від прогресуючого суспільства толерантного ставлення до «небезпечних стрибків уяви» й «невираховних переходів свідомості» (Роджер Пенроуз) деміургів. З одного боку, це означає, що лише скрайність веде до успіху, з іншого — що для виживання людства «необхідні всі види» (Бернард Бозанкет). Безпрецедентна варіативність у накопиченні й витрачанні ресурсів поєднується в такому підході з інтелектуальною надчутливістю. Власне, саме тому вироблення найбільш складних і глибоких аксіом неформального конституціоналізму завдячує американським батькам-засновникам майже так само, як колись завдячували Гульєрмо Марконі своєю роботою телеграфісти.

Неформальний конституціоналізм США був і досі залишається великою інтелектуальною спокусою України. Від Конституції УНР 1918 р., створеної під впливом академічних симпатій Михайла Грушевського, через проект Конституції України від 4 грудня 1990 р., розробленої під головуванням професора Леоніда Юзькова й до

---

[1] *Бодрійар Ж.* Фатальні стратегії. — Львів: Кальварія, 2010. — С. 71.

[2] Див.: *Еріксен Т.* Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу. — Львів: Кальварія, 2004. — С. 182.

[3] Freedom of Press Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996 — P. ix, 104.

низки конституційних проектів від громадянського суспільства[1] в Україні поки що спостерігається очевидна проамериканська політико-правова тяглість.

1.2. Українській Конституції бракує етосу капіталізму[2]

Уже 30 років поспіль я на професійній основі займаюся проблематикою конституціоналізму. Це дозволяє сприймати його як феномен культури, який існує в низці країн (головним чином, це країни Західної Європи, а також США, Японія, Австралія, Нова Зеландія тощо) в органічному стані, а в решті держав — у стані більш-менш формально скопійованому із західних моделей та зразків. На жаль, Україна належить до другої групи конституційних демократій. Ще у 1992 році в Україні існував проект Конституції, зовні подібний до тієї, що є чинною нині. Уже тоді в Києві проводилися обговорення проекту Основного Закону за відносно закритими дверима, куди запрошували фахівців із Західної Європи й США.

Пригадую, як один із запрошених — професор Грегорі Стентон (США) казав, коментуючи відповідну статтю про свободу слова, що проект української Конституції нагадує собою... «мрію тирана». Наші правознавці на чолі з професором Леонідом Юзьковим, звісно, тоді із цим не погоджувалися. Але чому саме тепер я про це згадую? Мабуть тому, що критичне ставлення до Основного Закону уже в той час було в Україні присутнє. Я брав участь в подібних обговореннях як критик, така собі «біла ворона» від громадянського

[1] Див.: Проект Конституції України // Права людини в Україні, № 5, 1994. — 128 с.; *Речицький В.* Проект Конституції України — 2012. — Харків: Вид-во «Права людини», 2012. — 168 с.

[2] Уперше оприлюднено в часописі Критика, № 11–12, 2016.

суспільства, конституційний експерт від маргіналів, зокрема, від Харківської правозахисної групи. Тобто ще з тих пір у мене почалося формуватися переконання в тому, що в Україні в цій ділянці щось робиться суттєво «не так».

Загалом, йдеться про те, що *якщо в країні немає повномасштабного капіталізму, то їй не потрібна й конституція, оскільки остання — це той типовий документ, який є необхідним для розвитку держави послідовно капіталістичного типу.*

Критика вітчизняної Конституції

Уже в процесі роботи над поліпшенням фінального варіанту Конституції України в лютому 1996 року на міжнародній конференції в Гуті-Синьогорі (Івано-Франківська обл.) окремі юристи намагалися звернути увагу професійної спільноти на те, що в тексті проекту Основного Закону не закріплено в якості вищої цінності *свободи народу*. Майже всі класичні конституції — основні закони старих демократій закріплюють норму про народ або націю, яка проголошує себе вільною. Адже саме свобода народу дозволяє громадянам тієї або іншої країни на свій страх і ризик бути по-справжньому активними й відповідальними, починати якийсь бізнес, поринати в творчі авантюри, здійснювати неповторні життєві проекти.

Завдяки реальній свободі народу творча самореалізація індивіда здійснюється в найширших масштабах. Паралельно в країні підносяться ідеї індивідуалізму, критичного ставлення до всього оточуючого, вільного ринку й майже нічим не обмеженої свободи договору. Як наслідок, швидко починає розвиватися підприємництво, соціальна комунікація, спілкування й взаємодія всіх з усіма. Тобто «свобода народу» — це далеко не просто красиві слова. На жаль, попри всі застереження сучасно мислячих юристів, наш

конституційний процес пішов тоді іншим шляхом. Вкотре сталося не так, як гадалося.

Зокрема, в підсумковому проектному варіанті Основного Закону України члени Робочої групи Конституційної Комісії в той час написали, що в Україні найвищою соціальною цінністю визнається не свобода народу, а «людина, її життя і здоров'я» (ст. 3 чинної Конституції України). Парадокс подібної ситуації полягає в тому, що вже низку років Україна лідирує за рівнем смертності свого населення. Наприклад, у 2013 році наша країна за цим показником займала перше місце в світі. Із середньою тривалістю життя чоловіків і жінок у нас також велика проблема. Крім того, у віці до 30 років в Україні помирає чоловіків вчетверо більше, аніж жінок (дані Тетяни Журженко, Інститут гуманітарних досліджень, Відень). У свою чергу, подібна статистика засвідчує стан жорстко недостатніх можливостей для самореалізації молодої людини в посттоталітарному суспільстві.

Тому нині я є твердо переконаний в тому, що українці мають дуже недосконалу, майже «дитячу» Конституцію, написану людьми, які серйозно не знали й не розуміли стандартів життя у відкритому суспільстві, тобто були суб'єктивно далекими від усвідомлення пасіонарного етосу сучасного капіталізму. Якщо вони й знали щось про свободу й ринок, то знали лише теоретично, знали помарксистські, з підсвідомими негативними конотаціями, тобто як про щось гріховне й несправедливе в своїй основі.

Між тим, реальний капіталізм у порівнянні з соціалізмом є вочевидь більш людяним, навіть альтруїстичним. Й саме з цієї причини *реальний капіталізм вимагає конституції, а реальна конституція вимагає капіталізму.* І якщо ми запроваджуємо лише якісь окремі частини, сегменти капіталізму, то в підсумку лише його дискредитуємо. Капіталістична система не може існувати без конституції — абстрактного деперсоніфікованого правового регулятора вищого рангу. Власне, будь-яка заснована на принципах свобо-

ди й ринку держава не може існувати без конституції, якщо хоче справді швидко просуватися в своєму розвитку.

Дещо раніше в своїх роботах («Прості цінності конституціоналізму», «Аксіоми конституціоналізму і Основний Закон України», «Держава Україна: соціальна чи соціалістична?», «Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина») я писав, що справжніх конституційних цінностей в світі налічується не так вже й багато. Зокрема, це такі основоположні цінності, як свобода (множинність стратегій людської поведінки), приватна власність, широкий ринок і демократія. При цьому демократія не є першою з них. Основна конституційна цінність — це свобода народу, з якої безпосередньо витікає весь спектр капіталістичних ринків. Демократія ж, особливо проста (на відміну від ліберальної) демократія більшості (Хосе Ортега-і-Гассет, Богдан Гаврилишин) — це проблемна політична сутність, яка може не лише не сприяти, але й загрожувати розвитку свободи й ринку. Зовні це виглядає майже як парадокс (особливо для української аудиторії), але *справжні органічні конституції повинні стримувати навіть демократичну владу для того, щоб вона не зашкодила пріоритетам громадянської свободи й вільного обміну творчими здобутками.*

Саме тому органічні або справжні конституції стимулюють й усіляко підтримують свободу, встановлюючи такі правові норми, які не дозволяють державі бюрократично вторгатися в спонтанну активність громадянського суспільства, надмірно регулювати свободу слова й ЗМІ, водити на помочах бізнес, обмежувати свободу пересування товарів, послуг, людей і капіталів.

Остання вимога, як знають всі політики й більшість юристів, є ключовою формулою Європейського Союзу. Вона міститься не лише в Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 року, але й в окремих договорах, на основі яких було укладено Європейський Союз.

Але найважливішою властивістю парного поєднання органічної конституції й капіталізму є, мабуть, те, що їх генетично

обумовлена взаємодія забезпечує найширшу з можливих диверсифікацію (варіативність) як у накопиченні, так й у витрачанні (інвестуванні) будь-яких матеріально-фінансових ресурсів. Значною мірою це стосується й людського капіталу. У централізованих суспільствах мало не всі канали ресурсних надходжень і витрат визначаються урядом. Так, зокрема, були витрачені й, водночас, втрачені матеріальні ресурси СРСР, призначені для будівництва Байкало-Амурської магістралі або для фундаментального викладання марксизму в усіх без винятку державних університетах. Для порівняння зазначу, що за рішенням Верховного Суду США освітня уніфікація в цій країні нині забороняється навіть у школах.

У зразковому вигляді нормативно-капіталістичні положення містилися в тексті відомої «Конституції для Європи», яку врешті-решт не вдалося ухвалити через критичне настановлення до неї дорослого населення Франції та Нідерландів. Так або інакше, подібні конституційно-правові аксіоми (принципи) функціонують на Заході в низці поточних інтерпретацій. Українські юристи про це знають, але досі ніхто в нас по-справжньому не наважився закріпити послідовно ринкові засади організації суспільства в тілі вітчизняного Основного Закону.

Про американський та європейський конституціоналізм

Тепер можна було б сказати декілька слів про винахідників органічного конституціоналізму. На жаль, зовсім не наш Пилип Орлик і його ближче оточення, а північно-американські батьки-засновники не тільки написали першу повномасштабну конституцію в світі, але й винайшли конституціоналізм як нову парадигму права. Ефект від цієї юридичної інновації був подібним до того, що й у Айзека Зінгера після винайдення ним вертикально падаючої голки в конструкції швейної машинки. Бо саме це, як відомо, ради-

кально пришвидшило процес автоматичного зшивання будь-якої тканини.

За умовною аналогією можна стверджувати, що органічний конституціоналізм з тих пір існує як американський спосіб юридичного пришвидшення більшості, якщо не всіх, актуальних соціальних трансакцій.

Що ж стосується сучасного європейського конституціоналізму, то він виглядає дещо ослабленою, може навіть «вторинною» версією американського конституційного підходу. Західні європейці (не кажу вже про Східну або Центральну Європу), як би прикро це для них це не звучало, досі не наважуються бути такими ж послідовними й сміливими в своїх творчих шуканнях, як їх відчайдушні політичні партнери за Атлантичним океаном.

Наведу лише один приклад. У роки, коли в Прибалтиці йшли інтенсивні фахові дискусії про невідворотне, як тоді здавалося, схвалення проекту «Конституції для Європи», я брав участь в обговоренні окремих аспектів даного проекту з елітними представниками естонської діаспори в США. Ці добре освічені й заможні люди в повоєнний час працювали в Америці, добре розуміли правову й політичну логіку Сполучних Штатів, а тому були справжніми професіоналами в питаннях технології забезпечення свободи. Відтак, не дивно, що саме вони висловили сумнів у тому, що європейці проголосують на референдумі за «закон свободи», обсяг якого майже дорівнював відомому «Уліссу» Джеймса Джойса.

Органічна конституція — це справді *закон свободи*, яку не варто деталізувати на сотнях сторінок складного бюрократизованого тексту. Згодом це припущення підтвердилося: французи й голландці не повірили в креативну здатність універсальної «інструкції про свободу». Нині виглядає так, що старі демократії вчинили інтуїтивно правильно.

Повертаючись до аналізу конституційного досвіду США, варто підкреслити, що американська Конституція являє собою доку-

мент громадянського суспільства, яке свого часу наважилося жити зовсім не по тих правилах, що існували в світі раніше. Саме оригінальність, сміливість задуму і вчинку, послідовна відданість громадянській свободі привели північно-американців до сучасного процвітання.

Утім, ще в 1791 році в США було ухвалено конституційний «Білль про права», що містив в собі славнозвісну Першу поправку про свободу слова, преси, совісті та петицій. Перша поправка несподівано вивела свободу слова за межі не лише виконавчої гілки влади, але й законодавчих прерогатив Конгресу. Тим самим вона заборонила найвищому законодавчому органові ухвалювати закони, які містили б в собі загрозу вільному вираженню будь-яких поглядів на будь-які справи. Не дивно, що нині, на відміну від європейських країн, конституційний захист свободи слова й преси в США є майже абсолютним. Як зазначив пізніше в одному з своїх рішень Верховний Суд США, саме інформаційна «какофонія», а не впорядкованість становить собою ознаку й доказ могутності Сполучених Штатів.

Це означає, що якщо ми все-таки можемо констатувати наявність реального люфту (часового простору тощо) між застосуванням насильства, з одного боку, й проголошеною кимось власною думкою — з іншого, то говорити, писати й демонструвати в США можна все й без обмежень. Тим самим американці першими в світі послідовно розділили в Конституції *символічну* (уявну) і *предметно-фізичну* реальність. Перша з них функціонує за законами творчої людської уяви, а друга — за фіксованими законами-константами предметно-матеріального світу. Саме в цьому — дуже сміливому й, водночас, гранично послідовному, як показав досвід, підході проявила свій потужний вплив американська парадигма інтелектуальної свободи.

Європейці ж розуміють свободу слова й преси (свободу вираження поглядів, свободу ЗМІ) вужче. Це, зокрема, видно на при-

кладі статті 10 європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., яка містить в собі 13 потенційно можливих легітимних обмежень для використання свободи слова. Подібний стандарт розуміння меж суб'єктивного права поширюється на країни, що входять до складу Ради Європи. З іншого боку, у 2000 р. в Європейському Союзі почала діяти Хартія засадничих прав Євросоюзу, на яку посилається Лісабонський договір. У статті 13 цієї Хартії зазначається, що свобода вираження поглядів в літературі, мистецтві та науці не підлягає юридичним обмеженням.

Тобто в Європейському Союзі зазначені в статті 10 Європейської конвенції 1950 року обмеження на свободу вираження поглядів підлягають застосуванню у вужчій сфері, ніж це було заплановано раніше.

При цьому особливий захист передбачається для академічної свободи (свободи університетів). Все це означає, що Західна Європа у своїх підходах до свободи слова (вираження поглядів) поступово наближається до американських стандартів. Подібна тенденція мала б бути не менш привабливою й для українського конституціоналізму. Однак процеси лібералізації в сфері свободи слова й ЗМІ в Україні не можуть здійснитися без відповідних економічних і політичних зрушень. А це вже цілком окрема тема.

Економічний та культурний базис українського Основного Закону

Так або інакше, доки в Україні не буде створено середнього класу в пристойних вимірах і масштабах, нам навряд чи варто сподіватися на значні економічні чи культурні зміни. Як відомо, предметом національного культу в Україні є придатний для сільськогосподарського використання й застави у спеціальних земельних банках чорнозем. І якби Українська держава віддала людям у пов-

номасштабну (володіння, користування, розпоряджання) приватну власність родючу землю, то через 5-10 років Україну можна було б й не пізнати. Через послідовну земельну реформу (складність якої ніхто не збирається применшувати) в Україну має прийти не лише «філософія чорнозему», але й нова хвиля підприємництва, індивідуалізм і відповідальність, морально-етичні стандарти середнього класу в цілому.

Відносно недавно (2015) утворена Указом Президента України Петра Порошенка Конституційна Комісія завершила опрацювання змін та доповнень до чинної Конституції України в частині децентралізації, судової реформи та прав людини. Перший та другий законопроектний кошики вже запущено в реальний конституційний процес. Що ж стосується внесення змін до конституційного переліку прав і свобод людини, то тут ступінь невизначеності залишається поки що досить високим.

Призначення Конституції як особливого виду права

Виникнення органічної (справжньої) конституції не є простим продовженням еволюції правової системи. Цивілізація існує й функціонує на певних засадах, але в момент, коли суспільство розвивається настільки, що стає по-справжньому технологічно ефективним, виникає потреба в забезпеченні правовими оболонками нового порядку й стилю життя — *етосу капіталізму.* Власне, саме для досягнення цієї мети виникли й донині функціонують органічні конституції західного світу.

Органічна конституція, як доводив американський правознавець Рональд Дворкін, — це справжнє *freedom's law*, тобто *право свободи.* Звичайне ж поточне законодавство й надалі продовжує свій повільний дрейф в напрямку забезпечення соціальної дисципліни, організованості й порядку. Дещо спрощуючи, можна сказати, що звичайні закони уособлюють в собі *право порядку*, тоді як будь-яка

органічна конституція являє собою втілення нового по своїй суті *права свободи*. Невипадково конституції пишуться зазвичай більш лаконічною мовою, ніж мова поточних законів. Адже її повинна розуміти не стільки держава, скільки громадянське суспільство, не стільки професор права, скільки сільський учитель, школяр або дитина, яка вміє читати.

Майже всі органічно побудовані основні закони, щойно вони народилися й стали функціонувати, роблять правову систему «біполярною». Це означає, що в конституційну епоху правова система починає складатися ніби з двох половинок: а) права свободи; б) права порядку. Щойно виникнувши, ці нормативні половинки в подальшому продовжують системно конкурувати між собою.

Крім того, всі справжні або органічні конституції забезпечують максимально комфортними юридичними умовами дві основних фази в житті людини як родової істоти. Спочатку йдеться про фазу вироблення й оснащення кожного підростаючого індивіда необхідним інструментарієм цивілізації (культурою — Броніслав Маліновський). Пізніше — про фазу «інвестування» зрілим індивідом своїх здібностей і талантів в оточуюче природне й соціальне середовище — процес, який можна назвати «дорослим життям».

У обох випадках органічна конституція покликана захищати людську свободу, забезпечувати й прискорювати всі соціальні взаємодії — починаючи від гарного виховання, отримання освіти, укладання щасливого шлюбу, знаходження себе в професії — й до здійснення найамбітніших творчих замірів. У цьому завданні органічна конституція має прислужитися всім — від приземленого Форреста Гампа й до реальних Енді Ворхола чи Джексона Поллака.

Якщо людина народжується й дорослішає (соціалізується) в умовах, коли все необхідне для цього постачається ринком, якщо більшість виборів, які вона має вчиняти, є гранично варіативними (широкими) за своїм спектром, тоді ми маємо право сказати, що конституція дійсно відповідає своїм функціям і призначенню.

Конституція покликана забезпечити належні умови для ефективного використання всіх людських здібностей і талантів. Очевидно, що вчасно розпізнавати й винагороджувати людські чесноти можуть лише плюралістичні, глибоко індивідуалістичні, засновані на приватній власності конституційні системи. Егоцентричні, шокуючі, творчо викличні по відношенню до status quo зіркові індивіди можуть бути вчасно розпізнані й адекватно винагородженні лише за наявності широкого діапазону поціновувачів (меценатів, снобів) з незалежними статками. Невипадково Ежен Іонеско свого часу писав про те, що готовий скласти оду терпимості ринкового капіталізму. Навпаки, авторитарні й надмірно централізовані соціальні системи живляться не свободою, ризиком і ринком, а банальним запозиченням чужих творчих здобутків. Їх культурна стратегія полягає в тому, щоб копіювати все, що вже було апробоване ринковим капіталізмом.

Звідси походять їх типова економічна стагнація, культурна фрустрація й понижені індекси щастя. Бо, власне, не можна бути щасливим копіїстом. Вільна людина налаштована жити й працювати інакше. І саме тому органічний конституціоналізм практично не узгоджується з розподільчим соціалізмом.

Сучасний органічний конституціоналізм дозволяє виходити на ринки попиту й пропозиції в масштабах не лише національної держави, а й світу в цілому. Очевидно, що на тлі подібних «безвізових» тенденцій і трендів наш український конституціоналізм виглядає доволі скромно. Але з чогось-таки нам треба починати. Фактично йдеться про необхідність повноцінного й чесного, а не демагогічного й лицемірного, як це мало місце раніше, засвоєння нами кантівського переконання в тому, що людина — це зовсім не ресурс і не засіб в руках держави або суспільства, а самодостатня, замкнена на собі мета й цінність. Це також означає, що в своїй політиці й поведінці ми повинні якнайшвидше відмовитися від засад

гіпертрофованого, масовидного колективізму. І це лише перше табу, через яке нам варто переступити…

1.3. Чи можна довіряти Конституційним суддям?[1]

Це есе написано за мотивами неодноразових — офіційних і неофіційних — запитів правоохоронних органів України до вітчизняних правознавців щодо можливості притягнути до юридичної відповідальності, у тому числі кримінальної, суддів Конституційного Суду України. У одному з таких випадків йшлося про можливе масове порушення присяги судді, що його нібито вчинили судді Конституційного Суду, в другому — про вірогідність того, що судді ухвалили свідомо неправосудні рішення…

Зокрема, ще в грудні 2014 року Верховний Суд у своїй Постанові від 2 грудня 2014 року по справі № 21-302а14 дійшов висновку про те, що Конституційний Суд України Рішенням від 30 вересня 2010 року про «скасування» політичної реформи незаконно вимагав від органів державної влади впорядкувати їх нормативно-правові акти відповідно до Конституції України в редакції 28 червня 1996 року.

На думку Верховного Суду, такий «висновок Конституційного Суду України <…> суперечить закріпленому законом порядку внесення змін до Конституції України, згідно з яким положення закону про внесення змін до Конституції України після набрання ним чинності стають невід'ємною складовою Основного Закону, <…> а сам закон вичерпує свою функцію». До того ж, як зазначив Верховний Суд, «Конституція України не уповноважує Конституційний Суд України визнавати нечинність конституційної норми,

[1] Уперше оприлюднено в часописі Критика, № 7–8, 2016 р.

незважаючи на те, в якій юридичній формі вона була закріплена». Уточнення майже скандальне, але залишимо його на совісті Верховного Суду.

Своєю чергою, Генеральна прокуратура України у вересні 2016 року розглядала можливість того, що 30 січня 2016 року судді Конституційного Суду України ухвалили свідомо неправосудне рішення у справі № 1-22/2016 за зверненням Верховної Ради України щодо перевірки на відповідність ст. 157, 158 Основного Закону України законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Слідчих Генеральної прокуратури цікавила позиція науковців щодо взаємозв'язку положень частини третьої ст. 28 Закону України про Конституційний Суд України та положень частини першої ст. 24 Конституції України щодо рівності громадян перед законом.

Запити Генеральної прокуратури з цього приводу розійшлися науково-освітніми закладами України, одним із наслідків чого стало усвідомлення науковою спільнотою того факту, що Конституційному Суду України нагорі не дуже довіряють. Іще раніше матеріали про можливе вчинення суддями Конституційного Суду України кримінальних правопорушень Голова Служби безпеки України (СБУ) Валентин Наливайченко передав до Генеральної прокуратури. Щоправда, декілька днів по тому президент Петро Порошенко звільнив його самого з посади. Як тоді стверджував дехто з експертів, якби президент дозволив спецслужбам полювати на конституційних суддів, Україна ризикувала би втратити рештки ознак правової держави.

Відтоді минуло чимало часу, а підозра щодо неналежного виконання суддями Конституційного Суду України своїх обов'язків залишається нездоланною. Судді працюють під підозрою як з боку «вищих офіціалів», так і з боку вільної юридичної громадськості. Як відомо, про нібито обґрунтованість притягнення суддів Конституційного Суду до кримінальної відповідальності писав на

шпальтах «Дзеркала тижня» правник Віктор Мусіяка («Будь-яка влада є результатом узурпації?», 29 жовтня 2010; «Конституційний "транзит" неможливий без відновлення конституційного ладу», 27 грудня 2013).

Це засмучує, оскільки фаховий рівень екс-віце-спікера парламенту України мав би не дозволити йому іґнорувати той факт, що Ухвалу Конституційного Суду від 5 лютого 2008 року про відмову в перевірці на конституційність політичної реформи пояснювала запроваджена 4 серпня 2006 року заборона Конституційному Суду контролювати ті зміни до Конституції України, які набули чинності. І, навпаки, Рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 року, яким політичну реформу було скасовано, пояснюється тим, що 26 червня 2008 року процесуальний контроль Суду за змінами до Основного Закону було відновлено.

Увагу, однак, привертає не так занепокоєння й тривога приватних осіб чи інститутів громадянського суспільства, як неформально висловлена з боку вітчизняних органів державної влади підозра в тому, що судді вчинили кримінальні правопорушення. Наважуся стверджувати, що запитання: «Хто винний?» стало ніби традиційним зверненням (на кшталт: «How do you do?») СБУ і прокуратури до Конституційного Суду України. СБУ, Генеральна прокуратура України й Верховний Суд уже не вперше намагаються перевірити на наявність «злочинного умислу» колеґіальні рішення й висновки єдиного органу конституційної юрисдикції. Під їхню підозру потрапили не лише судді Конституційного Суду, які віддали свої голоси за відміну в 2010 році політичної реформи. Йдеться про можливість притягнути до кримінальної відповідальності й тих членів Конституційного Суду, які зовсім недавно визнали відповідність вимогам ст. 157, 158 Конституції України законопроекту про внесення змін до Основного Закону щодо правосуддя.

Ба більше, Генеральну прокуратуру України цікавить загальне питання про доктринальне (наукове) тлумачення положень части-

ни третьої ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» в частині можливості притягнення до кримінальної відповідальності суддів Конституційного Суду за вчинення будь-яких злочинів, пов'язаних з їх службовою діяльністю. Мусимо визнати прикрий факт: судді єдиного органу конституційної юрисдикції змушені працювати під потужним моральним тиском.

Це при тому, що частина третя ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» 1996 року говорить про те, що «судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України».

Окрім того, як свідчить оновлена редакція ст. 149 Основного Закону України, «незалежність і недоторканість судді Конституційного Суду України гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддю Конституційного Суду України у будь-який спосіб забороняється». Усе це, однак, не дуже хвилює представників Генеральної прокуратури, які хотіли б почути думку науковців-правознавців про зв'язок між положеннями норм ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» й вимогою частини першої ст. 24 Конституції України», де стверджується, що «громадяни [України] мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Тим більше, що юридична сила конституційної норми є вищою за юридичний потенціал норми поточного законодавства.

З приводу цих та інших подібних фактів доцільно зазначити таке. Очевидно, що судді Конституційного Суду України, як і будь-які інші суб'єкти злочину, передбачені ст. 18 Кримінального кодексу (далі — КК) України, можуть нести кримінальну відповідальність за діяння, передбачені чинним законодавством. За наявності підстав подібна відповідальність може наставати за

такі формально дотичні до виконання їх професійних обов'язків злочинні діяння, як підроблення документів (ст. 358 КК України), зловживання владою (ст. 364 КК України), службове підроблення (ст. 366 КК України), декларування недостовірної інформації (ст. 366-1 КК України), службова недбалість (ст. 367 КК України), незаконне збагачення (ст. 368-2 КК України), зловживання впливом (ст. 369-2 КК України) тощо.

Очевидно, що у кожному конкретному випадку притягнення конституційного судді чи суддів до кримінальної відповідальності необхідні для цього процесуальні дії має бути здійснено в суворій відповідності до ґарантій незалежності суддів, передбачених Конституцією України, КК та Кримінальним процесуальним кодексом (далі — КПК) України, а також Законом України «Про Конституційний Суд України».

Йдеться, передовсім, про ст. 149 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII; ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України»; відповідні положення КК та КПК України, що не суперечать оновленій редакції ст. 149 Конституції України, яка набула чинності через три місяці після її офіційного оприлюднення. Як відомо, Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII було оприлюднено у виданні «Голос України» 29 червня 2016 року.

Що ж стосується можливості притягнення суддів Конституційного Суду України до кримінальної відповідальності за фактом можливого ухвалення ними свідомо неправосудного рішення, то тут справа виглядає вкрай проблематичною.

Як це випливає зі ст. 150 Основного Закону, Конституційний Суд України ухвалює рішення в справах щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших нормативно-правових актів. Окрім того, він здійснює офіційне тлумачення Конституції України, перевіряє на відповідність

вимогам ст. 157 і 158 Основного Закону законопроекти про внесення змін до Конституції України, а також виконує інші функції, передбачені ст. 111, 151–153, 159 Конституції України.

При цьому передбачені ст. 150 Основного Закону України *рішення* Конституційного Суду є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені». Що ж стосується передбачених ст. 151, 159 Основного Закону *висновків* Конституційного Суду, то вони за своєю юридичною силою прирівнюються до згаданих *рішень*, і їх приймають за однаковою з ними процедурою.

Як стверджується в ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України», рішення й висновки Конституційного Суду України «рівною мірою є обов'язковими до виконання». Крім того, як стверджується в ст. 63 цього Закону, «рішення і висновки Конституційного Суду України <...> є остаточними і не підлягають оскарженню».

До того ж ані Конституція України (ст. 150–152, 159), ані Закон України «Про Конституційний Суд України» (ст. 13–15) не передбачають ухвалення тієї категорії рішень і висновків (йдеться про «рішення» суду в широкому — характерному для слововжитку КК України — сенсі), які цікавлять правоохоронні органи України й які ухвалюють будь-які інші, ніж Конституційний Суд України, суб'єкти права.

Мова йде про особливий тип рішень і висновків Конституційного Суду, відповідальним за зміст яких може бути лише організаційно нероздільний суб'єкт — *юридична особа зі спеціальними функціями та статусом*. Ця обставина є важливою, оскільки в Україні, на відміну від деяких інших країн, юридично не визнається можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи.

Слід також наголосити, що при ухваленні рішень і висновків Суду, які цікавлять представників законодавчої, виконавчої і судової

гілок влади, Конституційний Суд України, його окремі підрозділи й судді не володіють і не можуть володіти в принципі *апріорним* (до голосування) знанням щодо їх (рішень і висновків) «правильного», «істинного» чи просто прийнятного правового наповнення, юридичної суті. Так само не володіє й не може володіти подібним знанням жоден з суб'єктів чинного українського права.

Це означає, що будь-яка офіційна оцінка правильності (істинності) або неправильності (злочинності) ухвалених на основі принципу більшості колеґіальних нормативних рішень і висновків єдиного органу конституційної юрисдикції є малоймовірною або взагалі неможливою по суті.

Цей тип рішень і висновків ґрунтується на статистичних показниках вільного голосування «за» й «проти» не менше ніж дванадцяти суддів Конституційного Суду. «Рішення Конституційного Суду України приймаються та його висновки даються на пленарному засіданні, якщо за них проголосувало не менше десяти суддів Конституційного Суду України» (частини третя, четверта ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Відтак, можна хіба що умоглядно-теоретично допустити, а потім довести в законній процедурі злочинну змову не менш ніж 10 конституційних суддів, кожен з яких за своєю незаплямованою біографією, вищим рівнем кваліфікації, процесуальними особливостями відбору та призначення на посаду належить до юридичної еліти України. Однак цей арґумент чомусь мало хвилює офіційних і неофіційних опонентів єдиного органу конституційної юрисдикції.

Не менш умоглядною здається й вірогідність доведення злочинних намірів суддів верховних або конституційних судів і трибуналів інших ліберально-демократичних країн. Зокрема, як зазначається в спеціальній літературі, призначення на посаду судді Верховного Суду США становить проблему вибору більше в ідеологічному (консерватор / ліберал / належність до меншин) сенсі.

Що ж стосується професійної репутації та моральних чеснот, то навіть самим кандидатам у судді подібного ранґу прийнято беззастережно довіряти. Невипадково після свого призначення на посаду вони стають незмінюваними.

Очевидно, що ці міркування прийнятні в руслі обговорення трибу життя судів і суддів у вільному й демократичному суспільстві. Функціонування ж (формування) судової гілки влади в жорстко тоталітарній державі підкоряється іншим закономірностям, про наявність яких в Україні наразі не йдеться. Зокрема, навіть роки президентства Віктора Януковича Леонід Кравчук називав не більше ніж «ліберальним авторитаризмом».

Утім, сам по собі факт критичного налаштування громадських й апаратних структур України до вітчизняного Конституційного Суду можна зрозуміти. Зокрема, подібне ставлення частково пояснюється тривалим перебуванням української спільноти в атмосфері юридичного позитивізму.

Протягом десятиліть в Україні ототожнювалися закон і дисципліна, право й порядок. Тому призвичаїтися до діяльності Суду, який є професіонально налаштованим на захист *конституційних цінностей*: ринку, індивідуалізму й свободи — українським юристам непросто. Не дивно, що в посттоталітарній країні конституційний суд можна тимчасово сприймати як підривника основ, чинник ризику й непевності, притаманних людській свободі.

На другому місці серед причин такої недовіри стоїть обґрунтований скепсис українського суспільства щодо окремих — трагікомічних по суті — рішень єдиного органу конституційної юрисдикції. Йдеться, зокрема, про виправдання третього терміну для президентства Леоніда Кучми, а також — згідно з рішенням Конституційного Суду — про закамуфльовану заборону брати в якості судових доказів… записи з плівок майора Миколи Мельниченка тощо.

Такі сервільні реакції Конституційного Суду пояснюються не лише радянською звичкою схиляти голову перед правлячою вер-

хівкою, а й тим винятковим побутовим комфортом, в якому опинилися перші судді після свого призначення на посаду. Столичні квартири державним коштом, персональні водії й автомобілі представницького класу, дипломатичні (безвізові) паспорти й одна з найвищих в Україні зарплат у бюджетній сфері.

Усе те, що мало би, за задумом, зробити суддів незалежними, насправді зробило їх безмірно зобов'язаними Українській державі. На тлі зубожілого українського суспільства судді просто не могли дозволити собі бути «невдячними».

Недовіру до конституційних суддів породжує також не зовсім демократична й прозора процедура їх відбору та призначення на посаду. Ще гіршим виглядає право владних структур достроково відправляти суддів у відставку. Якщо президент (п. 22 частини першої ст. 106 Конституції України) й Верховна Рада України (п. 26 частини першої ст. 85 Конституції України) в будь-який час могли звільнити дванадцять з вісімнадцяти конституційних суддів, то чи можна очікувати від них справді неупередженого ставлення до людей і обставин?

Утім, повернемося до правової суті проблеми, яка полягає в тому, що навіть у випадку серйозних мотиваційних хитань у голосуванні «за» чи «проти» кожного з конституційних суддів, практично нерозв'язною є загальна колізія компетенцій Конституційного Суду, з одного боку, й будь-якого з вищих органів державної влади в Україні — з іншого.

Адже на підставі частини третьої ст. 150 Конституції України «Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені». Це правило також стосується висновків Конституційного Суду (ст. 63, 69 Закону України «Про Конституційний Суд»).

Тож формально-логічне тлумачення закріпленої в ст. 150 Основного Закону норми й похідних від неї положень поточного законодавства переконує нас у тому, що той тип (клас) рішень і виснов-

ків Конституційного Суду, про які йдеться у відповідних документах СБУ, Генеральної прокуратури й Верховного Суду не може бути оскаржено до жодного з українських судів загальної юрисдикції, в тому числі й до їх найвищої ланки — Верховного Суду.

Що ж стосується зіставлення принципу рівності громадян перед законом (частина перша ст. 24 Конституції) і судом (п. 2 частини другої ст. 129 Конституції України) з можливістю притягнення суддів Конституційного Суду до кримінальної відповідальності, то тут варто звернути увагу на таке.

По-перше, рівність громадян України перед законом і судом сама по собі не заперечує ґарантій забезпечення неосудності спеціальних суб'єктів — авторів і виконавців низки владних (post factum також помилкових чи неоптимальних) рішень у контексті наявних дозволів і заборон національного права.

Наприклад, у частині першій ст. 60 Конституції України визнається право людини відмовитися від виконання лише «явно» злочинних розпоряджень або наказів. Це означає, що лише суб'єктивна незгода чи сумнів у законності є недостатніми підставами для іґнорування владних приписів в Україні. Зокрема, наказ офіцера Збройних Сил відкрити вогонь на ураження в обстановці реального бою не вважатиметься, як правило, співучастю в убивстві, передбаченому КК України. Подібні арґументи стосуються й оцінки діянь конституційних суддів.

По-друге, рівність громадян перед законом у постсоціалістичній країні не може бути повномасштабною за означенням. Як правило, її підриває наявність пільг і преференцій для малозабезпечених. Якщо закон справді однаковий для всіх, вилучення з нього мають вважатися неприйнятними. Очевидно, що принцип рівності перед законом в Україні нищить зрівнялівка. Щоправда, зовні все виглядає так, ніби саме вона цей принцип ґарантує й забезпечує.

Окрім того, величезна кількість рішень, що їх ухвалюють колеґіальні органи державної влади (також конституційні суди) на

основі принципу більшості є лише умовно правильними. З часом рішення такого штибу можуть переглядати за наявності кращих арґументів, вищого рівня правосвідомості або глибшого розуміння обставин.

У ліберально-демократичних за політичним режимом країнах такі рішення розглядають як передумови збереження економічної й політичної стабільності, ґарантій сталості конституційного ладу. Якщо за ухвалення певного рішення проголосувала більшість компетентних у своїй справі фахівців, можна очікувати, що на нього пристане й демократична більшість народу.

Це ґарантує *тяглість* суспільного проґресу. У будь-якому випадку подібні рішення не слід ототожнювати з втіленням незаперечної істини чи абсолютної правди на всі часи. Навіть у природничих науках парадигми змінюються приблизно кожних тридцять років. Що ж стосується політико-правової, гуманітарної сфери, то тут усталені пріоритети можуть модифікуватися набагато швидше.

Зокрема, лише тридцять років тому конституційне право визнавало «сакральність» федеративних зв'язків України з Радянським Союзом. Нині ж його беззастережними цінностями визнано незалежність, територіальну недоторканість і суверенітет Української держави.

Певну умовність політико-правових рішень почали усвідомлювати в Західній Європі ще в другій половині XIX століття. Зокрема, стримане ставлення демократичного загалу до «істинності» законів спостерігалося після ухвалення Конституції Німеччини 1849 року. Вільне суспільство поступово вчилося миритися з тим, що будь-які норми можуть переглядати й змінювати в світлі кращого розуміння людей і обставин. Тим більше, що ухвалені демократичним шляхом закони залишалися відкритими для критики опонентів.

З другого боку, будь-яка соціальна система, в тому числі й Українська держава загалом, не може нормально функціонувати на

основі конституційних норм і рішень, леґітимність й юридичну силу яких можуть у будь-який час радикально підірвати спеціально *не уповноважені* на це суб'єкти.

Їх роль можуть виконувати (анти)державні заколотники, революційна верхівка, військова хунта, ультраконсервативні органи державної безпеки тощо. Невипадково значна кількість наявних у світі конституцій є доволі жорсткими (потенційно незмінюваними). Подібні міркування стосуються й Конституції України.

Скажімо, параметри конституційного ладу в Україні може визначати й змінювати не парламент, уряд чи президент, а... винятково народ (частина друга ст. 5 Конституції України). Тобто якщо Верховну Раду України не задовольнятиме зміст ст. 5 Основного Закону, яка передбачає неґативний сценарій узурпації народного повновладдя органами державної влади, то вона все одно не зможе змінити цю статтю самотужки.

З другого боку, права українського народу також не безмежні. Правова держава (а Україну визнано такою) передбачає можливість конституційного обмеження й народних прероґатив. Причому речником — голосом Основного Закону — в цьому випадку буде тойтаки Конституційний Суд.

За законопроектом (нині це чинний закон. — В. Р.) про внесення змін до ст. 151 Конституції України (щодо правосуддя), «Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою».

Для розуміння ситуації довкола явно й неявно артикульованих в Україні претензій одних державних органів до інших корисно звернутися також до арґументів здорового глузду. Адже якби СБУ, Генеральна прокуратура України чи Верховний Суд справді мали б право перевіряти законність («злочинність») колеґіальних рішень

і висновків Конституційного Суду, про які йдеться в ст. 150, 151, 159 Конституції України, то все одно було б незрозуміло, з якого коґнітивного джерела вони черпали би достовірне знання про «сумнівність», «неправильність» чи «злочинність» правових позицій Конституційного Суду.

Правова держава Україна трактує поточне законодавство, на основі якого працює прокуратура й Верховний Суд, як підпорядковану Конституції нормативну систему. Ключі ж до офіційного тлумачення всіх без винятку положень Основного Закону перебувають у руках винятково Конституційного Суду.

Це означає, що будь-яка офіційна претензія СБУ, Генеральної прокуратури, Верховної Ради України чи Верховного Суду (найвищої ланки в системі судів загальної юрисдикції) оцінювати законність нормативних колеґіальних рішень і висновків Конституційного Суду призводитиме до неприпустимого юридичного реверсу — зворотного керування *вищими* конституційними нормами з боку норм *нижчого*, поточного рівня.

Адже, строго кажучи, всі слідчі, прокурори й судді судів загальної юрисдикції є не так самодостатніми посадовими особами, як офіційними репрезентантами абстрактного закону, речниками деперсоніфікованого українського права. Із правильного усвідомлення цієї обставини випливає те, що будь-який чесний, а не штучно спровокований конфлікт державних органів і посадових осіб з Конституційним Судом України також буде конфліктом автономних нормативних систем, які перебувають між собою в стані субординації.

Це означає, що ні СБУ разом із Національним антикорупційним бюро (далі — НАБУ), ні Генеральна прокуратура разом із відповідною колеґією Верховного Суду не можуть ні формально-юридично, ні de facto контролювати ту ланку професійної діяльності Конституційного Суду, в якій він виступає офіційним репрезентантом, речником українського Основного Закону.

Звичайно, все сказане стосується невизнання можливості контролю з боку СБУ, НАБУ, прокуратури й судів загальної юрисдикції змісту *сутнісних колеґіальних рішень і висновків єдиного органу конституційної юрисдикції*, а не юридичної оцінки низки оперативних одноосібних рішень, які зазвичай ухвалюють у робочому режимі в стінах Конституційного Суду України.

Сумніватися ж (у побутовому значенні цього слова) в якостях нормативних колеґіальних рішень і висновків Конституційного Суду можуть не лише слідчі, прокурори й судді судів загальної юрисдикції, але й український парламент, Кабінет міністрів, президент, органи місцевого самоврядування й пересічні громадяни України. Усе це, однак, не означає, що вони можуть дозволити собі *іґнорувати* ці рішення. Це суперечило би принципам верховенства права, законності, поділу влади й обмеженого (через заборону дискреції — ст. 6, ст. 19 Конституції України) правління.

Сучасні конституційні системи Заходу є практично відкритими для моральних і політичних сумнівів, перманентного філософського аналізу їх політичних, етичних і естетичних засад. Із другого боку, саме в них визнається й послідовно забезпечується функціонування спеціальних інстанцій, які за суспільним (конституційним) договором покликані вирішувати окремі питання громадського й державного життя «остаточно». До таких інстанцій якраз і належить більшість наявних у західному світі органів конституційної юрисдикції.

Відтак перед українською спільнотою постає вагоме питання: чи маємо ми підстави беззастережно довіряти вітчизняним конституційним суддям? Дати вичерпну відповідь на нього навряд чи можливо. Адже навіть сама постановка цього питання може виявитися завчасною. Із другого боку, у свободи українського народу є небагато офіційних захисників вищого ранґу. Головним серед них є Конституційний Суд України. Чи є він досить компетентним, свідомим своєї мети, досконалим? Відповідь на це питання нале-

жить до так званих *перформативних висловлювань.* Це означає, що реально опертися на Конституційний Суд України ми зможемо лише за умови, що боротимемося за нього.

1.4. Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина?[1]

На міжнародній конференції «Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації в сучасному суспільстві», проведеній 7–8 жовтня 2016 р. в Києві Конституційним Судом України спільно з Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанською комісією), Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Німецьким фондом міжнародного правового співробітництва Голова Конституційного Суду Литви й, водночас, Голова Всесвітньої конференції конституційного правосуддя проф. Дейнюс Жалімас зробив наукову доповідь на тему: «The Official Constitutional Doctrine: Concept, Significance and the Main Principles of Development»[2].

За академічною назвою містився несподівано актуальний для українського політико-правового контексту зміст. Адже йшлося про рівень сформованості засад, принципів, парадигми органічного конституціоналізму в країні, де ще відносно недавно панував тоталітаризм.

Україна вивільнилася з комуністичних тенет разом із Литвою. Але Литва вже низку років належить до, так званих, сталих консолідованих демократій, у той час як Україна — лише до демократій

[1] Уперше оприлюднено у Віснику Конституційного Суду України № 3, 2017.

[2] Див.: *Жалімас Д.* Офіційна конституційна доктрина: концепція, значення і основні принципи розвитку // Філософія права і загальна теорія права, № 1–2, 2016. — С. 267–280.

електорального типу[1]. За даними Freedom House, в Європейському Союзі електоральною демократією в 2006 р. залишалася тільки Естонія. Решта країн разом із Великобританією й США характеризувалися найвищим рівнем розвитку ліберально-демократичного режиму.

Консолідованими демократіями нині називаються політичні режими, інститути яких є достатньо сильними, щоб підтримувати народоправство традиційними (політичні свободи, вибори, референдум, плебісцит) засобами. Йдеться про передбачуваний і гарантований верховенством права, усталеною політичною практикою демократичний процес.

Україна відноситься до країн-кандидатів на вступ до цього міжнародного клубу. Адже наш конституційний процес залишається поки що дискретним, характеризується революційними перериваннями поступовості. Власне, на порівнянні досягнутого у цій сфері Литвою, з одного боку, й Україною — з іншого, побудоване дане есе. Доповідь Дейнюса Жалімаса створює для цього необхідні й зручні передумови.

Цікаво, що загальне поняття конституційної доктрини Дейнюса Жалімаса передбачає існування двох автономних значень. Перше з них слід розуміти як концепцію, юридичну теорію конституціоналізму, сформульовану науковцями. Друге — є втіленням розуміння права, притаманного виключно державному органу конституційної юрисдикції.

Саме у цьому випадку можна говорити про існування *офіційної* конституційної доктрини. На відміну від поглядів науковців, остання є юридично зобов'язуючою («binding») концепцією, що ґрунтується виключно на офіційному тлумаченні Конституції

[1] *Харпфер Кристиан В.* Посткоммунистическая Европа и постсоветская Россия // Демократизация. Перевод с англ. под ред. М. Г. Миронюка. Сост. и науч. ред.: К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2015. — С. 529, 532.

литовським Конституційним Судом. Тобто офіційна доктрина є пов'язаною з поглядами наукової спільноти лише на філософському рівні. Її існування пояснюється, насамперед, потребою в забезпеченні цілісності національної правової системи.

Сама по собі офіційна доктрина може існувати лише тоді, коли більшість поглядів на роль і функції основного закону є усталеними («класичними»). У випадку, коли погляди конституційних суддів є хронічно змінюваними, говорити про офіційну конституційну доктрину можна лише із застереженнями, тобто умовно.

Для транзитивних суспільств більш характерною є не усталеність, а швидкоплинність настроїв і ціннісних установок їх політико-правової еліти, до якої належить і спільнота конституційних суддів. Сам по собі демократичний транзит означає перехід («повернення в лоно цивілізації» — Михайло Горбачов) від соціалістичних практик до стилю життя в умовах глобалізованого капіталізму.

Даний процес вимагає модифікації національних конституційних доктрин і практик, що проявляється в переорієнтації їх цінностей від простої (тоталітарної — Богдан Гаврилишин) демократії — до демократії ліберальної; від «позитивних» або пасивних прав людини — до прав «негативних» або активних; від директивної економіки — до свободи й непередбачуваності ринку; г) від уніфікації і колективізму — до індивідуалізму й широкої варіативності способів накопичення й витрачання ресурсів; від цензури — до необмеженої свободи вираження поглядів; від загальнонародної власності… на повітря (ст. 13 Конституції України) — до приватного володіння і розпоряджання землею.

Транзит до органічного конституціоналізму проходить непросто, що й доводить історія українського мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. За подібних обставин офіційна конституційна доктрина України просто не може бути остаточно сформованою. Хіба що в ній говорилося б про перманентну зміну політико-правових пріоритетів.

Друге, на чому зупиняється Дейнюс Жалімас, це визнання *значущості* офіційної конституційної доктрини, що проявляється, у свою чергу, в трьох нормативних вимогах: а) офіційна доктрина повинна глибоко розкривати зміст основного закону; б) подібне розкриття змісту має бути юридично обов'язковим; в) офіційна доктрина має підсилювати *верховенство* основного закону.

Для країни консолідованої демократії подібні вимоги виглядають закономірними. Однак все стає набагато складнішим у випадку демократій електоральних. Адже зміст конституційної доктрини країни залежить й від того, чим заповнений її загальний культурний простір.

На Заході конституційні ідеали визначає філософія американських батьків-засновників, наукові здобутки Макса Вебера, Нікласа Лумана й Джеймса Б'юкенена, на Сході — парадигма китайського капіталізму без інтелектуальної свободи. Зокрема, наважуся стверджувати, що в Україні початковий світоглядний фундамент чинного Основного Закону становив не більше, ніж нашвидкуруч переосмислений марксизм.

Адже більша частина українських уявлень про політичний лібералізм і верховенство права походять з альтернативної самоосвіти, факультативного читання й закордонних стажувань. Саме тому в Україні не сформувалася канонічна конституційна культура. Про те, що органічна конституція є ефективним обмежувачем завжди загрозливої для свободи й ринку влади досі не повідомляє жоден університетський підручник.

Не дивно, що в 90-ті роки XX ст. відсоток конституційних суддів, які вірили в креативну здатність капіталізму («американського стилю життя») беззастережно, був незначним. З часом справа дещо поліпшилася, але говорити про консенсус у визначенні параметрів офіційної конституційної доктрини України поки що зарано.

На думку Дейнюса Жалімаса, *значущість* офіційної конституційної доктрини полягає в тому, що вона вимагає усвідомлення

сутності *верховенства* основного закону. Водночас офіційна доктрина служить джерелом широкого («wide») розуміння суті і ролі сучасного конституційного права в цілому.

Спроба застосування даного підходу до аналізу ситуації в Україні викликає досидь несподіваний ефект: офіційне розуміння права не сприймає національну Конституцію 1996 р. в якості *права свободи* («freedom's law» — Рональд Дворкін), розглядаючи її просто як найбільш авторитетне джерело в межах існуючого законодавства. Не дивно, що усвідомлення Конституції як втілення мета-права, яке боронить свободу народу й кожного індивіда з позиції: *суспільство versus держава* є ментально дискомфортним для значної частини українських конституційних суддів.

В Україні майже не звертають увагу на той факт, що органічний конституціоналізм було винайдено в якості деперсоніфікованого регулятора *капіталізму* — широкої за своїм спектром нормативної системи, що ґрунтується на необмеженій інтелектуальній свободі й характеризується добре помітною тенденцією до скасування будь-яких бюрократичних кордонів, обмежень і віз.

Подібна система має сприйматися як *біполярна*, де пришвидшений поступ, ринок і свобода захищаються конституцією, а порядок і соціальна дисципліна — поточним законодавством. На жаль, в Україні верховенство Конституції розуміється суто ієрархічно — як вищість старшого за званням закону над законами за званням нижчими. Це означає, що верховенство права сприймається у нас за адміністративною (влада — підкорення), а не політичною (свобода — порядок) моделлю. Відверто кажучи, подібний підхід має небагато спільного з органічним (неформальним) конституціоналізмом.

За цих умов логічним є сприйняття конституційного права як права... *старшого*. Але в тому-то й парадокс, що за хронологією подій конституційне право є правом-підлітком. Тобто верховенство конституції означає переважання цінності історично молодої

свободи над традиційними цінностями ієрархії й порядку. На жаль, сприйняття верховенства Конституції як переважання ідеї свободи над бюрократичним порядком не є укоріненим не лише в державному апараті, але й в українській академічній спільноті.

Наступною тезою Дейнюса Жалімаса є твердження про те, що сформульована конституційним судом офіційна доктрина має сприйматися суспільством в якості живої конституції («the living Constitution»). З цим важко не погодитись. В Україні живою конституцією так само прийнято вважати сукупність рішень і висновків Конституційного Суду. З іншого боку, про що не говорить Дейнюс Жалімас, все, що має ознаки життя, з часом мусить дорослішати або й застарівати. Ця закономірність є добре помітною на прикладі низки рішень Верховного Суду США, присвячених захисту громадянських прав у XIX–XX століттях.

Як стверджує далі Дейнюс Жалімас, всі без винятку нормотворчі й виконавчі («law-making and law-applying») органи не можуть сприймати зміст основного закону інакше, ніж це встановлено офіційною конституційною доктриною. З іншого боку, як всі ми знаємо, ні конституцію, ні офіційну конституційну доктрину не можна вилучити з критичного дискурсу громадськості.

Транзит до свободи й демократії передбачає постійне переосмислення філософії основного закону. Оскільки громадянське суспільство росте й розвивається під захистом конституції, аналітичний інтерес до неї також не стоїть на місці.

З іншого боку, у чому твердо переконаний Дейнюс Жалімас, самі по собі «наукові висновки не мають жодного впливу на зобов'язуючу природу рішень, ухвалених органами конституційної юрисдикції». Звідси випливає його переконання в тому, що… «академічна юридична доктрина й офіційна конституційна доктрина виконують різні функції».

Більш схожим на правду, однак, є те, що професійна свідомість конституційних суддів апріорі не може бути відокремленою від

академічної свідомості професорів права, погляди яких утворюють інтелектуальний каркас сучасного конституціоналізму. Саме в цьому відношенні роль Альберта Дайсі (1835–1922) або Рональда Дворкіна (1931–2013) важко переоцінити.

Очевидно, що академічна доктрина впливає на офіційну конституційну доктрину не прямо, а опосередковано. Йдеться про формально розділені, але змістовно пов'язані між собою юридичні наративи. І якщо це так, то між офіційною конституційною доктриною, з одного боку, і академічною конституційною доктриною — з іншого, мають складаються відносини взаємопроникнення, юридичної *інтертекстуальності*.[1]

Йдеться про те, що будь-яка конституційна доктрина-текст містить в собі віддзеркалення інших політико-правових текстів. У ролі останніх можуть виступати «доктрина Леоніда Брежнєва» (кінець 1960-х) і «Доктрина Джеймса Монро» (1823), «Чотирнадцять пунктів» Вудро Вільсона (1918) й «Атлантична хартія» (1941) разом із «Чотирма свободами» Франкліна Д. Рузвельта (1941) тощо.

Конституційні судді завжди є прихильниками певних політико-правових ідей, цінностей та ідеалів. І ця прихильність продовжує діяти навіть тоді, коли вона прямо не усвідомлюється і не акцентуватися її носіями.

Отже, можна очікувати, що конституційні судді, чиє інтелектуальне зростання відбувалося в університетах «ліги плюща», матимуть у своїй голові помітно інший образ конституційного права, ніж той, що мав сформуватися в свідомості суддів, вихованих під впливом юридичної аури Петеріса Стучки, Андрія Вишинського або Іллі Трайніна.

---

[1] Інтертекстуальність (intertextuality) — термін, введений в 1967 р. зірковою представницею постструктуралізму Юлією Кристєвою (1941) для позначення властивості текстів, яка проявляється в наявності між ними незримих зв'язків, внаслідок чого останні повсякчас явно або неявно посилаються один на одного.

Як і будь-яка інша ідеологія, доктрина офіційного конституціоналізму багато в чому нагадує собою феномен, який Вернер Гейзенберг свого часу називав різновидом ірраціональної світської віри в «те, що є основою життя». Подібна віра, писав він, «залишається непохитною навіть при зіткненні з безпосереднім життєвим досвідом, і тому її не може розхитати нове знання. Історія минулих десятиліть на багатьох прикладах вчить тому, що цей <...> різновид віри часто підтримується й тоді, коли він повністю суперечить собі, й що його кінець настає лише разом із смертю віруючих»[1].

Даний «різновид віри завжди належав до значних сил в історії людства. Виходячи з наукових традицій XIX ст. можна було б сподіватися, що будь-яка віра повинна ґрунтуватися на раціональному аналізові всіх аргументів, на послідовних висновках і що інший різновид віри, при якому справжня або уявна істина [сприймається] просто як основа життя, взагалі не повинен мати місця»[2]. Однак у реальному житті, як ми знаємо, все відбувається дещо інакше.[3]

Зрештою, що інше, ніж неподолання прихильність окремих представників політичних еліт до марксистсько-ленінського світосприйняття пояснює необхідність люстрації в країнах Східної та Центральної Європи. При цьому про вину суб'єктів (об'єктів) люстрації, що закономірно, не йдеться. Актуальними в даному випадку є не корупція або моральне розкладання, а фактично незмінювана поведінкова програма, «класово-матеріалістичний підхід», який має зовсім небагато спільного з дійсним верховенством права.

---

[1] *Гейзенберг В.* Физика и философия. Часть и целое. — М.: Наука, 1989. — С. 129.

[2] Там само. — С. 129.

[3] Не виключено, що засвоєння людьми політико-правових ідей здійснюється за правилами, подібними до правил психологічного вдруковування (imprinting). Останнє являє собою психофізіологічний механізм, відповідно до якого враження й образи, сприйняті в початковий період розвитку індивіда, вкарбовуються в його свідомість як стійка поведінкова програма, визначальні риси якої в подальшому практично не піддаються змінам.

Усе це доводить, що в посттоталітарних країнах, які походять з СРСР, офіційна конституційна доктрина не може не відобразити в собі залишків радянського впливу. Щоб переконатися в цьому, досить ознайомитися з низкою відомих рішень українського Конституційного Суду. Про експлуататорів і капіталістів в них наразі не йдеться, але цілком помітним залишається компліментарне ставлення до Президента, уряду й Української держави в цілому.

Однак, повернімося до концепції Дейнюса Жалімаса. На його переконання, офіційна конституційна доктрина існує як автономний юридичний феномен, що характеризується певним набором принципів: а) поступового («gradual») розвитку; б) послідовності («consistency»); в) неприйнятності усвідомлення змісту Конституції крізь призму поточного законодавства; г) відповідності доктрини вимогам міжнародного права й права Європейського Союзу.

Зокрема, принцип *поступовості* проявляється в тому, що конституційна доктрина формується подібно до коралового рифу, від справи до справи («case by case»). З іншого боку, про що не згадує Дейнюс Жалімас, подібне само-зростання вартості не може не підкорятися законам діалектичної трансформації, іноді аж до самозаперечення.

У економіці подібний ефект відомий як «парадокс наслідків» Макса Вебера, в політиці — як деградація мети через використання порочних засобів. У результаті, як писав з цього приводу Людвіг фон Мізес, «в ім'я свободи й поступу самі прогрес і свобода опиняються поза законом»[1]. Той, хто наважиться обмежити свободу заради малого добра, говорив із цього приводу Фрідріх фон Гаєк, заради великого добра знищить її повністю.

«Чорні лебеді» Нассима Талеба трапляються іноді й на побутовому рівні. Наприклад, як необхідність обертати автомобільне

[1] *Мизес Л. фон.* Всемогущее правительство. Тотальное государство и тотальная война. — Москва-Челябинск: 2013. — С. 15.

кермо в бік (а не проти) заносу, якщо необхідно вивести автомобіль з крутого віражу. У будь-якому випадку досвід свідчить про те, що наміри й результати в діяльності людей людей часто-густо не співпадають.

Це правило працює й у зворотному керунку. Президентська республіка, як прийнято вважати, провокує встановлення авторитарного або й диктаторського політичного режиму. Однак США — найрозвиненіша ліберальна демократія в світі — побудовані саме на цій формі правління. Якщо ж врахувати те, що політичні відносини є основним предметом регулювання в конституційному праві, то ефект неочікуваних наслідків в еволюції конституційної доктрини слід вважати закономірним.

Ба більше, фокус конституційного регулювання полягає в тому, що орієнтовані на пришвидшений поступ основні закони містять в собі приховану провокацію їх власного порушення. Наприклад, захист свободи є конкурентним по відношенню до державного порядку, однак низка органічних конституцій гарантує право народу на демократичне повстання. Схожі аргументи можна застосувати й до права на зброю, американського «the right to keep and bear arms».

Але якщо право на зброю й демократичне повстання закріплюються в основному законі, то вони ж мають бути присутніми в офіційній конституційній доктрині. Подібна вимога робить відверто проблематичним офіційне тлумачення конституції в обставинах, коли точки революційної біфуркації суспільством ще не досягнуто. Утім, вільне суспільство спирається на традиції, не забуваючи про можливість громадянської непокори й навіть демократичного повстання.

Це дещо підриває принцип поступовості («gradual») і послідовності («consistent») в розвитку органічної конституційної доктрини у випадках, коли остання допускає можливість «культурних

вибухів» (Юрій Лотман[1]) в інтересах прогресу. За будь-яких обставин концепція офіційної конституційної доктрини в Україні вимагає серйозного інтелектуального супроводу, коментування.

У своїй доповіді Дейнюс Жалімас висуває також тезу про те, що будь-яка нова конституційна доктрина повинна формуватися на основі вже існуючої доктрини («new doctrine is formulated on the basis of the existing doctrine»). Причому правило щодо цього він пропонує закріпити в зобов'язуючому рішенні конституційного суду.

Але чи можна застосувати аналогічну вимогу стосовно конституційної доктрини України, де протягом тільки останніх 12 років двічі змінювалася форма правління? Схоже на те, що в залежності від демократичної зрілості країн їх доктрини можуть поділятися на «холодні», «теплі» й «гарячі». При цьому конституційні доктрини в електоральних демократіях можуть бути лише «гарячими» або «теплими», але ніколи — «холодними». Останнє ж є прерогативою демократій консолідованих, до яких саме й належить Литва.

Якщо дане твердження є справедливим, то принципи розвитку офіційної конституційної доктрини Дейнюса Жалімаса можна вважати застосовними до консолідованих демократій, але далеко не завжди — до «гарячого» українського конституціоналізму.

Що ж стосується принципу *відповідності офіційної конституційної доктрини вимогам міжнародного права й права Євросоюзу*, то й тут Україна поки що залишає за собою простір для маневру. Адже нам і досі невідомо, чого більше прагнуть українці: президентської чи парламентської республіки; унітарної чи федеративної держави; загальнонародної чи приватної власності на землю?

Не менш проблемними виявилися у нас питання цензури й академічної свободи, а також вільного переміщення людей, товарів, послуг і капіталу. Для їх розв'язання Україна може запозичити

[1] Про стратегію дискретного політичного розвитку: *Лотман Ю.* Культура и взрыв. — М.: Прогресс, 1992. — 272 с.

конституційний досвід з країн Євросоюзу, але також з Канади або Сполучених Штатів.

На перший погляд здається, що американський конституціоналізм не має прямого відношення до українських політико-правових реалій. Але насправді весь західноєвропейський конституціоналізм знаходиться під потужним американським впливом. Американці винайшли конституціоналізм приблизно так само, як Айзек Зінгер — вертикально падаючу голку к конструкції швейної машинки. У кожному з випадків ефект проявився в надзвичайному прискоренні.

Американський конституціоналізм транслюється світом не лише завдяки ефекту «інтертекстуальності», але й просто через політику Сполучених Штатів. Якщо кожен з президентів США зобов'язується у своїй присязі «охороняти, захищати й підтримувати Конституцію Сполучених Штатів»,[1] то це означає, що парасольку НАТО також можна вважати одним з елементів американської конституційної культури. Адже без США (в 2016 р. 37% світового військового бюджету) європейський конституціоналізм виглядав би скромніше.

Відтак, офіційна конституційна доктрина Литви є не лише продуктом її інтелектуальної свободи, але й сукупністю генералізацій в рамках євроатлантичної правової культури. Натомість стратегія Конституційного Суду України витворюється в суттєво іншому геополітичному контексті.

Хоча Михайло Грушевський мріяв вирвати Україну із «слов'янських обіймів», чинний Основний Закон України розроблявся під значним впливом російського конституціоналізму. Досить, лишень, згадати симультанне з Росією включення й виключення з українського конституційного проекту розділу під назвою «Громадянське суспільство».

[1] У перекладі Наталії Комарової.

Як стверджує Дейнюс Жалімас, міжнародне право разом із правом Європейського Союзу є важливими джерелами литовської конституційної доктрини. На жаль, про конституційну доктрину України так просто не скажеш. З іншого боку, Українська правова система є відносно сприйнятливою як до американських, так і до європейських конституційних впливів. Невипадково вона балансує між президентською (1996–2004; 2010–2014) й парламентською (2004–2010; 2014–2017) формами правління. До того ж, ще в статті 17 Конституції УНР 1918 р. траплялися суб'єктивні права в «негативному» (американському) потрактуванні.

Оскільки за числом людських втрат у Другій світовій війні[1] Україна посідає перше місце в світі, варто було б ще раз добре замислитися над зміною наших конституційних пріоритетів. Так само ми не маємо права ігнорувати в конституційному сенсі масштаб українських пожертв на вівтар комунізму.

Дейнюс Жалімас звертає увагу на те, що офіційна конституційна доктрина Литви є тісно пов'язаною з науковою конституційною доктриною, адже значний відсоток конституційних суддів був рекрутований з академічного середовища. З іншого боку, офіційна конституційна доктрина Литви є односпрямованою, в той час як наукова доктрина може залишатися багатовекторною.

На жаль, подібної конституційної консолідованості бракує Україні, яка, з огляду на діяльність Конституційної Асамблеї (2013) та Конституційної Комісії України (2015–2018), перебуває лише на стадії формування своєї офіційної конституційної парадигми.

При цьому схоже на те, що основною причиною концептуальної конституційної незавершеності в Україні залишається етатизм. Хоча максимум із того, на що виявилися спроможні більшовики — це… «скопіювати деякі удосконалення, винайдені капіталіста-

[1] Приблизно 7 млн., що становить 16,7% втрат відносно тогочасного населення України. Див.: *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 253.

ми»[1], недовіра до свободи, індивідуалізму й приватного володіння в цілому залишається неподоланою у вітчизняній правосвідомості фобією. Українське право ніби й визнає рівність суб'єктів права власності (частина четверта ст. 13 Конституції), але не на основний економічний ресурс — землю; ніби й гарантує заборону цензури (частина третя 3 ст. 15 Конституції), але не стосовно російських серіалів і польської «Волині» [2]; ніби й запроваджує академічну свободу, але із забороною відрахування за неуспішність більше 3–5% «бюджетних» студентів. Усе це volens-nolens має дуже характерний для законсервованого соціалізму присмак.

Між тим, вважається, що національний річний ВВП в розмірі 3,7 тис. доларів США на особу є ознакою країн з найгіршими перспективами для демократичного розвитку. Гарантовану демократію обіцяє показник у 8,1 тис. доларів США на особу. Звідси ж випливає загальний висновок про те, що «бідність є практично несумісною з демократією». Крім того, остання не знає «більш страшного ворога, ніж нафта»[3]. Оскільки розмір українського ВВП в 2013 р. становив лише 3,1 тис. доларів США на особу (нині він є ще більш низьким), можна стверджувати, що Україна ризикує своєю демократією серйозно.[4]

Захищаючи по-соціалістичному «інтереси народу», Верховна Рада України вже впритул підійшла до межі, за якою Україну чекає авторитарне правління. Про те, що саме цю модель закладе-

---

[1] *Мизес Л. фон*. Всемогущее правительство. Тотальное государство и тотальная война. — Москва-Челябинск: 2013. — С. X.

[2] Див.: а) «Одного разу в Ростові» та інші. Держкіно не пустило на екрани 12 фільмів та серіалів // Ел. ресурс: http://life.pravda.com.ua/culture/2016/10/24/219286/view_print; б) У Києві скасували показ фільму «Волинь» // Ел. ресурс: http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2016/10/161017_ko_volyn

[3] *Фиш Стивен М.*, *Виттенберг Д.* Неудавшаяся демократизация // Демократизация. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2015. — С. 434–435.

[4] До того ж, 61% від цих сум було здобуто не на чорноземах, а в сфері послуг. Див.: Світ у цифрах 2013 року. — Київ: Тиждень, 2013. — С. 226.

но в «офіційну конституційну доктрину» від «Батьківщини» Юлії Тимошенко, експертному середовищу добре відомо[1].

Конституція України (в ред. 2016 р.) поєднує в собі патримоніальне правління з обмежено провінційним поглядом на реалії світу. Якщо український законодавець і далі блукатиме подібними манівцями, наш Основний Закон стане взірцевою постмодерною «хартією формальної свободи й фантастичних прав». Саме так називали в Росії царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р. Загалом, про свободу, індивідуалізм, ринок і приватну власність конституційна доктрина України мала б промовляти з упевненістю Володимира Маяковського: «Я знаю — город будет, я знаю — саду цвесть [!]»[2]. Насправді ж більш ймовірним нині є те, що ми зупинилися на анекдотичній брежнєвській версії цих крилатих рядків.

Творити офіційну конституційну доктрину України без переформатування конституційних цінностей не можна так само, як і вічно стояти на місці. Починати слід із загальновідомого: метою конституції є свобода народу й право вільно чинити власною долею; індивід — це мета в собі, а не засіб або ресурс в руках держави; гідність спирається на приватну власність і право на володіння зброєю…

Очевидно, що для досягнення мети нам необхідно скористатися світоглядними напрацюваннями Карла Поппера, Броніслава Маліновського, Фрідріха фон Гаєка, Джона Ролза та інших. Адже без їх допомоги ми не поховаємо у своїх душах відголоски утопічних марксистських амбіцій. З іншого боку, відома «теорія перспектив» Деніела Канемана й Амоса Твєрскі свідчить на користь того,

---

[1] Юридичний коментар до «Порівняльної таблиці змін до Конституції України, підготовленої Блоком Юлії Тимошенко» // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 300–316.

[2] *Маяковский В.* «Рассказ Хренова о Кузнецкстрое и о людях Кузнецка» (1929) // *Маяковский В.* Сочинения в двух томах. Т. 1. / Сост. Ал. Михайлова; Вступ. ст. А. Метченко; Прим. А. Ушакова. — М.: Правда, 1987. — С. 611.

що економічні стимули й ризики в поведінці людей є універсальними в масштабах світу.

За визнанням ще одного нобелівського лауреата — Роджера Б. Майєрсона в Україні «ціла нація переживає проблеми через особливості свого конституційного ладу». Йдеться про дисбаланс політичної сили й адміністративної слабкості конституційного поста президента, дефіцит свободи в регіонах, невиправдану централізацію влади в цілому. Зокрема, «якщо Донецьк вимагає для себе особливих прав — такі самі права мають бути у решти регіонів» тощо.[1]

У підсумку все це означає, що негаразди українського конституціоналізму піддаються-таки діагнозу як на теоретичному (причини), так і практичному (наслідки) рівні. Відтак, підстави для нашого обмеженого оптимізму ніби присутні...

1.5. Коментар з приводу позбавлення громадянства народного депутата Андрія Артеменка

У традиційних медіа та соціальних мережах останнім часом розгорнулася широка полеміка щодо конституційності вищезгаданого Указу та необхідності його оприлюднення. Оскільки даний Указ досі не розміщений на офіційному сайті Президента України, всі зацікавлені особи користуються текстом, представленим у Facebook на сторінках народних депутатів від Радикальної

[1] *Марчак Д.* Интервью с Роджером Б. Майерсоном: В вашей конституции есть конфликт, раскалывающий страну // Ел. ресурс: http://biz.liga.net/all/all/intervyu/2840514-maerson-v-vashey-konstitutsii-zalozhen-konflikt-raskalyvayushchiy-stranu.htm

партії. Чи має бути цей Указ оприлюднений в офіційному виданні? Схоже, що відповідь на це питання має бути позитивною.

З одного боку, як про це йдеться в п. 7 Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності від 10 червня 1997 р. № 503/97 в редакції від 23 листопада 2007 р., «акти Президента України, які не мають загального значення чи нормативного характеру, можуть не публікуватися за рішенням відповідного органу. Ці акти та акти з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надіслання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування і доведення ними до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їх чинність». При цьому типовий указ Президента про позбавлення особи громадянства України може не містити в собі ознак нормативно-правового акту.

З іншого — про юридичну природу правових актів зазвичай свідчить їх зміст, а не лише офіційна назва чи зовнішня форма. Найчастіше укази Президента про громадянство конкретної особи є актами індивідуального *застосування* права. Однак іноді подібний указ може містити в собі як окремі нормативно-правові, так й індивідуально застосовні приписи. Останнє зовсім не позбавляє їх правової природи.

У окремих випадках акти застосування права можуть впливати — як через вимогу достатньої юридичної визначеності велінь держави, так і через вимогу обґрунтованих легітимних очікувань громадськості, на обсяг не тільки персонально належних комусь прав і свобод, але й на права та свободи громадян, людини в цілому. Саме тому, за загальним правилом, акти застосування права підлягають офіційному оприлюдненню, доведенню до широкого відома. У більшості випадків ці акти є *соціально значущими*.

Тим більше офіційному оприлюдненню підлягають особливо авторитетні президентські акти застосування права, до яких традиційно відносяться акти про надання або позбавлення грома-

дянства. Загалом, оприлюдненню зазвичай підлягають майже всі укази і розпорядження Президента.

Зокрема, як зазначається у спеціальному Указі Президента України про інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України» від 12 лютого 2007 р. № 101/2007, у даному виданні підлягають оприлюдненню «державною мовою *укази і розпорядження* (курсив мій. — В. Р.) Президента України».

При цьому практично всі розпорядження Президента України є актами індивідуального *застосування* права. Ці акти друкуються у «Віснику» нарівні з нормативно-правовими актами. Наприклад, днями були оприлюднені два розпорядження Президента України за № 88 та 89 від 21 квітня 2017 р., якими було звільнено з посад двох голів районних державних адміністрацій.

При цьому ніякого несанкціонованого розсекречування персональних даних не відбулося. Так само не відбувається зазвичай несанкціонованого оприлюднення персональних даних у випадку позбавлення громадянства України будь-якої фізичної особи.

Але чи є неоприлюднений президентський указ про позбавлення громадянства добродія Андрія Артеменка таким, що… «не має загального значення»? Питання риторичне, бо даний указ не лише створює важливий для суспільного загалу прецедент, але й суттєво впливає на всю політико-правову атмосферу в країні.

Подібна ситуація частково нагадує собою атмосферу, що її створюють рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Основного Закону. Нових норм права тлумаченням не створюється, однак зміст і форма рішень Суду про тлумачення стають органічною частиною українського законодавства. До того ж, Конституційний Суд постійно оприлюднює свої ухвали — типові акти застосування права, якими не створюється жодних загальних норм.

Нині правозахисники багато пишуть про «міфічний» указ Президента України, яким був нібито позбавлений українського гро-

мадянства народний депутат Андрій Артеменко. Цей сумнівний, без перебільшення, акт влади невипадково коментується вітчизняними журналістами, правниками й громадськими активістами. Адже він має очевидну соціальну значущість для всіх, хто ще не втратив почуття міри й здорового глузду.

Якщо Президент дійсно й виключно за власною ініціативою позбавив указом депутата Андрія Артеменка громадянства України, то це означає, що суттєво змінилася (звузилася) не лише індивідуальна політична правосуб'єктність останнього. Позбавлення громадянства за існуючих обставин — це офіційний акт публічної влади, яким суттєво й вибірково змінюються традиційні уявлення й очікування суспільства в сфері визначення реального обсягу конституційних прерогатив глави Української держави.

Подібний акт створює не лише принципово важливий прецедент дискретного застосування конституційного законодавства до десятків, якщо не сотень тисяч потенційних суб'єктів, але й свідчить про доволі агресивну налаштованість влади до своїх політичних опонентів. Адже достеменно не відомо, чи є пан Андрій Артеменко повноправним громадянином Канади, як про це пишуть вітчизняні ЗМІ. Так або інакше, у повідомленнях ЗМІ можна зустріти інформацію про те, що канадське громадянство Андрія Артеменка вже давно скасоване, а його канадський паспорт піддано стандартній процедурі перфорації (знецінення).

Якщо після указу Президента Андрій Артеменко опинився в стані «без громадянства» (став апатридом), то це свідчить про політичне свавілля, умисне порушення закону в застосуванні президентських прерогатив. Адже позбавлення громадянства «в нікуди» чинний Закон України «Про громадянство» беззастережно забороняє. Ба більше, висилка з будь-якої країни особи без громадянства невипадково кваліфікується Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) як різновид жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність поводження чи покарання.

Саме ж по собі втаємничення подібних дій з боку Президента суперечить засадам верховенства права, принципу прозорості публічної влади, її реальної підзвітності народу. Подібний стиль поводження з парламентарієм не відповідає обґрунтованим легітимним очікуванням громадськості, суперечить ідеї раціональності й справедливості в застосуванні конституційного права на українських теренах в цілому.

Будь-яка діяльність публічної влади в конституційній державі має бути максимально зрозумілою, етично виправданою в очах громадськості. Винятком із даної норми може бути лише ситуація, що вимагає збереження державної або іншої передбаченої законом таємниці.

Навіть у законодавстві традиційно авторитарної для нас Російської Федерації (див. Указ Президента Російської Федерації від 23 травня 1996 р. в ред. від 14 жовтня 2014 р. «О порядке опубликования и вступления в силу актов Президента Российской Федерации, Правительства Российской Федерации и нормативно-правовых актов федеральных органов исполнительной власти») йдеться про те, що єдиним винятком з правила про обов'язковість публікації *всіх* офіційних актів влади може бути лише збереження державної або іншої охоронюваної законом таємниці.

Крім того, залишається відкритим питання про відповідність згаданого вище указу Президента України елементарним вимогам Основного Закону. Адже якщо цей указ дійсно існує, то незрозуміло, яким чином він узгоджується з положеннями частини першої ст. 25 Конституції України, яка говорить: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство». Традиційно дане положення тлумачиться в тому сенсі, що питання як набуття, так і позбавлення громадянства є питаннями вибору й власної ініціативи особи.

Як про це добре знають фахівці з конституційного права, саме по собі проголошення в ст. 4 Основного Закону України «єдиного

громадянства» означає лише те, що в Україні не визнається існування громадянства її адміністративно-територіальних одиниць або автономних утворень. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до першого-ліпшого солідного наукового коментаря до українського Основного Закону.

Що ж стосується фактично можливої паралельної належності українських громадян до іншого громадянства (громадянств), то вона не більше ніж просто ігнорується українською владою доти, доки особа залишається українським громадянином. Само по собі визнання окремими країнами подвійного чи множинного громадянства означає, що ці країни беруть до уваги й реально рахуються не лише зі своїм громадянством, але й з іншими громадянствами індивіда. Перелік країн, що нині визнають подвійне громадянство, є доволі широким. Зокрема, це Бразилія, Аргентина, Греція, Ірландія, Іспанія, Ізраїль, Росія, Латвія, Туреччина тощо.

Що ж стосується відомого юридичній спільноті позбавлення громадянства як міри кримінально-політичної репресії, то воно офіційно визнавалося (див. Основні начала кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1924 р.) майже до кінця 60-х років XX ст. в Радянському Союзі. Але ж саме хибних звичок і забобон радянського минулого прагне позбутися сучасна незалежна й демократична Україна.

У своєму коментарі з приводу позбавлення громадянства України Андрія Артеменка народний депутат України Олег Ляшко наголошує на тому, що Андрій Артеменко був не «позбавлений» громадянства в тому сенсі, як про це говорить частина перша ст. 25 Конституції України, а став особою, чиє громадянство було… «припинено» президентською правицею. Тобто він наполягає на гранично вузькому розумінні поняття «позбавлення громадянства», яке не охоплює ситуації «припинення» чи іншого розірвання зв'язку індивіда з Українською державою. Однак правила юридичної техніки в конституційному праві зазвичай не дозволяють

законодавцеві вдаватися до використання надто вузьких, доступних лише фахівцям термінів чи понять.

За логікою депутата Олега Ляшка, в Основному Законі не можуть використовуватися синонімічні або інші подібні до них поняття. А тому «припинення громадянства» Андрія Артеменка не дорівнює за своїм змістом поняттю його «позбавлення». Однак Конституція України насправді використовує синонімічні поняття. У одному випадку вона говорить (див. частину третю ст. 103), що Президент України не може обіймати свій пост більше ніж два строки «підряд», а в іншому — див. ряд поправок до Конституції від 2016 р. — вона вказує на неможливість обіймати посади кілька разів «поспіль».

Розтлумачити зміст частини першої ст. 25 Конституції України (й тим самим встановити офіційні межі поняттю «позбавлення») міг би Конституційний Суд України. Але допоки цього не сталося, виглядає так, що більш переконливими в своїх аргументах залишаються ті, хто вважає указ Президента відносно Андрія Артеменка таким, що суперечить Конституції України. Мабуть саме тому вони вимагають його офіційного оприлюднення. Адже таємниця є вочевидь найгіршим об'єктом для критичної оцінки з боку громадськості.

1.6. Вичерпаність пострадянської інтуїції[1]

Інтерв'ю пана Євгена Захарова виявилося несподівано актуальним не лише з точки зору висловлених у ньому суб'єктивних ідей і суджень. Не менш цікавими виявилися коментарі до нього від суспільного загалу в Інтернеті.

[1] Коментар до інтерв'ю Євгена Захарова з приводу заяви Ініціативної групи «Перше грудня» *Коли спільний човен перекинеться — провина за це ляже на всіх* від 14 грудня 2017 р. Уперше оприлюднено в: Ел. ресурс: https://zbruc.eu/node/75733

Думаю, що у нас ніхто ще не пробував по-справжньому переконливо відповісти на питання, чому тотальна корупція захопила й міцно утримує Україну. Відповідей може бути відразу декілька, але одна з найістотніших, на мою думку, полягає в тому, що реально соціалістичне суспільство, яким була й поки що ментально залишається Україна, не може швидко («своєчасно») перейти в ринковий стан. За десятиліття соціалізму в людей виробився умовний рефлекс підопічної «пасивності», тому вони *роками* здатні споглядально ставитися до спекулятивної (за інших обставин — відверто авантюрної) активності тих, хто здатен діяти «без моралі» (комуністичної). Саме цих де-факто успішних людей у нас прийнято гамузом називати олігархами.

У щільно-ринковому суспільстві українські нувориші в масі своїй розорилися б або мали менш ніж скромний успіх. Натомість у напів-сплячому пост-розподільчому суспільстві вони практично всі досягли успіху («на безриб'ї і рак риба»), причому тим більшою мірою, що менш ринковою назагал залишалася ментальність населення України.

Поки мільйони українців з «нової історичної спільноти» Леоніда Брежнєва виходили з соціалістичного наркозу, українські джентрі встигли приватизувати саму лікарню. На жаль, наш Генеральний прокурор здатен бачити «оком государевим» лише провокативну для його маніхейської свідомості приватизацію лікарні. Адже його улюблений концепт — це: «Держава — злочинна організація Віктора Януковича».

Натомість уже давно прийшов час звернути увагу на особливу роль у більшості українських провалів і криз *масової інтоксикації внаслідок радянського де-мотивуючого, нігілістичного ставлення до свободи, власності й ринку*. Корупція зазвичай виникає й розквітає там, де зберігається хронічна потреба у когось (найчастіше — у держави) якийсь ресурс чи послугу… випрошувати. Усе спрощується в ринковому суспільстві, де будь-які послуги й більшість ресурсів

просто продається в умовах конкурентної пропозиції й попиту на ринку.

Відтак, по-справжньому серйозна боротьба з корупцією має полягати в тому, щоб дати можливість ринку поширитися на значно ширші, ніж це мало місце у нас, маси людей. Даний імператив традиційно називають *підтримкою малого й середнього бізнесу.*

Саме цьому мала б сприяти вітчизняна реформа земельних відносин. Адже для України родюча земля — це майже те саме, що нафта для Саудівської Аравії. Якби нафту не дозволялося продавати, про яке захмарне багатство арабів можна було б говорити? Неповну власність на природний ресурс (без включення останнього в ринок) можна прирівняти до власності на марсіанській ландшафт чи льодові поля в Антарктиді. Чи це можна сприймати якось інакше?

На жаль, замість просування до ринку та його стандартів у нас вкотре поширюються ленінські настрої «помсти» олігархам, очікування справедливості як... безглуздого кримінально-правового реваншу. Переважно незаможному обивателю з телевізійних ток-шоу й соціальної журналістики пропонується умоглядна картинка: під «улюлюкання» натовпу десь там вішають олігархів, як раніше під зловтішну приховану настанову плебеїв («догралися, так їм і треба») вивозили в небуття екстравагантних — у сприйнятті мас — «ворогів народу».

У свідомості людей все ще успішно функціонує радянське виховання, засноване на цінностях не свободи, а зрівняльної справедливості. Це добре помітно на прикладі аналізу українських коментарів на західну аналітику. Люди прагнуть не стільки запустити в роботу свої бізнес-ідеї (яким ще й сьогодні — тисячі перешкод), скільки отримати ґудзика з фрака розтерзаного олігарха або іржавого цвяха від підпаленого поміщицького маєтку. Усе це велика морально-етична, але також і політична українська проблема.

Років зо п’ять тому я сказав на одному з правозахисних круглих столів Єгору Соболєву, що інноваційний кадровий потенціал

України є, по-суті, вичерпаним. Далі — треба, не відкладаючи ні на день, вчити по-новому молодих здібних людей. Потрібні не просто чесні «інші» люди, які раніше не брали участі в політиці, а люди *по-новому виховані й навчені*.

Україні давно потрібен «Американський університет» (за моделлю Центрально-Європейського університету Джорджа Сороса в Будапешті або Американського університету в Болгарії — АУБГ), але цього у вищих ешелонах української влади поки що не розуміють. Так далеко й так глибоко зайшла в свідомість комуністична хвороба.

Утім, зовсім недавно мене здивував і, водночас, порадував один з реальних героїв українського Майдану 2014 р. з Вінниці. На його переконання, просувати реформи, адекватні вимогам часу, а також здійснювати інші ефективні кроки нашому черговому прем'єр-міністру заважає... вичерпаність інтуїції, заснованої на вітчизняній освіті. Думаю, десь саме так в нашому суспільстві проявляється і його чергове актуальне завдання.

Глава II.
ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ – 2018[1]

2.1. Преамбула

Ми, Український народ — громадяни України всіх національностей,
спираючись на багатовікову історію українського державотворення,
дбаючи про здійснення своїх прав й основоположних свобод,
прагнучи підпорядкувати державну владу інтересам особи, а державу в цілому — інтересам суспільного загалу,
піклуючись про життя, свободу й процвітання нинішніх та прийдешніх поколінь,
виражаючи свою суверенну волю,
ухвалюємо цю Конституцію — Основний Закон України.

Преамбула проекту Конституції, у порівнянні з преамбулою чинної Конституції України 1996 р., є коротшою. Пояснюється це тим, що проектом передба-

[1] Спочатку (2008) це був проект, розроблений автором на замовлення Секретаріату Президента України. Пізніше в проект були включені (Розділ III, Розділ XII) окремі напрацювання Робочої групи з прав людини та Робочої групи з напрацювання змін щодо оновлення статусу Автономної Республіки Крим Конституційної Комісії України. Усюди, де це необхідно, зроблено відповідні застереження.

чається новий суб'єкт ухвалення Основного Закону — Український народ. Якщо раніше це був представницький державний орган — Верховна Рада України, то тепер йдеться безпосередньо про весь Український народ.

Очевидно, що Український народ не може говорити про свою колективну відповідальність перед Богом чи власною совістю, оскільки такий зв'язок є особистим, персоніфікованим. Не всі громадяни є віруючими, а віруючі належать до різних церков і конфесій. Совість же — це категорія, що існує в індивідуальному форматі.

Політично некоректним було б також вказувати на те, що народ ухвалює Конституцію, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., оскільки такі масштабні суб'єкти політики як нація чи народ стоять вище від будь-яких юридичних самозобов'язань. Преамбула свідчить про намір суверенного народу запровадити нову Конституцію України. Український народ-суверен не несе зобов'язань перед будь-якими зовнішніми для себе політичними силами чи обставинами.

2.2. Розділ I. Загальні засади

Засади проекту Конституції виходять із світоглядних позицій, які відображають універсальні закономірності конституціоналізму сучасного ліберально-демократичного зразка. У даному розділі Конституції визначаються основні параметри громадсько-політичного життя в Україні. Вони подаються у вигляді лаконічних конституційних приписів (цінностей, принципів, норм), за допомогою яких має адекватно сприйматися в подальшому весь конституційний текст.

Стаття 1

1. Воля народу визначає волю Української держави і є найвищим владним політичним авторитетом.
2. Конституція України є найвищим владним правовим авторитетом.
3. Законодавча, виконавча та судова гілки влади в Українській державі підпорядковані волі народу та цій Конституції.

У ст. 1 проекту Конституції говориться про те, що воля Українського народу є найвищим владним політичним авторитетом. Це означає, що воля Українського народу — це найвища жива (уособлена в людях) влада в Україні. Навпаки, Конституція визначається в даній статті як уособлення вищої правової (абстрактної) влади в державі. Ухвалюючи Конституцію, народ вважає її гарантом своєї свободи, головним засобом обмеження бюрократичної експансії держави. Водночас Конституція — це правовий акт, який встановлює правила політичної взаємодії не тільки окремих людей, але й засади функціонування всього державного механізму, Української держави й громадянського суспільства в цілому.

Ст. 1 проекту Конституції виходить з того, що суверенітет Українського народу є вищим за державний суверенітет України, з чого витікає необхідність встановлення юридичних обмежень стосовно держави. Відтак, закономірним є те, що Конституція виступає як основний гарант громадянської свободи, вона стоїть юридично вище за функціонально необхідний, проте політично інструментальний державний порядок.

У наукових джерелах даний тип фундаментальних політичних відносин переконливо викладено у працях Фрідріха фон Гаєка («Конституція свободи», «Право, законодавство та свобода»), Джона Ролза («Теорія справедливості», «Політичний лібералізм»),

Рональда Дворкіна («Імперія права», «Закон свободи»), Роберта Нозіка («Анархія, держава та утопія»), Джеймса Б'юкенена («Конституція економічної політики», «Розрахунок злагоди»), Браяна Таманаги («Верховенство права»), Ганса Кельзена («Функція конституції») та багатьох інших.

Правова влада Конституції внаслідок своєї більшої продуманості по відношенню до політичної влади живих людей і держави в цілому є стратегічною, основною. Вона виступає у формі засад, принципів, прав людини, основоположних свобод, а також правил функціонування (через співвідношення компетенцій) основних елементів державного механізму. Подібне уявлення про основний закон є типовим для сучасного розуміння конституціоналізму, який справедливо ототожнюється на Заході з верховенством права.

У той час, як насильницьке підкорення спільним конкретним цілям (комунізм, нацизм, фашизм) дорівнює рабству, підкорення єдиним абстрактним правилам, яким би важким не вважався їхній тягар, забезпечує простір для широкої свободи та різноманітності, писав свого часу Фрідріх фон Гаєк. Отже, найвищим владним авторитетом в суспільстві має стати конституція, головними об'єктами впливу й водночас інструментами реалізації якої є органи публічної влади. Абстрактне — це право, здійснення його — держава, підкреслював свого часу Гегель.

Проте конституція є не просто основним законом. Вона уособлює в собі все те, що відрізняє право від законодавства. Право є більш універсальним ніж законодавство, в якому воно знаходить свою практичну матеріалізацію. Ця обставина добре пояснює відносну єдність, універсалізм світового конституціоналізму, його помітну незалежність від національних політик.

Стаття 2

1. Свобода народу є головною метою цієї Конституції.
2. Громадянський мир, безпека, захищеність і сталий розвиток є головними цілями Української держави.
3. Цілі Української держави підпорядковані головній меті Конституції України.
4. Вільно чинити власною долею є головним наслідком свободи народу для кожного українського громадянина.
5. Діяти в межах окреслених цією Конституцією й законами повноважень є головним наслідком свободи народу для кожної посадової та службової особи.

Життя сучасного суспільства вимагає порядку, а разом із тим динамізму та свободи, які знаходяться з порядком не в найкращих стосунках. І конституція зобов'язана реагувати на цю ситуацію. Обравши лише порядок, люди ризикують потрапити в авторитаризм і тоталітаризм. Ставши виключно на бік свободи, вони ризикують втратити орієнтири й почати рухатися до хаосу. Щоб уникнути крайнощів, сучасні конституційні системи складаються як біполярні: одна частина норм в них дбає про порядок і сталий розвиток, інша — про свободу.

Оскільки громадянська свобода є стратегічно важливішою за порядок, конституції в своїх кращих історичних зразках стають на бік свободи. Сучасна ліберально-демократична конституція — це гарант свободи, виразом якої в здоровому суспільстві є міра позитивної невпорядкованості в економіці (ринок), політиці (демократія), приватному житті (privacy). Таким чином, конституція є не стільки упорядником громадянського життя, скільки гарантом проти його надмірної організованості, бюрократичної регламентованості тощо.

Утім, свобода важлива як пріоритет Конституції й об'єкт гарантування її нормами не тільки тому, що прояви свободи

в економіці, політиці й приватному житті (privacy) призводять до найвищої ефективності. Свобода є важливою й як моральний фактор. Адже тільки вільна людина здатна по-справжньому відповідати за свої вчинки.

Відомо, що в частині першій ст. 3 чинної Конституції України стверджується, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнається не свобода, а життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини. Тобто чинна Конституція носить підкреслено охоронний (стосовно особи) характер. Але якщо сприймати редакцію ст. 3 чинного Основного Закону буквально, то можна дійти парадоксального висновку про те, що Конституція забороняє ризикувати життям індивіда навіть у час війни. Адже, як це витікає з аналізу даної норми, незалежність і суверенітет України, недоторканність її кордонів поступаються найвищій соціальній цінності — життю людини як фізичної істоти. Не варто забувати про те, що статті органічної (справжньої, неформальної) конституції — це не метафори, а юридичні норми, розраховані на конкретну й безпосередню (пряму) практичну дію. Необхідно також підкреслити, що людське життя не розглядалося в якості найвищої соціальної цінності ні прадавніми християнськими мучениками, ні такими авторитетами древності як Сократ, Геродот чи Софокл. Пізніше загальне уявлення про те, що людське життя слід вважати найвищою соціальною цінністю було піддано предметній критиці Гегелем, Олександром Кожевим та Френсісом Фукуямою[1].

Відтак, даний проект Конституції виходить із того, що громадянська свобода є вищою цінністю не тільки в нормальному (мирному) стані, але й в умовах надзвичайного або воєнного стану, тобто коли вона вимагає для свого захисту й збереження додаткових гарантій. Адже саме в такі періоди зверхність держави над людиною робиться особливо загрозливою.

[1] Див.: *Кожев А.* Атеизм и другие работы. — М.: Праксис, 2007. — С. 310–322.

Серед головних об'єктів юридичного захисту проект Конституції називає життя, свободу й процвітання нинішнього та прийдешніх поколінь (Преамбула). Слід зазначити, що кожна з відомих у світі конституційних систем є оригінальною з точки зору її засад. У США це вільні принципи англійської неписаної конституції у поєднанні з природним правом та здоровим глуздом, у Франції — свобода, власність, безпека й спротив гнобленню. Загальновідомими в конституціоналізмі є також право на життя, свободу й прагнення до щастя Томаса Джефферсона, «чотири свободи» Франкліна Д. Рузвельта, «чотирнадцять пунктів» Вудро Вільсона тощо.

Крім того, в сучасному конституціоналізмі важливими є не лише норми, але й сама структура основного закону, його філософія та юридична атмосфера, вживані в ньому нормативні концепції, тип регулювання. Лаконічні, але змістовні конституційні приписи починають діяти не відразу, проте їх ефект у більшості випадків є надзвичайно глибоким.

З огляду на сказане, Розділ I проекту Конституції побудовано в якості ансамблю юридичних гарантій того, що воля Українського народу визначає волю держави, виступає найвищим владним політичним авторитетом. На відміну від волі Українського народу, Конституція України є найвищим владним правовим авторитетом. У свою чергу, держава визначається в Конституції в якості джерела сили, що забезпечує панування Основного Закону. Для того, щоб сила держави була ефективною, вона має спиратися на демократію, бути легітимною.

Ст. 2 проекту Конституції містить в собі норму про те, що діяти виключно в межах окреслених Конституцією й законами повноважень є головним наслідком свободи народу для кожної посадової та службової особи. Даний підхід є менш радикальним, ніж закріплений в частині другій ст. 19 чинної Конституції (де йдеться про повну заборону дискреційних повноважень).

Зокрема формулювання частини другої ст. 19 чинної Конституції про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законом, практично не залишають простору для політичного маневру, юридично допустимої дискреції Президента України.

Як показує практика, заборона дискреційних повноважень повинна стосуватися лише посадових осіб силових правоохоронних структур. З іншого боку, в ряді виключних випадків вона саме їм надається. Тому в проекті положення частини другої ст. 19 чинного Основного Закону перенесено до іншого розділу Конституції.

Стаття 3

1. Україна є суверенною, демократичною, правовою державою.
2. Україна є унітарною, децентралізованою республікою.
3. В Україні визнається єдине громадянство.

Ст. 3 проекту Конституції закріплює основні юридичні характеристики Української держави. Тут майже все залишено на рівні чинного Основного Закону. Вилучено лише положення про те, що Україна є соціальною державою. Стверджувати подібне на конституційному рівні немає реальних підстав. До того ж, у конституційній теорії можна зустріти твердження про те, що соціальна держава не може бути водночас державою правовою (Фрідріх фон Гаєк). Цього також не дозволяють зробити скромні бюджетні можливості сучасної України.

Стаття 4

1. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.
2. Гарантування прав людини й основоположних свобод є головним обов'язком держави.
3. Кожен має право судового позову як до Української держави в цілому, так і до її органів та посадових й службових осіб.
4. Всі без винятку посадові й службові особи повинні служити на користь інтересів Українського народу. Їх повноваження мають визначатися саме в цій якості.

У ст. 4 проекту Конституції йдеться про те, що визначення компетенції всіх державних посадових та службових осіб повинно відповідати принципу служіння Українському народові. Ця норма є важливою як орієнтир для поточного законодавства. У даному випадку поняття державних посадових осіб є універсальним, воно дозволяє поєднувати в собі як політиків вищого рангу, так і державних службовців у традиційному сенсі цього слова.

Слуги народу в більшості випадків не відрізняються від інших суб'єктів економіки в плані задоволення своїх приватних потреб й інтересів. Тому принцип служіння передбачає, що визначення компетенції посадових осіб повинно орієнтуватися виключно на їх суспільно корисну діяльність, хоча їх реальна мотивація може залишатися більш егоїстичною. На цій підставі громадянам гарантується право судового позову як до Української держави в цілому, так і до її органів, посадових і службових осіб.

Стаття 5

1. Право визначати й змінювати основи конституційного ладу в Україні належить виключно народу, воно не може бути узурповане державою, її органами чи окремими посадовими особами.

2. Народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через Національні Збори України.
3. Якщо свободі Українського народу виникає реальна загроза, народний спротив цьому визнається легітимним.

Ст. 5 проекту виходить з ідеї про те, що влада Українського народу, організованого в державу (націю) може здійснюватися або безпосередньо народом (референдум, плебісцит), так і за посередництвом представницьких органів державної влади. На відміну від чинної Конституції України, проект не вважає каналом народоправства органи місцевого самоврядування, які відображають волю місцевих громад. Адже воля громади може розходитися з інтересами Українського народу й держави в цілому. У даному випадку проект стоїть на платформі визнання унікальності й цілісності політичної влади народу.

Ст. 5 проекту Конституції передбачає також закріплення права народу на демократичне повстання для захисту своєї свободи. Враховуючи досвід української Помаранчевої революції (2004–2005) та Революції гідності (2014), частина третя ст. 5 проекту містить в собі положення про те, що народний спротив з метою захисту громадянської свободи визнається легітимним.

Право на демократичне повстання є класичним елементом світової конституційної культури. Зокрема, ст. 20 Основного Закону ФРН (1949) передбачає право громадян вчиняти спротив будь-кому, хто наважиться посягнути на демократичний лад країни, якщо інші засоби неможливо буде використати. Ст. 23 Конституції Чехії (1992) стверджує, що громадяни мають право чинити опір посяганням на демократичні принципи прав людини й основоположних свобод, якщо діяльність конституційних органів чи застосування правових засобів стануть неможливими. Ст. 120 Конституції Греції (1975) зобов'язує громадян вчиняти

спротив будь-яким спробам відмінити Конституцію насильницькими засобами. Ст. 32 Конституції Словаччини (1991) проголошує, що у разі, якщо діяльність конституційних органів або застосування правових норм зробиться неможливим, кожен громадянин має право вчиняти спротив всім, хто наважиться посягнути на демократичне функціонування прав людини й основоположних свобод. Аналогічне право передбачається ст. 54 Конституції Естонії (1992), ст. 3 Конституції Литви (1992) тощо. При цьому ст. 5 проекту Конституції України, як і решта її тексту, виходить із того, що органи влади Кримськотатарської Автономної Республіки відносяться до органів політичного самоврядування корінного народу Криму.

Як зазначається також в ст. 5, народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через Національні Збори України. Тобто проект виходить із переконання в тому, що інтереси територіальних громад можуть не співпадати із загальнонаціональними інтересами України. З іншого боку, в ст. 5 проекту проведено ідею про те, що адекватно виражати владу народу може лише його парламент, а не всі органи державної влади, як про це йдеться в чинній Конституції України.

Стаття 6

1. Влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча й виконавча гілки влади є автономними одна від одної. Судова влада є незалежною від законодавчої та виконавчої влади.
2. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади, їх посадові й службові особи здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією й законами межах.
3. Судова влада керується волею народу тільки якщо вона виражена в формі Закону.

Ст. 6 проекту Конституції присвячена принципу поділу влад. На відміну від чинного Основного Закону, в проекті стверджується, що законодавча та виконавча гілки влади є автономними одна від одної. Поняття автономії є в даному випадку слабшим від поняття незалежності, проте краще відповідає суті справи. Як відомо, повне розділення влад є типовим для президентських республік на зразок США. Що ж стосується української конституційної моделі, то вона побудована за зразком президентсько-парламентської республіки, де гілки влади не є остаточно відокремленими одна від одної.

У проекті Конституції проведено також ідею про те, що судова влада повинна бути незалежною від законодавчої та виконавчої влади. Тобто конструкція судової влади від початку будується в проекті таким чином, що судова гілка влади має сприйматися не як просте відгалуження державної влади, а як специфічна влада в державі. Саме тому їй надаються підвищені гарантії незалежності.

У правовій державі суд є не стільки державним, скільки «наддержавним» органом. Адже йому доводиться судити державу, уникаючи при цьому позиції судді у власній справі. У ст. 6 проекту підкреслюється, що судова влада керується волею народу, тільки якщо вона виражена в формі Закону. Відтак, судовій владі забороняється бути прямим інструментом втілення політичних настроїв мас, вона має працювати виключно на основі права.

Стаття 7

1. В Україні визнається верховенство права. Судові рішення ухвалюються іменем Закону.
2. Конституція України має вищу юридичну силу.
3. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту прав людини та основоположних

свобод безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Ст. 7 проекту Конституції присвячена принципу верховенства права. На відміну від діючого Основного Закону, в ній стверджується, що судові рішення ухвалюються не іменем України (ст. 124 чинної Конституції), а іменем Закону.

Крім того, правова держава не може, строго кажучи, судити сама себе. За логікою правової держави, суди повинні виконувати волю Закону й не бути при цьому інструментом в будь-чиїх руках. Позитивним прикладом конституційного регулювання в даному випадку є ст. 114 Конституції Молдови (1994), в якій закріплюється здійснення правосуддя «іменем Закону».

Критики подібної позиції іноді стверджують, що судді у своїй діяльності повинні керуватися не тільки законом, але й неписаним правом (ідеєю справедливості, універсальними принципами, конституційними цінностями тощо). На це можна відповісти лише те, що дозвіл на використання права судді все одно одержують з норм Закону. У даному випадку йдеться про Основний Закон України.

Стаття 8

1. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Національними Зборами України, є частиною національного законодавства України.
2. Забороняється укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України.

Ця норма є традиційною для України й на цій підставі коментарів не потребує.

Стаття 9

1. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.
2. Держава поважає етнокультурну різноманітність України. Держава гарантує вільний розвиток, використання й захист мовної, етнічної, культурної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.
3. Держава усіляко сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

У даному випадку вжито варіант статті, що є суттєво коротшим від нині існуючого (ст. 10 чинного Основного Закону). Посилання на особливий статус російської мови (чинна Конституція), виокремлення її серед інших мов національних меншин навряд чи є виправданим за даних обставин. З іншого боку, питання використання мов не повинно бути предметом жорсткої юридичної регламентації як такої. Мова є складовою культури, яка існує й нормально розвивається в стані гарантованої Основним Законом свободи.

Стаття 10

1. Ринкова економіка є втіленням засад економічної свободи.
2. Демократія є втіленням засад політичної свободи.
3. Недоторканність приватного життя є втіленням засад особистої свободи.
4. Економічна, політична та особиста свободи не можуть бути ніким скасовані. Їх здійснення може бути обмежене лише у випадках, передбачених цією Конституцією.

Ст. 10 проекту є необхідною конкретизацією норми про головну мету Конституції України, закріплену частиною першою ст. 2 проекту Конституції України.

Стаття 11

1. Законна підприємницька ініціатива не обмежується. Свобода договору гарантується.
2. Держава гарантує вільний рух осіб, товарів, послуг і капіталів.
3. Розмір державних і місцевих податків і зборів не повинен становити загрозу економічній свободі.
4. Торгівля є вільною.
5. Внутрішні та іноземні інвестиції заохочуються.

Ст. 11 проекту Конституції містить положення про те, що Українська держава забезпечує вільний рух осіб, товарів, послуг та капіталів на основі Конституції й законів. Ця формула є стислим вираженням ключових для сучасної європейської держави ідей. Вона є ідейним запозиченням з Преамбули Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р.[1] *Як відомо, це один з найбільш важливих принципів життєдіяльності держав-членів Європейського Союзу.*

Як писав свого часу Людвіг фон Мізес, якби держава не була обмеженою конституцією, то вона з часом скасувала б ринкову економіку й замінила її всеохоплюючим тоталітарним соціалізмом. Для порівняння: ст. 228 Конституції ПАР (1996) забороняє

[1] У випадку посилання на норми Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р. використано джерело: Конституція для Європи. Конституційні акти Європейського Союзу. — Київ: Вид-во «Юстініан», 2008. Хартія засадничих прав Євросоюзу є чинним джерелом міжнародного права, на неї посилається також Лісабонський договір.

національним легіслатурам встановлювати податки й збори, які можуть загрожувати економічній свободі, вільному транскордонному переміщенню товарів, послуг, капіталів й робочої сили.

Стаття 12

1. Уся земля, її надра, інші природні ресурси України знаходяться під юрисдикцією Української держави. Україна визнає право власності на землю кримськотатарського народу як корінного народу Криму.
2. Громадяни, інші фізичні та юридичні особи можуть користуватися природними ресурсами України відповідно до цієї Конституції та закону.
3. Власність сприяє незалежності та відповідальності особи. Благодійницькі дії власника завбачають підтримку й заохочення з боку Української держави. Кожен може бути суб'єктом й об'єктом благодійницької діяльності.
4. Усі законні власники є рівними перед законом; усі форми власності однаково захищаються законом.
5. Право приватної власності на землю гарантується. Право власності на землю набувається й реалізується державою, громадянами, іншими фізичними та юридичними особами відповідно до цієї Конституції та закону.

Ст. 12 проекту Конституції є модернізованим варіантом поєднання ст. 13 і 14 чинного Основного Закону. У чинній Конституції України говориться про те, що «власність зобов'язує». Даний вираз є копією відомої норми Основного Закону ФРН (1949). У цьому ж проекті стверджується, що власність «сприяє незалежності та відповідальності особи». За цим стоїть відома, юридично прозора ідея Гегелівського розуміння права приватної власності та її ролі в житті суспільства.

Стаття 13

1. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах демократії, політичної та ідеологічної багатоманітності.
2. Демократичними в Україні визнаються рішення, які було прийнято без порушення законних процедур. Порушення законної процедури є підставою для визнання рішення нечинним.
3. Диктатура не визнається, поки діє ця Конституція.
4. Права політичних меншин гарантуються. Рішення, прийняті на основі консенсусу, не можуть бути скасовані за волею політичної більшості.
5. Для зайняття політичних посад принцип професійних вимог не застосовується.

Ст. 13 проекту Конституції присвячена демократії та політичному плюралізму. Вона покликана замінити невдале положення частини другої ст. 15 чинної Конституції про те, що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Як, наприклад, у такому випадку ставитися до ідеології самої Конституції України? З аналогічних причин у проекті вилучено положення частини першої ст. 17 чинної Конституції України про те, що «забезпечення інформаційної безпеки є <...> справою всього Українського народу».

Стаття 14

1. Свобода вираження поглядів (свобода слова) є необхідною передумовою будь-якої політики й права. Вона не підлягає скасуванню або обмеженню референдумом чи Національними Зборами України.
2. Будь-яка цензура заборонена.

Закріплена в ст. 14 проекту Конституції непорушність свободи вираження поглядів є втіленням сучасного розуміння правильної організації інформаційних відносин в суспільстві. Положення ст. 14 проекту означають, що свобода вираження поглядів не може бути скасована чи звужена через внесення змін до закону або українського законодавства в цілому. Тобто Національні Збори України або референдум не можуть скасувати чи обмежити свободу вираження поглядів з будь-яких кон'юнктурних міркувань.

Відомо, що інформаційний обмін в Інтернеті на Заході нині здійснюється за правилами, що нагадують собою модель Першої поправки до Конституції США, яка забороняє конгресу ухвалювати закони, які обмежують свободу слова. На відміну від Великобританії, де парламент може обмежити свободу слова звичайним законом, американський підхід ґрунтується на ідеї, що свобода слова є вищою від будь-якої національної політики чи права. Спочатку має існувати нічим не обмежена свобода вираження поглядів, а потім на її основі формуватися політика й ухвалюватися закони.

Суб'єктивне право на свободу вираження поглядів (свобода слова) міститься в Розділі III проекту Конституції. Його обсяг формально співпадає з обсягом ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950). Призначення ж ст. 14 проекту полягає в тому, щоб підкреслити особливий, справді фундаментальний характер цієї свободи, виключити навіть потенційну можливість її офіційного обмеження чи скасування.

Слід зазначити, що в даному випадку йдеться про неможливість обмеження свободи вираження поглядів як такої. Це не означає, що здійснення цієї свободи не підлягає жодним обмеженням під час дії надзвичайного стану або війни. У ст. 14 проекту йдеться про непорушність принципу свободи слова — класичної для політичного Заходу норми, закріпленої частиною першою ст. 11 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р.

Свобода вираження поглядів (свобода слова) тлумачиться в проекті Конституції як перед-політична та перед-правова реальність. Тут це та ключова умова, без дотримання якої стають неможливими ні будь-яка демократична політика, ні будь-яке верховенство права.

Стаття 15

1. Зовнішня політика України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного й взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства на основі дотримання норм міжнародного права.

Ст. 15 проекту Конституції присвячена зовнішній політиці України. Національні інтереси й безпека Українського народу названі тут основними цілями зовнішньої політики держави. Як стверджує ця норма, Україна йде шляхом підтримання мирного й взаємовигідного співробітництва з усіма членами міжнародного співтовариства на основі дотримання норм міжнародного права. При цьому поняття «загальновизнаних» принципів і норм міжнародного права, що вживається в ст. 18 чинної Конституції України (та в деяких зарубіжних основних законах), в проекті не використовується. За свідченням фахівців з міжнародного права, дане поняття залишається поки що недостатньо визначеним.

2.3. Розділ II. Державні символи

Стаття 16

1. Державними символами України є Державний Герб України, Державний Прапор України й Державний Гімн України.

2. Державним Гербом України є тризуб золотої барви на синьому тлі. Державним Прапором України є блакитно-жовтий стяг прямокутної форми із співвідношенням сторін 2:3, блакитна смуга розташована вгорі.
3. Державним Гімном України є гімн «Ще не вмерла Україна».
4. Порядок використання державних символів України визначається законом.

Ст. 16 проекту Конституції присвячена державним символам України. Новелою в ній є те, що проект відмовляється від поняття великого герба України. Вилучено також положення чинної Конституції України про те, що закон про використання державних символів має ухвалюватися не менш ніж двома третинами від конституційного складу парламенту України.

Проект Конституції повертається до старої текстової редакції національного гімну України. У ст. 16 зазначається, що Державним Гімном України є національний гімн «Ще не вмерла Україна». Це пояснюється не лише вимогами досконалості літературної форми. Колективна творчість депутатів, будь-яких інших осіб щодо «удосконалення» класичних літературних текстів виглядає тут недоречною.

2.4. Розділ III. Права, основоположні свободи, обов'язки

Розділ III проекту Основного Закону про права й свободи названо по-новому: «Права, основоположні свободи, обов'язки». Такий підхід пояснюється тим, що в проекті Конституції використано термінологію офіційного перекладу європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Важливим у даному випадку є те, що європейський документ передбачає не лише захист прав фізичних осіб, але й захист прав

(свобод) юридичних осіб. Зокрема, ст. 10 Конвенції говорить про свободу вираження поглядів, яка стосується не тільки людей, але й юридичних осіб — газет, інших засобів масової інформації тощо. Крім того, в Розділі III проекту Конституції йдеться не лише про обов'язки людини, але й про обов'язки органів держави, місцевого самоврядування тощо.

Стаття 17

1. Гідність людини є невід'ємною властивістю кожного. Право людини на повагу до її гідності є непорушним і невідчужуваним. Держава, її органи, посадові та службові особи, інші суб'єкти владних повноважень зобов'язані поважати та захищати гідність людини.
2. Гідність людини — основоположне джерело розуміння, реалізації та захисту прав і свобод людини, закріплених в Конституції і законах України.
3. Кожен має право на визнання своєї унікальності, цінності й значимості як для нього самого, так і для суспільства. Кожен має право захищати свою гідність та гідність інших людей.

Ст. 17 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини Конституційної Комісії України (далі — ККУ) станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції цієї статті був запропонований проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 18

1. Право вільно чинити власною долею належить кожному.
2. Це право передбачає вільний та всебічний розвиток особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей.

Частина друга ст. 18 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини Конституційної Комісії України (ККУ) станом на 15 липня 2015 р. Формулювання частини першої ст. 18 належить конституційному експерту від Української Гельсінської Спілки з прав людини (далі — УГСПЛ) та Харківської правозахисної групи (далі — ХПГ) в Конституційній Комісії України. Це формулювання було прийнято Робочою групою ККУ в якості альтернативного варіанту й включено в офіційний додаток.

Стаття 19

1. Кожна людина має право на життя.
2. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, засуджений до смертної кари або страчений.
3. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати життя й здоров'я від протиправних посягань.
4. У випадку смертельної небезпеки право на збройний захист життя належить кожному.

Частини перша-третя ст. 19 проекту подаються в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Формулювання частини четвертої ст. 19 належить конституційному експерту від УГСПЛ та ХПГ. Це формулювання було прийнято Робочою групою як альтернативний варіант і включено в офіційний додаток.

Стаття 20

1. Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаран-

ню. Перебування в місцях позбавлення волі не може вважатися підставою для приниження людської гідності.

2. Кожен має право на повагу до своєї фізичної та духовної цілісності. Ніхто без його добровільної згоди не може бути підданий медичним, науковим або будь-яким іншим дослідам або експериментам.

Ст. 20 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 21

1. Ніхто не може триматися в рабстві або в підневільному стані.
2. Торгівля людьми заборонена.
3. Примусова праця в будь-якій формі заборонена, за винятками, встановленими Конституцією:
   1) військова або альтернативна служба чи робота;
   2) служба чи робота, яка виконується відповідно до закону про воєнний або про надзвичайний стан чи у випадку стихійного лиха.

Ст. 21 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Формулювання підпунктів 1–2 частини третьої ст. 21 належить експерту від УГСПЛ та ХПГ. Йдеться про можливість застосування в якості заміни військової служби не лише іншої (цивільної) служби, але й роботи (у лікарні, морзі тощо). Ще більше підстав існує для застосування поняття «робота» в режимі надзвичайного або воєнного стану. Це формулювання було прийнято Робочою групою як альтернативне й включене в офіційний додаток.

Стаття 22

1. Кожен має право на свободу й особисту недоторканність.
2. Жодна людина не може бути позбавлена свободи інакше ніж за встановленою законом процедурою, за наявності підстав для її законного арешту або затримання й у таких випадках:
   1) допровадження особи до компетентного суду за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення;
   2) наявності обґрунтованого переконання в необхідності запобігти вчиненню особою правопорушення чи її втечі після його вчинення;
   3) невиконання особою законного рішення суду або для забезпечення виконання обов'язку, встановленого законом;
   4) запобігання вчиненню терористичних актів за наявності обґрунтованої підозри;
   5) запобігання поширенню інфекційних захворювань;
   6) запобігання недозволеного в'їзду іноземців або апатридів в країну;
   7) проведення законної депортації чи екстрадиції особи;
   8) застосування на підставі законного судового рішення заходів виховного характеру щодо неповнолітнього або допровадження його до компетентного органу;
   9) законне затримання на підставі судового рішення психічнохворих, алкоголіків, наркоманів і волоцюг;
   10) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом.
3. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові або його перепинити, уповноважені на це законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сорока восьми годин має бути перевірена судом. Затримана особа

негайно звільняється, якщо протягом сорока восьми годин з моменту затримання їй не було вручене вмотивоване рішення суду про тримання під вартою.

4. Кожен, кого заарештовано чи затримано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою:
   1) про підстави позбавлення свободи, про повідомлення йому підозри або про висунуті проти нього обвинувачення;
   2) про його права й можливість захищати себе особисто або з правовою допомогою захисника;
   3) про належне йому право ініціювати провадження, за яким суд без зволікань має додатково перевірити й встановити законність його арешту або затримання й прийняти рішення про звільнення, якщо не буде встановлено законних підстав для позбавлення свободи.
5. За наявності обґрунтованих і законних підстав для арешту або затримання особа має негайно постати перед судом, і їй має бути забезпечено розгляд справи впродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитись на судове засідання.
6. Про арешт або затримання особи має бути негайно повідомлено її родичів або інших, вказаних заарештованим чи затриманим осіб. Особа має право повідомити про це особисто.
7. Кожному заарештованому або затриманому всупереч положенням цієї статті держава зобов'язана відшкодувати спричинену моральну та матеріальну шкоду.
8. Ніхто не може бути позбавлений свободи лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Зміст ст. 22 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Формулювання підпункту першого частини четвертої, а також частини восьмої ст. 22 належить експерту від УГСПЛ та ХПГ. Ці формулювання були прийняті Робочою групою з прав людини ККУ в якості альтернативних й включені в офіційний додаток. Положення щодо заборони ув'язнення через неспроможність виконати договірні зобов'язання передбачається ст. 1 Протоколу № 4 до європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Стаття 23

1. Кожен має право на повагу до приватного й сімейного життя, до свого житла й кореспонденції, на захист персональних даних, а також на збереження анонімності в якості користувача Інтернету та інших загальнодоступних інформаційних мереж.
2. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як на законних підставах за вмотивованим рішенням суду. Обшук та виїмка в нічний час заборонені.
3. Кожен має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах й організаціях всіх форм власності з відомостями про себе, спростовувати недостовірну інформацію про себе, вимагати її вилучення, а також право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.
4. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно з законом й є необхідним в демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економ-

мічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, або для захисту прав і свобод інших осіб.

Ст. 23 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Формулювання частини першої ст. 23 проекту в частині конституційних гарантій анонімності для користувачів Інтернету та інших загальнодоступних інформаційних мереж, а також спеціальне положення про заборону обшуку та виїмки в нічний час у частині другій ст. 23 проекту належить експерту від УГСПЛ та ХПГ. Ці формулювання були прийняті Робочою групою в якості альтернативного варіанту й включені в офіційний додаток.

Стаття 24

1. Право на шлюб, створення сім'ї належить кожному.
2. Кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї.
3. Батьки зобов'язані утримувати та виховувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.
4. Сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою та законом.

Ст. 24 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Формулювання частини першої ст. 24 належить конституційному експерту від УГСПЛ та ХПГ. Формулювання першої частини ст. 24 від Робочої групи ККУ було таким: «Право на шлюб, ство-

рення сім'ї гарантується законом». Це формулювання викликало багато суперечок і коментарів з боку активістів і громадськості. До нього висловили свої претензії також українська Рада церков і Рада Майдану. З іншого боку, за збереження саме цього формулювання висловилися представники молодіжних громадських організацій і наукові експерти.

Стаття 25

1. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.
2. Діти мають пріоритетне право на захист і догляд, необхідний для їх благополуччя, на вільне вираження своїх поглядів, на особисте спілкування з кожним із батьків, якщо це не суперечить інтересам дитини.
3. Насильство над дитиною, експлуатація дитини та її праці забороняються.
4. Держава зобов'язана утримувати та виховувати дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочувати та підтримувати благодійницьку діяльність щодо дітей.
5. Думка дитини повинна братися до уваги в залежності від віку та ступеня зрілості дитини.

Ст. 25 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Формулювання частини п'ятої ст. 25 проекту належить конституційному експерту від УГСПЛ та ХПГ. Це формулювання було прийнято Робочою групою в якості альтернативного й включено в офіційний додаток. Воно відповідає вимогам чинного міжнародного права.

Стаття 26

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час навчання, богослужіння, виконання та дотримання релігійної практики й ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.
2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом й є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я або для захисту прав і свобод інших осіб.
3. Жодна релігія, переконання чи світогляд не можуть бути визнані державою як обов'язкові чи мати перевагу над іншими. Церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а державна школа — від церкви. Ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у релігійних обрядах чи богослужінні.
4. Ніхто не може бути увільнений від виконання обов'язків за мотивами релігійних чи інших особистих переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним чи іншим особистим переконанням людини, виконання цього обов'язку може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою або роботою.

Ст. 26 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Свобода думки, совісті та релігії викладена майже у повній відповідності до вимог європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. З іншого боку, норма чинної

Конституції про те, що кожен має право «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої», не знайшла підтримки в Робочій групі з прав людини ККУ й залишилася в проекті за наполяганням конституційного експерта від УГСПЛ ТА ХПГ в якості альтернативного додатку.

Так само Робочою групою ККУ була спочатку відхилена вимога громадських активістів записати в проект норму про право військовослужбовців відмовлятися від участі в богослужіннях, якщо це суперечить їх переконанням. На думку Робочої групи, таке право має елементарно виводитися шляхом тлумачення даної статті. Це положення, однак, знайшло своє відображення в редакції цієї статті від представника УГСПЛ і ХПГ й пізніше було включене в офіційний додаток.

Формулювання частини четвертої ст. 26 також частково належить конституційному експерту від УГСПЛ та ХПГ. Це формулювання (стосовно поняття альтернативної «роботи») було прийнято Робочою групою з прав людини в якості факультативного й включено в офіційний додаток.

Стаття 27

1. Свобода вираження поглядів є необхідною передумовою повновладдя народу, вона ніким не може бути заборонена або скасована.
2. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів публічної влади й незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державі впроваджувати ліцензування діяльності радіомовних та телевізійних підприємств.
3. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками й відповідальністю, може підлягати таким обмеженням, що

встановлені законом й є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки з метою запобігання заворушенням чи злочинам або розголошенню інформації з обмеженим доступом.

4. Свобода вираження поглядів у літературі, мистецтві та науці є вільною від обмежень.

Ст. 27 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Свобода вираження поглядів у проекті була розроблена Робочою групою у відповідності до вимог ст. 10 європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. При цьому Робоча група дійшла висновку про необхідність вилучення з переліку об'єктів державного ліцензування кінематографічних підприємств.

На жаль, Робоча група ККУ не наважилася закріпити в проекті змін норму ст. 13 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р. про те, що свобода вираження поглядів в літературі, мистецтві та науці є вільною від обмежень. Натомість ця пропозиція знайшла місце в альтернативній версії ст. 27 від конституційного експерта УГСПЛ та ХПГ в ККУ. Частина перша ст. 27 подається в редакції, що відповідає принципу конституційного ладу, закріпленому в ст. 14 проекту Конституції. Слід зазначити, що європейська версія свободи вираження поглядів суттєво поступається за рівнем ліберальності Першій поправці до Конституції США (1791), однак вона є значно більш досконалою, ніж редакція ст. 34 чинної Конституції України.

Ст. 27 проекту Конституції містить в собі вимогу ст. 13 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р., якою встановлюються додаткові гарантії свободи слова в сфері науки, літератури

та мистецтва. Як записано в європейському документі, «мистецтво та наукові дослідження є вільними від обмежень. Академічна свобода користується повагою». У даному проекті Конституції України про академічну свободу говориться в статті, присвяченій праву на освіту.

Прагнення звільнити від будь-яких обмежень на свободу вираження поглядів в науці, літературі та мистецтві мало б бути універсальним. Наука та мистецтво проголошуються вільними в рішеннях Верховного Суду США, що спираються на Першу поправку до Конституції Сполучених Штатів. При цьому нормативний зміст академічної свободи (свободи університетів) визнається в Сполучених Штатах на законодавчому рівні. В Україні юридичне поняття академічної свободи в тексті Конституції раніше не використовувалось.

Стаття 28

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати політичні партії, інші громадські об'єднання, професійні спілки та вступати до них для задоволення своїх або належних іншим прав, свобод та інтересів.
2. Держава визнає право кожного організовувати мирні зібрання та брати в них участь і відповідає за безпеку їх проведення. Про проведення зібрань їх організатори повідомляють в розумний строк.
3. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу чи обов'язкової реєстрації на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права.
4. Утворення політичних партій, інших громадських об'єднань в Україні є вільним, за винятком тих, які у своїх програмах

або діяльності сповідують нацистську, фашистську, комуністичну або будь-яку іншу тоталітарну ідеологію, що заперечує ліберальні цінності, або які у своїй діяльності не дотримуються демократичних засад. Політичні партії та громадські об'єднання не можуть мати збройних або воєнізованих формувань. Членами загальнонаціональних політичних партій можуть бути лише громадяни України. Фінансування політичних партій та громадських об'єднань є відкритим.

5. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яку політичну партію чи громадське об'єднання, а також обмежений у правах за належність чи неналежність до них. Держава не контролює активність політичних партій і громадських об'єднань, за винятком дотримання в їх діяльності вимог Конституції та закону. Заборона діяльності політичних партій і громадських об'єднань здійснюється лише в судовому порядку на підставі закону.
6. Положення цієї статті не перешкоджають введенню законних обмежень, необхідних в демократичному суспільстві для осіб, що входять до складу законних збройних або воєнізованих формувань, поліції, судових чи адміністративних органів держави.
7. Здійснення прав за цією статтею не підлягає обмеженням, за винятком тих, що встановлені судом на підставі закону й є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або захисту прав і свобод інших осіб.
8. Усі об'єднання громадян є рівними перед законом.

Ст. 28 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Що ж стосується загального інноваційного потенціалу права на свободу зібрань та об'єднань, то ст. 28 проекту збагатилася новелою про заборону утворення партій, які сповідують нацистську, фашистську або комуністичну ідеологію. У пропозиції від експерта й представника УГСПЛ і ХПГ ця вимога була сформульована ширше: «Утворення політичних партій, інших громадських об'єднань в Україні є вільним, за винятком тих, які у своїх програмах або діяльності сповідують нацистську, фашистську, комуністичну або будь-яку іншу тоталітарну ідеологію, що заперечує ліберальні цінності, або які у своїй діяльності не дотримуються демократичних засад».

Остаточне формулювання частини п'ятої ст. 28 цього проекту належить конституційному експерту від УГСПЛ та ХПГ. Це формулювання було прийнято Робочою групою ККУ в якості альтернативного варіанту й включено в офіційний додаток.

Стаття 29

1. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними й громадськими справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.
2. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Ст. 29 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції прийнятий Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 30

1. Кожен має право на компетентний, безсторонній та своєчасний розгляд своєї справи в розумний строк органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, іншими суб'єктами владних повноважень. Здійснення цього права, щонайменше, передбачає:
   1) право кожного бути прийнятим відповідним органом, уповноваженою посадовою чи службовою особою;
   2) право кожного надавати пояснення й документи ще до ухвалення рішень, що стосуються його справи;
   3) право кожного на доступ до документів, матеріалів та кореспонденції, що стосуються його справи за умови дотримання законних вимог щодо захисту інформації з обмеженим доступом;
   4) обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень роз'яснювати причини та мотиви ухвалених ними рішень.
2. Кожен має право направляти індивідуальні й колективні звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, інших суб'єктів владних повноважень, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у розумний строк.
3. Кожен має право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої йому незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб цих органів при здійсненні ними своїх повноважень.

Свого часу (2015 р.) Робоча група ККУ відмовилась включити в текст проекту Основного Закону України право людини на належне врядування. Між тим, це право є надзвичайно актуальним, європейськими за своїм змістом (це право передбачається ст. 41 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р.) і тому необхідним для населення України. Наведена в ст. 30 проекту редакція цього права була запропонована Робочій групі ККУ представником від УГСПЛ і ХПГ й пізніше увійшла в офіційний додаток. Таким чином, ст. 30 проекту Конституції є новелою для чинного Основного Закону України.

Стаття 31

1. Кожен має право на доступ до публічної інформації про діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень. Здійснення цього права передбачає можливість подання інформаційного запиту або одержання інформації в інший спосіб — на вибір запитувача.
2. Органи державної влади й місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, інші суб'єкти владних повноважень зобов'язані надавати інформацію за запитами, регулярно оприлюднювати відомості про свою діяльність.
3. Здійснення цього права може підлягати лише тим обмеженням, що передбачені законом й є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, захисту прав і свобод інших осіб, запобігання розголошенню інформації з обмеженим доступом за умови, якщо шкода від оприлюднення такої інформації переважатиме суспільний інтерес в її отриманні.

У 2015 р. Робоча група з прав людини ККУ відмовилась включити в текст свого проекту право людини на доступ до публічної інформації. Між тим, це право є надзвичайно актуальним, європейськими за своїм змістом (воно передбачається ст. 42 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р.) і дійсно необхідним населенню України. Наведена редакція цього права була запропонована Робочій групі конституційним експертом від УГСПЛ і ХПГ й пізніше увійшла в офіційний додаток. Першу редакцію цього права розробила науковець Оксана Нестеренко. Таким чином, ст. 31 проекту Конституції має шанс стати новелою Основного Закону.

Ст. 31 закріплює право фізичних та юридичних осіб на доступ до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень. Право на доступ до публічної інформації існує в світі давно й передбачається законодавством більш як 70 країн. Це право є традиційним елементом законодавства в країнах ліберальної демократії. У США праву на доступ до інформації присвячені закони «Про свободу інформації» (1966), «Про конфіденційність» (1974) та «Про уряд в сонячному світлі» (1976). У Західній Європі право громадян на доступ до публічної інформації було закріплене законодавством Швеції ще в XVIII ст. В Україні це право передбачається чинним Законом України «Про доступ до публічної інформації».

Кожен має право на доступ до урядових документів та баз даних, які стосуються його справи, говорить частина третя ст. 51 Конституції Польщі (1997). Ст. 39 Конституції Бразилії (1988) вимагає, щоб виконавча, законодавча та судова гілки влади щорічно оприлюднювали розміри грошових виплат та інших винагород для всіх державних посадових осіб. У свою чергу, ст. 32 Конституції ПАР (1986) передбачає право кожного на доступ до інформації, якою володіє держава. Частина друга ст. 72 Конституції ПАР забороняє видаляти публіку й журналістів із засідань місцевих виконавчих органів, «якщо для цього немає підстав у відкритому демократичному суспільстві».

Стаття 32

1. Кожен має право на освіту, а також на доступ до професійної підготовки та підвищення кваліфікації.
2. Загальна середня освіта є обов'язковою. Повна загальна середня освіта в навчальних закладах державної та комунальної форм власності є безкоштовною.
3. Держава забезпечує доступність дошкільної, позашкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної та післядипломної освіти в навчальних закладах державної та комунальної форм власності; надає на основі закону державні стипендії учням і студентам.
4. Громадяни, інші прирівняні до них особи мають право безоплатно здобути вищу освіту в навчальних закладах державної та комунальної форми власності на відкритій конкурсній основі.
5. Випускникам закладів освіти приватної форми власності гарантуються, щонайменше, такі самі права, як і випускникам закладів освіти державної та комунальної форми власності.
6. Громадянам, які належать до корінних народів і національних меншин держава забезпечує право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у визначених законом навчальних закладах державної та комунальної форм власності або через національні культурні товариства шляхом формування фондів, цільових програм.
7. Академічна свобода, матеріально-фінансова та організаційна автономія університетів, незалежно від їх форми власності, гарантується цією Конституцією та законом.
8. Держава зобов'язується в межах своїх бюджетних та інших матеріальних ресурсів і можливостей вжити всіх заходів, щоб поступово забезпечити повне здійснення цього права.

Ст. 32 проекту, за винятком частини другої, сьомої та восьмої, подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Опрацювання в Робочій групі Конституційної Комісії України цього конституційного права виявилося складним. Робоча група ККУ відмовилася записати в проект норму про те, що обов'язковість освіти має стосуватися лише неповної середньої освіти (9 років навчання). Між тим, зробити обов'язковою лише неповну середню освіту переконував Робочу групу Конституційної Асамблеї України в 2013 р. президент Академії педагогічних наук України, екс-Міністр освіти України проф. Василь Кремінь.

Робоча група з прав людини ККУ відмовилася також записати в законопроект положення про те, що в Україні визнається й гарантується академічна свобода, з чого органічно мало б випливати право університетів на організаційну й матеріально-фінансову автономію. Як не дивно, проти закріплення в Основному Законі академічної свободи виступила… Академія вищої школи України. Тому текст з вимогою академічної свободи було включено лише в альтернативну версію проекту від конституційного експерта УГСПЛ і ХПГ в Робочій групі, а згодом перенесено в офіційний додаток.

Пізніше, за погодженням з членами Робочої групи ККУ й після обговорення цього питання в Комітеті Верховної Ради з питань науки й освіти проф. Володимир Буткевич включив академічну свободу в текст офіційного законопроекту від Робочої групи з прав людини ККУ.

Стаття 33

1. Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти, користуватися й розпоряджатися своїм майном. Право

приватної власності є непорушним. Охорона інтелектуальної власності гарантується Конституцією та законом.

2. Право на успадкування гарантується кожному.
3. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності.
4. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше, як у виключному випадку, в інтересах суспільства на підставі й у порядку, передбаченому законом за умови попереднього й повного відшкодування її ринкової вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх ринкової вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.
5. Конфіскація власності, набутої незаконним шляхом, а також експропріація, націоналізація або інші форми примусового позбавлення власності, як і можливості нею володіти, користуватися чи розпоряджатися, можуть бути застосовані виключно судом у випадках, обсязі й порядку, встановленому законом або міжнародними зобов'язаннями України.
6. Закони України, які регулюють підстави й порядок примусового відчуження власності приймаються не менш ніж двома третинами від конституційного складу кожної з палат Національних Зборів України.
7. Використання власності не повинно завдавати шкоди правам та свободам людини, погіршувати екологічну ситуацію й природні якості землі.

Ст. 33 проекту, за винятком частин четвертої, шостої та сьомої, подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Вироблення нової редакції статті про право мирно користуватися своїм майном виявилося складним. Робоча група спочатку відмовилася записати в проект норму про те, що примусове вилучення власності допускається лише як виняток, а її повне відшкодування здійснюється не за балансовими, а за ринковими цінами. Робоча група не підтримала також пропозицію свого члена, судді Верховного Суду Олександра Волкова про те, що закони, які регулюють питання примусового відчуження власності, повинні ухвалюватися не менш ніж двома третинами від конституційного складу парламенту України.

Робоча група з прав людини ККУ відмовилася також обмежити передбачену Конституцією та Кримінальним кодексом України норму про судову конфіскацію власності, набутої законним шляхом. Як відомо, законодавство європейських країн передбачає можливість конфіскації об'єктів приватної власності лише у випадку, якщо ці об'єкти були набуті незаконним (злочинним) шляхом. Після цього ця пропозиція, як і наведена вище пропозиція від Олександра Волкова, потрапила — за наполяганням конституційного експерта від УГСПЛ і ХПГ — в офіційний додаток.

Ст. 33 проекту Конституції відповідає змістові ст. 41 чинного Основного Закону. З іншого боку, оновлена редакція норми є максимально наближеною до вимог ст. 1 Протоколу до європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 20 березня 1952 р. зі змінами, внесеними до Конвенції Протоколом № 11. Крім того, якщо в чинному Основному Законі йдеться про попереднє й повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна, то в ст. 33 проекту передбачається попереднє й повне відшкодування ринкової вартості примусово відчужених об'єктів. Саме такий підхід обрано в ст. 25 Конституції ПАР (1996), яка вимагає у випадку вимушеної експропріації об'єктів приватної власності враховувати історію придбання даної власності та її ринкову вартість.

Стаття 34

1. Право кожного на житло охороняється Конституцією та законом. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду.
2. Держава створює необхідні умови, за яких кожен має право побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.
3. Особам, які потребують соціального захисту із незалежних від них причин, житло може надаватися державою або органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату.
4. Держава зобов'язується в межах своїх бюджетних та інших матеріальних ресурсів і можливостей вжити всіх заходів, щоб поступово забезпечити повне здійснення цього права.

Ст. 34 проекту подається, в основному, в редакції Робочої групи з прав людини ККУ України станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Частина третя цієї статті, однак, передбачає, що житло може надаватися особам безкоштовно лише у випадку, коли вони потребують соціального захисту через незалежні від них обставини й причини. Цю деталь включено до редакції ст. 34 проекту Конституції за пропозицією конституційного експерта від УГСПЛ та ХПГ. У офіційному проекті від ККУ про відсутність вини людей, які претендують на соціальний захист, не йдеться. Частину четверту ст. 34 проекту додано також в редакції конституційного експерта від УГСПЛ та ХПГ в ККУ.

Ст. 34 проекту Конституції є зміненим, у відповідності до положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966) варіантом права на житло. Тобто в проекті ст. 34 право на житло подається як соціальний стандарт на перспективу. Ця норма не робить безоплатне житло загальнодоступним,

але вона є цілком реалістичною й не компрометує решту конституційного тексту. У всьому іншому ст. 34 проекту є подібною за змістом до ст. 47 чинного Основного Закону.

Ст. 34 містить частину четверту, в якій закріплена формула, що супроводжує в подальшому весь перелік соціально-економічних прав людини. Крім того, якщо в частині другій ст. 47 чинної Конституції України говориться про те, що «громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою <…> безоплатно», то в новій версії статті відображена інша за своїм змістом норма. Передбачене ж ст. 48 чинної Конституції України право на достойний (гідний) життєвий рівень для себе і членів своєї сім'ї вилучено з цього проекту Основного Закону. Це право — як програма на перспективу — належить громадянам та іншим особам на основі статті 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966), однак його присутність у документі, статті якого мають пряму дію й вищу юридичну силу є невиправданим.

Конституція не може забезпечити достойний рівень життя населенню України. Такої мети можна досягнути, лібералізуючи економіку й розкриваючи творчий потенціал народу. У якості ж обов'язкового юридичного припису право на гідний чи достойний рівень життя не витримує критики. Неможливість захисту цього права в суді означає, що воно не має реальних конституційних гарантій.

Стаття 35

1. Всі мають рівні конституційні права й основоположні свободи та є рівними перед законом. Підстави й порядок надання українського громадянства регулюється законом.
2. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства й права змінити громадянство.
3. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іноземній державі. Вилучення із цього

правила може бути передбачено законом або міжнародними зобов'язаннями України, якщо при цьому додержуються принципи правової держави.

4. Громадяни України, які перебувають за її межами, можуть в будь-який час вільно повернутися в Україну.
5. Держава гарантує піклування й захист громадянам України, які перебувають за її межами.

У ст. 35 проекту Конституції зібрані гарантії конституційного статусу громадян України: рівність перед законом, заборона примусового позбавлення громадянства, заборона вигнання громадянина за кордон або видачі його іноземній державі тощо. Зміст цієї статті, за винятком вимоги щодо єдиного громадянства, відповідає основним положенням ст. 25 чинної Конституції України.

З іншого боку, ст. 35 проекту не забороняє передачі окремих громадян під юрисдикцію міжнародного суду, якщо це витікає з міжнародних зобов'язань України. Як свідчить, наприклад, ст. 16 Основного Закону ФРН (1949), «жоден німець не може бути виданий іноземній державі. Відступ від цього правила може бути передбачений законом для видачі державі-учасниці Європейського Союзу або міжнародному судові, якщо при цьому додержуються принципи правової держави». Крім того, як свідчить одна з поправок до чинної Конституції Франції, «Республіка може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду згідно з умовами, передбаченими договором, підписаним 18 липня 1998р.».

Ст. 35 проекту містить в собі принцип рівності громадян перед законом, який перенесено сюди з частини першої ст. 24 чинної Конституції України, де він поєднувався з принципом заборони дискримінації. Варто підкреслити, що заборона дискримінації має стосуватися не лише громадян України, але й будь-яких інших осіб, які на законних підставах перебувають в Україні.

Стаття 36

1. Іноземцям та особам без громадянства може бути наданий статус біженця або притулок у відповідності до міжнародних зобов'язань України в порядку, встановленому законом.
2. Колективне вислання іноземців забороняється.
3. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими ж самими правами й основоположними свободами, а також несуть такі ж самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією України, законами та міжнародними договорами України.
4. Іноземці можуть бути вислані за межі України виключно на законних підставах. При цьому вони мають право:
   1) наводити доводи проти свого вислання;
   2) вимагати судового розгляду справи;
   3) постати перед органом чи посадовою особою, уповноваженими вирішувати це питання.
5. Іноземець може бути висланий ще до того, як він здійснив права, передбачені пунктами 1, 2, 3 частини четвертої цієї статті, якщо його вислання є необхідним в інтересах забезпечення національної безпеки чи громадського порядку.
6. Ніхто не може бути переміщений, виданий, висланий чи екстрадований у державу, в якій не скасована смертна кара або існує реальна небезпека того, що він може бути підданий катуванням чи іншим видам нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання.

Ст. 36 проекту Конституції присвячена основам конституційного статусу іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Ця стаття частково поглинає зміст ст. 26 чинного Основного Закону, однак включає в себе важливі нові положення ст. 4 Протоколу № 4 до європейської

Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. зі змінами, внесеними Протоколом № 11. Йдеться про заборону колективного вислання іноземців.

Ст. 36 проекту містить в собі також вимогу ст. 1 Протоколу № 7 до європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. стосовно процесуальних гарантій прав іноземців та апатридів. Закріплення цих гарантій в Конституції є важливим, оскільки кількість іноземних громадян в Україні неухильно зростає. Проживання й присутність іноземців на території України стає все більш типовою проблематикою Української держави.

Стаття 37

1. Користування правами та свободами, визнаними в цій Конституції та законами України, має бути забезпечене без дискримінації за ознаками — статі, раси, кольору шкіри, етнічного або соціального походження, генетичних характеристик, релігії або переконань, політичних та інших поглядів, належності до корінних народів та національних меншин, сімейного та майнового стану, гендерної ідентичності, походження, обмеженої працездатності, віку, місця проживання, сексуальної орієнтації, а також за будь-якими іншими ознаками.

Ст. 37 проекту подається — з додатковими пропозиціями конституційного експерта від УГСПЛ і ХПГ — в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Як уже зазначалося вище, окремі підстави для недискримінації додані за наполяганням експерта від УГСПЛ. На жаль, такі ознаки як гендерна ідентифікація, місце проживання й сексуальна орієнтація не знайшли свого відображення в офіційному тексті проекту від Робочої групи ККУ. Ці ознаки було розміщено в альтернативній

версії норми про заборону дискримінації й запропоновані суб'єкту законодавчої ініціативи (Президенту України) як офіційний додаток.

Стаття 38

1. Забезпечується рівність прав жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства, в тому числі в сфері працевлаштування, праці та винагороди за неї.
2. Держава зобов'язана підтримувати рівність прав і можливостей жінок та чоловіків заходами, які передбачають розумно необхідні переваги для недостатньо представленої статі.

Ст. 38 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Ст. 38 проекту Конституції присвячена рівності прав жінок і чоловіків в Україні. Зміст цієї статті багато в чому повторює частину третю ст. 24 чинного Основного Закону. З іншого боку, цей проект визнає можливість, так званої, «позитивної дискримінації», коли держава надає законом певні переваги особам, які знаходяться в соціально ослабленому стані.

Стаття 39

1. Громадяни, інші прирівняні законом до них особи мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших визначених законом випадках.

2. Це право гарантується загальнообов'язковим соціальним страхуванням; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.
3. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.
4. Держава надає представникам з найбільш вразливих груп населення гарантії забезпечення їх самостійності, соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті.
5. Держава зобов'язується в межах своїх бюджетних та інших матеріальних ресурсів і можливостей вжити всіх заходів, щоб поступово забезпечити повне здійснення цього права.

Ст. 39 проекту, за винятком частини п'ятої, подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Ст. 39 проекту присвячена праву на соціальний захист. Редакція даної норми приведена у відповідність до вимог Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966). На відміну від ст. 46 чинної Конституції, яка надає право на соціальний захист лише громадянам України, нова редакція права поширюється також на іноземців та апатридів, які постійно й на законних підставах проживають в Україні. Нова версія статті містить в собі новелу (частина третя ст. 39), яка є частковим запозиченнями змісту ст. 25–26 Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р. Йдеться про право людей похилого віку на гідне й незалежне життя, а також про аналогічне право осіб з фізичними вадами.

Стаття 40

1. Кожен має право на працю й на професійну діяльність, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується.
2. Кожний, хто працює має право на належні, безпечні й здорові умови праці, на справедливу та своєчасну оплату праці, на щоденні, щотижневі періоди відпочинку й на щорічно оплачену відпустку, на переговори з питань праці й укладання колективних угод.
3. Держава забезпечує законодавче регулювання трудових відносин, заходи з подолання безробіття, сприяє створенню нових робочих місць та рівних можливостей у виборі професії та трудовій зайнятості.
4. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах забороняється.
5. Держава гарантує захист від незаконного звільнення.
6. Молоді люди забезпечуються належними умовами праці згідно зі своїм віком та захищаються від економічної експлуатації й роботи, яка може негативно вплинути на їх безпеку, здоров'я, фізичний, духовний чи соціальний розвиток, або завадити здобуттю ними освіти.
7. Держава зобов'язується в межах своїх бюджетних та інших матеріальних ресурсів і можливостей вжити всіх заходів, щоб поступово забезпечити повне здійснення цього права.

Частини перша-третя ст. 40 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Ст. 40 проекту Конституції передбачає право на працю в скороченій редакції частини першої ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966). Практично всюди, де йдеться про соціально-економічні права, проект Конституції повторює формулювання частини першої ст. 2

Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966): «Держава зобов'язується в індивідуальному порядку й в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема, в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах всіх наявних ресурсів і можливостей для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення цього права всіма належними засобами» (переклад неофіційний).

Даний підхід до соціально-економічних прав дозволяє сприймати конституційний текст Розділу III як реальне право. Соціально-економічні права подаються в ньому як напрямки перспективних зусиль держави у відповідній сфері. Новелою ст. 40 проекту Конституції є також запозичені з Хартії засадничих прав Євросоюзу 2000 р. (ст. 30–32) гарантії трудових прав молоді. Зокрема, йдеться про те, що молоді люди, яких прийнято на роботу, забезпечуються належними умовами праці згідно із своїм віком та захищаються від економічної експлуатації та будь-якої роботи, що може вплинути на їх безпеку, здоров'я, фізичний, духовний чи соціальний розвиток або завадити здобуттю ними освіти.

Стаття 41

1. Кожен має право на участь у колективних діях, включаючи право на страйк для захисту передбачених Конституцією й законами України прав, основоположних свобод та інтересів.
2. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом.
3. Ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у страйку.
4. Обмеження у здійсненні права на страйк можливе лише на підставі закону, відповідно до рішення суду, якщо це є необхідним в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання завору-

шенням чи злочинам, охорони здоров'я або для захисту прав і свобод інших осіб.

За винятком частини першої цієї статті, ст. 41 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Ст. 41 проекту Конституції містить в собі оновлений варіант права на страйк. Норму викладено у відповідності до частини першої ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966). Крім того, ширшим став перелік законних підстав для страйку. Якщо частина перша ст. 44 чинної Конституції передбачає право на страйк для захисту лише соціально-економічних інтересів, то частина перша ст. 41 цього проекту Конституції передбачає право на страйк для захисту більш широкого кола передбачених Конституцією й законами України прав, основоположних свобод та інтересів. Досвід Помаранчевої революції (2004–2005) та Революції гідності (2014) свідчить про те, що громадяни, які працюють на державних підприємствах і в установах можуть страйкувати з метою задоволення також своїх політичних прав та інтересів. Проект Конституції в цій частині виходить з існуючих реалій.

За ст. 41 проекту Конституції, право на страйк (в загальному виді) не поширюється на посадових та службових осіб поліції, прокуратури України, Національного антикорупційного бюро (НАБУ), Державного бюро розслідувань (ДБР), Служби безпеки України (СБУ), Збройних Сил України тощо. Юридичною підставою для цього служать положення частини другої ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966).

Стаття 42

1. Кожен має право на підприємницьку діяльність без необхідності одержання дозволу від органів державної влади

й місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, якщо інше не передбачено законом.

2. Держава дбає про розвиток підприємницької діяльності, спрямованої на зростання добробуту всіх регіонів України.
3. Право на підприємницьку діяльність окремих осіб, визначених законом, може бути обмежене з метою забезпечення вимог щодо несумісності.
4. Держава підтримує й захищає чесну конкуренцію й свободу договору, гарантує вільне переміщення осіб, товарів, послуг і капіталів.
5. Забороняється зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Умови здійснення підприємницької діяльності суб'єктів, що займають монопольне становище на ринку, визначаються законом.
6. Інвестиційна діяльність кожного заохочується Українською державою й захищається Конституцією та законом. Іноземному інвестору гарантується вивіз прибутку та вкладеного капіталу.

Ст. 42 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Робоча група суттєво розширила редакцію права на підприємницьку діяльність. У якості гарантії цього права група записала положення про те, що «іноземному інвесторові гарантується вивіз прибутку та вкладеного капіталу». Суттєвим поліпшенням ситуації з правовими гарантіями підприємництва слід вважати також новелу від Робочої групи, відповідно до якої за кожним визнається «право на підприємницьку діяльність без необхідності одержання дозволу органів влади й місцевого самоврядування, якщо інше не передбачено законом».

З іншого боку, Робоча група з прав людини ККУ не підтримала пропозицію представника від УГСПЛ та ХПГ закріпити в проекті положення про те, що «держава підтримує й захищає <…> свободу договору, гарантує вільне переміщення осіб, товарів, послуг і капіталів». Дана новела (підтримана професійною спільнотою економістів України) увійшла в альтернативний варіант цієї статті в якості офіційного додатку.

У цілому ж, ст. 42 проекту Конституції відповідає ст. 42 чинного Основного Закону. Різниця полягає лише в тому, що нова версія статті є більш широкою за змістом. Якщо в чинній Конституції стверджується, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом», то в проекті сказано: «кожен має право на підприємницьку діяльність». З іншого боку, якщо в частині другій ст. 42 чинної Конституції йдеться про те, що «держава забезпечує захист конкуренції», то в цьому проекті Конституції стверджується, що «держава забезпечує захист чесної конкуренції».

Стаття 43

1. Держава запроваджує заходи підвищеного рівня захисту прав споживачів, встановлює вимоги та здійснює контроль щодо якості й безпечності продуктів та усіх видів товарів, послуг і робіт.
2. Несправедлива підприємницька практика у відносинах зі споживачами забороняється.
3. Споживачі продуктів, товарів, послуг і робіт мають право на адекватну й правдиву інформацію, на захист свого здоров'я, економічних інтересів, на забезпечення своєї безпеки, на свободу вибору й на об'єднані колективні дії для захисту своїх прав.

Ст. 43 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 44

1. Кожен має право на доступ до отримання медичної допомоги та медичних послуг, що потрібні йому за станом здоров'я.
2. Держава гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатних медичних послуг та безоплатної медичної допомоги в екстрених випадках на основі закону.
3. Кожен, хто потребує обстеження або лікування, але неспроможний оплатити їх вартість, має право на кредитну пільгову допомогу держави або органів місцевого самоврядування.
4. Гарантований мінімум безоплатних медичних послуг, які отримуються за рахунок держави або органів місцевого самоврядування, встановлюється законом.
5. Держава запроваджує власну та сприяє недержавним системам медичного страхування. Кожен має право на вільний вибір медичного страховика.
6. Держава впроваджує програми профілактичних заходів, дбає про розвиток фізичної культури й спорту, забезпечує санітарно-епідеміологічне благополуччя.
7. Держава зобов'язується в межах своїх бюджетних та інших матеріальних ресурсів і можливостей вжити всіх заходів, щоб поступово забезпечити повне здійснення цього права.

Ст. 44 проекту, за винятком частини третьої, четвертої та сьомої, подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою

на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Неважко помітити, що право на охорону здоров'я стало набагато «скромнішим» у порівнянні зі ст. 48 чинної Конституції України. За проектом від Робочої групи з прав людини ККУ безоплатну медичну допомогу можна одержати лише в екстрених випадках і в мінімальному обсязі. Решту можливостей має взяти на себе страхова (державна й недержавна) медицина.

Через цю обставину конституційним експертом від УГСПЛ та ХПГ в Робочій групі ККУ була запропонована така редакція частини третьої та четвертої ст. 44 про охорону здоров'я: «Кожен, хто потребує обстеження або лікування, але неспроможний оплатити їх вартість, має право на кредитну пільгову допомогу держави або органів місцевого самоврядування. Гарантований мінімум безоплатних медичних послуг, які отримуються за рахунок держави або органів місцевого самоврядування, встановлюється законом».

Стаття 45

1. Кожен має право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.
2. Держава дбає про недопущення розповсюдження на її території небезпечних токсинів і збудників.
3. Кожен має право на доступ до інформації про стан довкілля, якість води, харчових продуктів, лікарських засобів, продукції біотехнологічного походження, предметів побуту, а також право на її вільне поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

За винятком частини другої цієї статті, ст. 45 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини Конституційної Комісії України станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений

Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Частину другу ст. 45 включено за наполяганням профільних українських науковців. Ст. 45 проекту Конституції є аналогічною за змістом до ст. 50 чинного Основного Закону й на цій підставі не потребує пояснень. Окремі важливі елементи цього права отримали розвиток у Розділі V (екологічна безпека) цього проекту Основного Закону.

Стаття 46

1. Кожен, хто законно перебуває на території України, має право вільно пересуватися й вільно обирати місце проживання в межах її території, а також вільно залишати її.
2. Кожен має право користуватися всіма належними йому правами й свободами незалежно від того, де саме в Україні він живе чи перебуває.

За винятком частини другої цієї статті, ст. 46 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою ККУ на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Зміст частини другої ст. 46 проекту є самоочевидним. Йдеться про можливість людини здійснювати свої права (освіта, охорона здоров'я, ритуальні послуги тощо) не лише за місцем свого постійного проживання (реєстрації). Адже порядок реалізації прав виключно за місцем реєстрації особи не відповідає вимогам правової держави.

Стаття 47

1. Права людини й основоположні свободи є невідчужуваними та непорушними. Права людини й основоположні свободи, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

2. Конституційні права й основоположні свободи гарантуються й не можуть бути скасовані.
3. Юридичні особи володіють правами й свободами, закріпленими в цій Конституції, якщо це не суперечить природі відповідного права.
4. При прийнятті нових законів або при внесенні змін до чинних законів не допускається порушення конституційних прав й основоположних свобод.
5. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань.

Ст. 46 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Ст. 47 проекту Конституції присвячена загальним характеристикам суб'єктивних прав й основоположних свобод. Вона частково повторює зміст ст. 21–22 чинної Конституції. Так само в проекті Конституції повторюється існуюче в чинній Конституції України положення про те, що існуючі права й свободи людини не можуть бути скасовані. Як прийнято в міжнародній (європейській) практиці, окремі права, основоположні свободи та обов'язки можуть належати також юридичним особам, на чому спеціально наголошує частина третя ст. 46 цього проекту.

Стаття 48

1. Кожен має право на ефективний захист судом своїх порушених прав, свобод та інтересів.
2. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним, безстороннім і компетентним судом, створеним відповідно

до закону, який на підставі Конституції й закону має вирішити спір щодо його прав, свобод та обов'язків або встановити обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього обвинувачення.

3. Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право на провадження судом присяжних.
4. Судове рішення проголошується публічно, але засоби масової інформації й публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом судового розгляду або його частини в інтересах громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо цього вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.
5. Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:
   1) бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і підстави обвинувачення, висунутого проти нього;
   2) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
   3) захищати себе особисто або користуватися юридичною допомогою захисника, вибраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника, — одержувати юридичну допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
   4) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

5) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею — одержувати безоплатну допомогу перекладача.

6. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.
7. Кожен має право звертатися з конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, передбачених цією Конституцією та в порядку, визначеному законом.
8. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження й вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією згідно з законом.
9. У разі скасування вироку суду як несправедливого або неправосудного, держава відшкодовує матеріальну й моральну шкоду, завдану безпідставним чи несправедливим засудженням.
10. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх порушених прав і свобод до міжнародних судових установ, юрисдикцію яких визнає Україна.

За винятком частини четвертої цієї статті, ст. 48 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Ст. 48 проекту Конституції відтворює право на справедливий суд за вимогами ст. 6 європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Необхідність більш точного відтворення права на справедливий суд за європейським стандартом в Конституції України назріла давно. Про це не раз писали правозахисники, науковці та міжнародні експерти. Для досягнення мети в даному випадку використано офіційний переклад відповідного суб'єктивного права.

Ст. 48 проекту Конституції містить в собі окремі фрагменти права на справедливий суд, запозичені зі ст. 62 чинного Основного Закону. У новій редакції права на справедливий суд збережені основні положення частин першої-четвертої ст. 62 чинної Конституції України.

Стаття 49

1. Кожен вважається невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення й не може бути підданий кримінальному покаранню, доки його вину не буде доведено в законному порядку й встановлено судовим рішенням, яке набрало законної сили.
2. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального чи адміністративного правопорушення.
3. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних з порушенням закону, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи мають тлумачитися на її користь. Докази, отримані з порушенням закону, не можуть бути покладені в основу судового рішення.

Ст. 49 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 50

1. Ніхто не зобов'язаний виконувати злочинні розпорядження чи накази.
2. За віддання й виконання злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Ст. 50 проекту, за винятком її частини першої, подається у відповідності до редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Редакція ст. 50 є подібною до редакції ст. 60 чинної Конституції України й не вимагає спеціальних пояснень. Однак у порівняні з чинною нормою, а також з редакцією цієї норми від Робочої групи ККУ, в частині першій ст. 50 вилучено слово «явно» у словосполученні: «явно злочинні розпорядження чи накази».

Стаття 51

1. Нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону.
2. Відновлення провадження у справі згідно з законом та кримінальною процедурою є можливим лише за наявності нових або нововиявлених фактів чи в разі виявлення суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

Ст. 51 подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 52

1. Особа не несе відповідальності за відмову давати покази або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

2. Засуджений користується всіма правами й свободами, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Ст. 52 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 53

1. Кожному гарантується право знати свої права й обов'язки.
2. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи й обов'язки людини, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.
3. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права, свободи й обов'язки людини, не доведені до відома населення у встановленому законом порідку є нечинними.

Ст. 53 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 54

1. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.
2. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.
3. Ця стаття не перешкоджає судовому розгляду й покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила злочин чи кримінальне правопору-

шення відповідно до загальних принципів права, визнаних міжнародною спільнотою.

Ст. 54 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Частина третя цієї статті є повторенням частини другої ст. 7 європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Частина третя ст. 54 проекту включена до офіційного проекту Робочої групи з прав людини ККУ за пропозицією від Харківської правозахисної групи (ХПГ).

Стаття 55

1. Кожен має право на правову допомогу. Кожен є вільним у виборі свого представника чи захисника своїх прав. У випадках, передбачених законом, правова допомога надається безоплатно.
2. Органам досудового розслідування, державному обвинувачеві, суду забороняється довільно втручатися у вибір особою представника чи захисника своїх прав, перешкоджати його участі у справі.
3. Кожна людина, справа якої не розглядається судом, може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
4. Зміст спілкування особи з її представником або захисником прав становить таємницю й охороняється законом.

Ст. 55 проекту Конституції є тематично подібною до ст. 59 чинної Конституції України. Водночас вона містить в собі розширені гарантії професійної діяльності адвокатів в якості захисників прав людини в системі кримінального судочинства. Нова редакція

норми враховує рекомендації, висловлені в «Концепції реформування кримінальної юстиції України» 2007 р. Нова редакція статті стимулює до використання професійної адвокатської допомоги відразу в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства.

Стаття 56

1. Обмеження на здійснення конституційних прав і свобод є можливими лише у випадках, передбачених Конституцією України.
2. Всі можливі обмеження щодо здійснення передбачених цією Конституцією прав й основоположних свобод повинні:
   1) бути необхідними в демократичному суспільстві;
   2) передбачатися законом;
   3) точно відповідати цілям, заради досягнення яких вони запроваджуються.
3. В умовах воєнного або надзвичайного стану законом можуть встановлюватися окремі обмеження на здійснення прав й свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не підлягає обмеженню здійснення прав й свобод, передбачених статтями 17, 19, 20, частиною першою та другою ст. 21, статтями 22, 24, 25, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, частиною першою статті 57, частиною першою ст. 58, статтею 60 Конституції України.

Ст. 56 проекту, за винятком її частини другої, подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ України станом на 15 липня 2015 р. Текст частини другої ст. 56 запропонований конституційним експертом і членом Робочої групи з прав людини ККУ від УГСПЛ та ХПГ.

Стаття 57

1. Право захищати Український народ й Українську державу належить кожному. Захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України є обов'язком громадян України.
2. Громадяни проходять військову службу відповідно до закону.

Ст. 57 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою з прав людини на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. Новелою в цій статті є те, що право захищати Український народ й Українську державу надається не лише громадянам України, але й кожному, хто готовий добровільно стати на їх захист.

Стаття 58

1. Кожен зобов'язаний сплачувати податки й збори в порядку й розмірах, встановлених законом.
2. Розмір податків і зборів не повинен бути таким,щоб це становило загрозу економічній свободі Українського народу, посягало на права й основоположні свободи людини.

Зміст цієї статті не вимагає пояснень чи коментарів. Ст. 58 проекту Конституції виходить із того, що розмір державних податків і зборів не повинен становити загрозу основам ринкової економіки України.

Стаття 59

1. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції й законів України; незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Ст. 59 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р. Текст редакції ухвалений Робочою групою з прав людини на чолі з проф. Володимиром Буткевичем.

Стаття 60

1. Жодне із закріплених в цій Конституції прав й основоположних свобод не повинно тлумачитись всупереч його суті або як таке, що надає право займатися діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування конституційних прав і свобод або на обмеження їх здійснення в більшому обсязі, ніж це дозволяє Конституція України.
2. Забороняється притягнення особи до юридичної відповідальності одного виду за наявності очевидних підстав для притягнення її до юридичної відповідальності іншого виду.
3. Забороняється зловживання правом у вигляді обмежень на здійснення передбачених цією Конституцією прав й основоположних свобод для досягнення будь-яких інших цілей, ніж ті, для яких вони були встановлені.

За винятком частин другої та третьої цієї статті, ст. 60 проекту подається в редакції Робочої групи з прав людини ККУ станом на 15 липня 2015 р.

Текст редакції ухвалений Робочою групою на чолі з проф. Володимиром Буткевичем. До частини третьої ст. 60 конституційним експертом від УГСПЛ та ХПГ додані слова: «зловживання правом у вигляді».

2.5. Розділ IV. Громадянське суспільство

Ст. 61–65 проекту Конституції присвячені конституційному статусові громадянського суспільства в Україні. Присутність даного розділу в Конституції пояснюється тим, що Україна — посттоталітарна республіка. Досвід тоталітаризму не можна вважати універсальним надбанням всіх країн, проте він хвилею прокотився по світу, ставши чи не найбільшою політичною спокусою минулого століття.

Україна заплатила високу ціну за життя в умовах диктатури й несвободи. Навіть такі демократії як США й Великобританія не мають настільки ж глибокого знання про домінування держави над індивідом, яке має Україна. Тому розділ про громадянське суспільство в проекті Конституції — це не данина моді, а висновок з історичного досвіду країни. Щоб не захворіти на диктатуру повторно, суспільство має створити відповідні профілактичні механізми. Помаранчева революція (2004–2005) та Революція гідності (2014) в Україні довели, що Український народ по-справжньому усвідомлює сенс свободи. Свобода охороняється не лише ст. 2 проекту Конституції. На сторожі громадянської свободи стоїть ст. 4 (відповідальність держави перед суспільством), ст. 10 (ринок, економічна свобода), ст. 11 (підприємницька ініціатива, свобода договору) даного проекту.

У цілому ж, Розділ IV проекту Конституції України побудовано як компактний юридичний інструментарій захисту приватних (цивільних) інтересів громадянського суспільства.

Стаття 61

1. Громадянське суспільство — самосвідома, самоврядна недержавна ланка Українського народу. Діяльність громадян-

ського суспільства в Україні ґрунтується на засадах свободи, плюралізму, толерантності й невтручання з боку держави.

2. Розумні інтереси фізичних і приватних юридичних осіб знаходяться під захистом цієї Конституції та закону.
3. Активність партій, рухів, інших громадських об'єднань не контролюється Українською державою, за винятком додержання в їх діяльності вимог цієї Конституції та закону.

Ст. 61 проекту Конституції підкреслює на вищому правовому рівні автономність проявів життєдіяльності громадянського суспільства в Україні, підкреслює важливість створення атмосфери самоорганізації й свободи вибору в цій сфері. Подібний конституційний підхід не є виключенням із загального правила. Наприклад, ст. 5 Конституції Бразилії (1988) говорить про те, що створення об'єднань й кооперативів відповідно до принципів закону не вимагає одержання офіційного дозволу, а втручання держави в їх діяльність є забороненою.

Стаття 62

1. Діяльність державних органів й органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб підлягає громадському контролю. З цією метою можуть створюватися будь-які асоціації громадян.

Ст. 62 проекту визнає й підкреслює, що захист громадських інтересів вимагає створення спеціальних громадських інституцій. У даному випадку йдеться про можливість «професіоналізації» здійснення контрольної функції громадянського суспільства.

Стаття 63

1. Державним органам, органам місцевого самоврядування, їх посадовим і службовим особам забороняється самочинно й безпідставно втручатися в здійснення законних громадських ініціатив.

Ст. 63 проекту фактично забороняє державі, її органам та посадовим особам втручатися у всі творчі («культурно чутливі» — Девід Істон) сфери життєдіяльності громадянського суспільства в Україні.

Стаття 64

1. Збереження державної або іншої захищеної законом таємниці є прерогативою спеціально уповноважених на це осіб. Усі інші особи не підлягають відповідальності за розголошення державної або іншої захищеної законом таємниці.
2. Усі види інформації з обмеженим доступом визначаються законом.
3. Режим секретності на інформацію з обмеженим доступом може тривати не довше ніж тридцять років.
4. Протиправна, протизаконна діяльність Української держави, її органів і посадових осіб, а також органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів владних повноважень не може бути предметом державної або іншої захищеної законом таємниці.
5. Інформація про особу, яка висувається, обирається або є обраною на державну або іншу публічну за своїми функціями посаду є соціально значущою й підлягає наданню за інформаційними запитами.

Навряд чи варто спеціально доводити антикорупційний потенціал даної норми. Крім того, дана стаття відображає типове для Західної Європи й США переконання в тому, що публічні особи, на відміну від приватних осіб, зобов'язані постійно перебувати в режимі інформаційної прозорості. Це та данина, яку публічні фігури мають сплачувати в якості справедливої компенсації за свій статус. На таких позиціях стоїть Європейський суд з прав людини у Страсбурзі, Верховний Суд США тощо.

Стаття 65

1. Будь-яка монополія на володіння засобами масової інформації чи телекомунікації забороняється.

У даному випадку йдеться про те, що Конституція повинна передбачати надійні гарантії свободи ЗМІ. Останні є важливими для нормального функціонування всієї комунікативної сфери в Україні. Населення повинно мати необмежений доступ до інформації про світ й оточуюче середовище, обмінюватися своїми враженнями й засвоювати нове знання, що виробляється прогресом. Навіть обмежена монополія в засобах інформації визнається нині ефективним засобом маніпулювання громадською свідомістю не лише в Україні.

Стаття 66

1. Політичні, релігійні, мистецькі або інші уподобання окремих осіб або їх спільнот не можуть бути предметом заохочень або обмежень з боку держави.

Ст. 66 проекту наголошує на неприпустимості ситуації, коли держава стає відкритим або прихованим прихильником певної

політичної або соціальної групи, окремого ідеологічного, культурного або мистецького напрямку в розвитку суспільства. У силу своєї політичної природи держава не повинна підігравати окремим церквам, релігійним конфесіям, ідеологічним доктринам або мистецьким шуканням.

2.6. Розділ V. Екологічна безпека

Необхідність даного розділу пояснюється тим, що екологічна безпека України є питанням стратегічного значення. Водночас дотримання екологічних стандартів є вимогою Європейського Союзу до всіх своїх дійсних чи потенційних членів. Прикметним є те, що окремий розділ під назвою: «Навколишнє середовище» містить Конституція Бразилії (1988). У 2004 р. Конституція Франції (1958) також була доповнена «Хартією про навколишнє середовище». Хартія вивела на рівень основних засад такі права громадян, як право на безпечне навколишнє середовище, право на доступ до інформації про екологічний стан довкілля тощо.

Проект Конституції України не посилається на факт Чорнобильської катастрофи, проте її наслідки досі відчуваються в Україні. Екологічна тема є присутньою в підписаних від імені України міжнародних угодах. Екологічне очищення території є предметом зовнішньополітичних зобов'язань України. З точки зору юридичної техніки даний розділ побудовано на поєднанні чинних норм про екологічну безпеку (ст. 16, 50, 66 діючої Конституції) з новими юридичними інструментами.

При розробці ст. 67–70 проекту Конституції були використані окремі норми міжнародної конвенції «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до

правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 25 червня 1998 р., ратифікована Законом України № 832-XIV (832-14) від 6 липня 1999 р.

Стаття 67

1. Кожен має право жити у здоровому й сприятливому для себе довкіллі.
2. Забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.
3. Екологічні стандарти встановлюються законом.
4. Будь-який широкомасштабний господарський проект може бути здійснений лише за умови попереднього позитивного висновку незалежної екологічної експертизи.

Ст. 67 проекту поєднує в собі норми, що вже існують в чинному Основному Законі, з новими положеннями про необхідність затвердження існуючих або майбутніх екологічних стандартів законом. Новою є також норма про обов'язковість проведення екологічних експертиз. Нині обов'язковість проведення екологічних експертиз передбачається поточним законодавством. Однак ця норма заслуговує бути віднесеною до конституційного рівня правового регулювання.

Стаття 68

1. Кожен має право брати участь у прийнятті рішень, що стосуються існуючого екологічного стану, охорони й захисту довкілля.
2. Кожному гарантується вільний доступ до законодавства з питань екологічного стану, охорони й захисту довкілля.

При розробці ст. 68 проекту були використані норми міжнародної конвенції «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» (1998). Конвенція ратифікована Законом України № 832-XIV 6 липня 1999 р. Відповідні положення викладено в проекті в загальній (конституційній) формі.

Стаття 69

1. Незалежна екологічна експертиза промислових та будь-яких інших технічних об'єктів, якщо вона засвідчила стан небезпечного для життя й здоров'я людини екологічного забруднення, оплачується коштом власника цих об'єктів.
2. У екологічній експертизі не може бути відмовлено, якщо вона фінансується ініціаторами самостійно.

Ст. 69 проекту підтримує незалежні екологічні громадські організації. Її потенціал спрямовано на задоволення потреб громадянського суспільства за рахунок його власних ресурсів. Очевидно, що екологічний рух в Україні в подальшому буде лише підсилюватися. Дана стаття створює для цього необхідні юридичні передумови.

Стаття 70

1. Кожен потерпілий від екологічного забруднення штучного походження має право на судове або інше справедливе відшкодування завданих йому збитків.

Ст. 70 проекту гарантує відшкодування збитків, спричинених екологічним забрудненням штучного (синтетичного) походження. Шкода, завдана людьми, має бути компенсована в порядку, передбаченому законом.

2.7. Розділ VI. Вибори, референдум

Стаття 71

1. Народне волевиявлення здійснюється через вільні й регулярні вибори, референдум та інші форми демократії.
2. Забороняється проведення виборів й референдумів під час дії воєнного чи надзвичайного стану.

Ст. 71 проекту Конституції є подібною до ст. 69 чинного Основного Закону. Різниця полягає в тому, що чинна Конституція вживає вираз: «народне волевиявлення здійснюється через вибори», а проект підкреслює, що… «народне волевиявлення здійснюється через вільні й регулярні вибори».

Стаття 72

1. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, яким виповнилося вісімнадцять років.
2. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Ст. 73 проекту Конституції повністю відповідає ст. 70 чинного Основного Закону й тому коментарів не потребує.

Стаття 73

1. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними й проводяться на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

2. Виборцям гарантується вільне від політичного, адміністративного або будь-якого іншого примусу чи залякування волевиявлення.
3. Процедури виборів і референдумів в Україні регулюються законом.
4. Громадяни мають право залишатися політично нейтральними.

Ст. 73 проекту Конституції, у порівнянні зі ст. 71 чинного Основного Закону, має ряд додаткових положень. Частина друга ст. 73 проекту конкретизує поняття вільних виборів, а частина третя стверджує, що процедури всіх виборів в Україні визначаються законом. У ст. 73 проекту наголошується на тому, що громадяни Україні мають право залишатися політично індиферентними (нейтральними). Варто підкреслити, що за проектом Конституції громадяни не зобов'язані вступати до партій чи громадських організацій або брати участь у демонстраціях, пікетах, страйках тощо.

Загалом, виглядає виправданим встановлення частково мажоритарної системи виборів до Ради Кримськотатарської Автономної Республіки та органів місцевого самоврядування. На цьому, зокрема, побудована логіка переходу України до двопалатного парламенту — Національних Зборів України. У даному проекті вирішення цих питань покладається на закон. Що ж стосується виборів до Національних Зборів України, то їх верхня палата могла б обиратися за мажоритарною виборчою системою, а нижня — на основі пропорційної, мажоритарної або змішаної виборчих систем.

Пропорційна система виборів є корисною з точки зору перспектив розвитку українських партій. Якщо вибори до Палати депутатів Національних Зборів України будуть лише мажоритарними, партії ризикують втратити стимул для свого росту.

З іншого боку, існуюча система виборів має бути замінена на кращу й більш складну. Громадяни не повинні голосувати за закритими списками кандидатів від партій. Не виключено, що покращити парламентські вибори в Україні могло б запровадження аналогу польської виборчої системи. Все доросле населення України могло б голосувати лише за верхню частину відповідних партійних списків.

Решта кандидатів від партій та блоків повинна була б включатися до регіональних списків. За них виборці голосували б у місцевих (низових) округах.

Стаття 74

1. Всеукраїнський референдум призначається Національними Зборами України або Президентом України відповідно до вимог цієї Конституції.
2. Проведення всеукраїнського референдуму за рішенням Національних Зборів України або Президента України оплачується коштом держави.
3. Всеукраїнським референдумом можуть бути вирішені питання, віднесені до компетенції Національних Зборів України та Уряду України, за винятком встановлених цією Конституцією та законом обмежень.
4. Всеукраїнський референдум за народною ініціативою проголошується Президентом України на вимогу не менш ніж трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи на підтримку референдуму зібрано в не менш ніж у двох третинах областей та Кримськотатарській Автономній Республіці, й не менш ніж по сто тисяч підписів у кожній області та Кримськотатарській Автономній Республіці.

5. Проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою оплачується коштом держави або власними коштами громадян.
6. Не допускається проведення референдуму для здійснення особистих призначень на посаду, а також для ухвалення законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.
7. Не допускається проведення референдуму з питань, що відносяться до компетенції судової гілки влади.
8. Не допускається проведення всеукраїнського референдуму під час здійснення процедури імпічменту Президента України.

Комплексна ст. 74 проекту Конституції присвячена референдуму. Вона є більшою за обсягом, ніж статті про референдум в чинному Основному Законі. Референдум за народною ініціативою може, в разі необхідності, оплачуватися за рахунок добровільних внесків громадян. Пояснюється це тим, що референдум за народною ініціативою не можна запланувати заздалегідь. З іншого боку, влада не повинна відмовляти населенню у проведені референдуму за браком державних (бюджетних) коштів. Крім того, самофінансування референдуму могло б стати стримуючим фактором для популістських ініціатив. Політично невиправданий референдум громадяни просто не підтримають своїми гаманцями. Проект передбачає список питань, які забороняється вирішувати всеукраїнським референдумом. Хоча подібні заборони існували й раніше, тут їх закріплено на конституційному рівні.

Що ж стосується заборони на проведення референдуму для ухвалення законів з питань податків, бюджету та амністії, то даний підхід відповідає існуючій міжнародній практиці.

Наприклад, в частині третій ст. 39 Конституції Аргентини (1853) стверджується, що «не можуть бути об'єктом

народної законодавчої ініціативи проекти щодо конституційної реформи, міжнародних договорів, податків, бюджету та з питань кримінального права».

Стаття 75

1. Всеукраїнським референдумом затверджується ухвалення цієї Конституції, а також внесення змін до Розділу I та Розділу XVI Конституції України.
2. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України.
3. Прийняті на всеукраїнському референдумі рішення не можуть бути змінені або скасовані існуючим на час його проведення чинним скликанням Національних Зборів України.

Положення ст. 75 проекту є традиційними для України. Частина третя цієї статті переводить на конституційний рівень існуюче положення поточного законодавства.

Дана норма застерігає також від можливого загострення конкуренції між народним та парламентським волевиявленням.

Стаття 76

1. Конституцією визнаються референдум Кримськотатарської Автономної Республіки та місцеві референдуми.

Існування цієї норми пояснюється тим, що поняття референдуму Кримськотатарської Автономної Республіки не співпадає з поняттям місцевих референдумів.

2.8. Розділ VII. Національні Збори України

Головне призначення ст. 77–107 проекту Конституції полягає в запровадженні в Україні двопалатного парламенту — Національних Зборів України. Національні Збори України уособлюють законодавчу владу в державі. Вони мають діяти в межах повноважень, визначених Конституцією України, законом про регламент Національних Зборів України та іншими законами. Національні Збори України складаються з двох палат: Палати регіонів і Палати депутатів. Термін повноважень Національних Зборів України — 4 роки.

Палата регіонів уособлює в собі політичне представництво регіонів: 24-х областей, Кримськотатарської Автономної Республіки та окремого столичного округу — міста Київ. Палата регіонів складається з сенаторів, які обираються в палату обласними радами, Радою Кримськотатарської Автономної Республіки та Київською міською радою. Членами Палати регіонів за посадою є також колишні президенти України, якщо вони не залишили свій пост внаслідок імпічменту.

Палата депутатів (нижня палата) обирається громадянами України в складі 200 депутатів на основі рівного, прямого, загального виборчого права шляхом таємного голосування.

Національні Збори України працюють сесійно. Так вони ухвалюють закони, постанови, декларації, звернення тощо. Усі питання компетенції Національних Зборів України вирішуються на окремих або спільних засіданнях їх палат.

Головна мета запровадження двопалатного парламенту в Україні полягає в тому щоб знизити рівень конфліктності в механізмі здійснення державної влади, відродити представницьку функцію парламенту, підняти авторитет місцевого самоврядування, сприяти збалансованому розвиткові регіонів, підтримати курс України на вступ до Європейського Союзу. Кількість

областей заходу й центру України суттєво перевищує їх число на сході та півдні. Саме на цій території проживає та частина українських виборців, які позитивно сприймають ідею входження України до Євросоюзу.

Двопалатний парламент жодним чином не скасовує соціокультурних відмінностей населення сходу та заходу України, проте він може дозволити країні розвиватися більш гармонійно. Верхня палата Національних Зборів України уособлює в собі зв'язок законодавчої та виконавчої гілок влади, тому вплив настроїв заходу та центру України на формування Уряду України має підсилитися. За прикладом сенату — верхньої палати конгресу США, Палата регіонів Національних Зборів України надає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України та членів Уряду України, суддів Конституційного Суду України тощо.

Існування двопалатних парламентів в унітарних країнах не становить виключення з правила. Двопалатні парламенти працюють в таких унітарних країнах, як Польща, Італія, Японія, Іспанія, Нідерланди, Румунія, Франція, Хорватія, Чехія, Філіппіни, Ірландія. Загалом, більшість законодавчих зібрань у старих демократіях є двопалатними незалежно від форми державного устрою (Великобританія, Франція, Італія, США, Швейцарія). Іноді країни подібного типу мають «прихований» двопалатний устрій (ФРН, Норвегія).

Назва парламенту — Національні Збори України має символізувати остаточний відхід України від її радянського тоталітарного минулого. Національні збори (в якості нижньої палати) існують у Франції. Що ж стосується найменування палат, то воно буває різним. Це палата лордів і палата громад у Великобританії, палата радників і палата представників у Японії, сенат і конгрес депутатів в Іспанії, палата радників і палата депутатів у Мексиці, сенат і сейм у Польщі тощо.

Верхні й нижні палати парламентів розрізняються за своїм кількісним складом, порядком формування, компетенцією, правовим статусом депутатів тощо. У більшості випадків нижні палати обираються населенням на основі загальних, рівних, прямих, виборів таємним голосуванням. З нижніми палатами пов'язана ідея народного представництва, верховенства легіслатури, яка наділена правом ухвалювати державний бюджет, закони та вирішувати інші найбільш важливі питання.

Що ж стосується верхніх палат, то вони не обов'язково формуються виборами. У США та Японії верхні палати є виборними, але так було не завжди. Виборність сенату в конгресі США була започаткована в 1913 р., в Японії верхня палата стала виборною лише в 1947 р. На основі непрямих виборів формується верхня палата парламенту Франції. Якщо країна є федеративною, суб'єкти федерації формують верхню палату самостійно (Австрія, Індія, ФРН). Ознаки того, що верхні палати можуть бути призначуваними, збереглися в Італії. Іноді депутати делегуються до верхньої палати автономними утвореннями країни (Іспанія).

У цілому ж, організація двопалатних Національних Зборів України вписується в європейську традицію. Члени Палати регіонів Національних Зборів України мають обиратися обласними радами, Радою Кримськотатарської Автономної Республіки та Київською міською радою з числа громадян, яким виповнилося 30 років. До Палати депутатів Національних Зборів України мають обиратися громадяни, яким на день виборів виповнився 21 рік. Загалом, віковий ценз для парламентаріїв світу коливається від 18 до 40 років. Верхні палати парламентів можуть обиратися (призначатися) на довший, ніж нижні палати, термін. Іноді строк повноважень палат є однаковим (Італія).

Кількість депутатів в нижніх палатах коливається в межах 200–600 осіб. Верхні палати за своїм складом можуть бути різними — від 16 (Беліз) до більш як 1000 членів (Великобританія). Робота палат здійснюється, як правило, за окремими регламентами.

Стаття 77

1. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Національні Збори України.
2. Національні Збори України діють в межах повноважень, визначених цією Конституцією та законом.
3. Черговість скликань Національних Зборів України визначається черговістю виборів до Палати депутатів Національних Зборів України.

Ця стаття проекту підкреслює, що в Україні не визнається необмежена парламентська компетенція («необмеженим» є парламент Великобританії, що є виключенням із загального правила). Крім того, ст. 77 містить в собі важливу технічну норму про те, що черговість скликань Національних Зборів України визначається черговістю виборів до їх нижньої палати. У подальшому в проекті Конституції до поняття парламентських скликань прив'язується значна кількість ситуацій державного побутування.

Стаття 78

1. Національні Збори України складаються з двох палат: Палати регіонів (верхньої палати) й Палати депутатів (нижньої палати) Національних Зборів України.

2. Палата регіонів Національних Зборів України складається з сенаторів за посадою, а також сенаторів, які обираються Радою Кримськотатарської Автономної Республіки, обласними радами, а також Київською міською радою строком на шість років. Для обрання на посаду сенатора кандидат повинен одержати більшість голосів від конституційного складу Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, відповідної обласної та Київської міської ради.
3. Від Ради Кримськотатарської Автономної Республіки до Палати регіонів Національних Зборів України обирається три сенатори, від обласних рад та Київської міської ради — по два сенатори.
4. Сенатори обираються з числа депутатів Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, обласних рад, Київської міської ради.
5. Сенаторами за посадою є особи, які на підставі частини другої ст. 111 цієї Конституції зберігають за собою звання Президента України.
6. Кожних два роки одна третина сенаторів Національних Зборів України, за винятком Голови Палати регіонів Національних Зборів України та сенаторів за посадою, підлягає переобранню в порядку ротації.
7. Голова Палати регіонів Національних Зборів України й сенатори за посадою ротації не підлягають.
8. Дві третини сенаторів Національних Зборів України першого й кожного наступного після дострокового припинення повноважень Національних Зборів України скликання переобираються достроково двома рівними частинами, відповідно, через два й чотири роки. Надалі діє регулярний порядок заміни.
9. Палата депутатів Національних Зборів України обирається громадянами України в складі двохсот депутатів строком на чотири роки.

Ст. 78 проекту носить процедурний, описовий характер. Обрання сенаторів місцевими радами, а не безпосередньо населенням пояснюється тим, що вони мають представляти інтереси не стільки конкретних виборців, скільки регіонів України. Це мають бути представники місцевих політичних еліт.

З іншого боку, в ст. 78 зазначається, що майбутні сенатори повинні спочатку стати депутатами відповідних обласних рад, Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, Київської міської ради. Це означає, що вони, перш ніж стати сенаторами, мають пройти виборчий фільтр на місцевому рівні. Саме в такий спосіб повинен забезпечуватись їх зв'язок з виборцями, населенням окремих регіонів.

Норма про те, що довічними сенаторами України є всі колишні президенти України не суперечить зарубіжному досвіду. Зокрема, колишні президенти Франції автоматично стають членами Конституційної ради (частина друга ст. 56 чинної Конституції Франції), а всі колишні президенти Італії — довічними сенаторами (частина перша ст. 59 Конституції Італії).

Стаття 79

1. Сенатором Національних Зборів України може бути громадянин України, який на день обрання досяг тридцяти років, має право голосу й проживає в Україні протягом останніх п'яти перед днем виборів років.
2. Депутатом Національних Зборів України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу й проживає в Україні протягом останніх п'яти перед днем виборів років.
3. Не може бути сенатором або депутатом Національних Зборів України громадянин, який має судимість за вчинення умис-

ного злочину, якщо ця судимість не погашена чи не знята у встановленому законом порядку.

4. Повноваження сенаторів і депутатів Національних Зборів України визначаються цією Конституцією та законом.

Ст. 79 проекту Конституції є прозорою за змістом й на цій підставі не вимагає коментування.

Стаття 80

1. Чергові вибори до Палати депутатів Національних Зборів України відбуваються в останню неділю останнього місяця четвертого року повноважень Національних Зборів України.
2. Чергові вибори до Палати регіонів Національних Зборів України відбуваються протягом останніх п'яти днів останнього місяця кожного другого року повноважень Національних Зборів України.
3. Позачергові вибори до Національних Зборів України призначаються Президентом України й проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування указу про дострокове припинення повноважень Національних Зборів України.

Ст. 80 проекту говорить про те, що вибори сенаторів мають проходити у відповідних обласних радах протягом п'яти днів. Це пояснюється тим, що в різних радах можуть виникати окремі технічні труднощі з проведенням виборів до Палати регіонів Національних Зборів України в один — загальний для всіх — день.

Стаття 81

1. Сенатори й депутати Національних Зборів України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

2. Сенатори й депутати Національних Зборів України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.
3. Вимоги щодо несумісності сенаторського чи депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.
4. У разі порушення вимоги щодо несумісності сенаторського чи депутатського мандата з іншими видами діяльності, сенатор або депутат протягом двадцяти днів з моменту виникнення таких обставин зобов'язаний припинити несумісну з його мандатом діяльність або подати заяву про складення своїх повноважень.

У країнах із президентською та змішаною формами правління (США, Бразилія, Росія, Франція) не визнається поєднання парламентських мандатів з членством в уряді країни. Таку позицію відображає й проект Конституції України.

Стаття 82

1. Перед вступом на посаду сенатори й депутати Національних Зборів України складають таку присягу: «Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни, свободу й процвітання Українського народу. Присягаю дотримуватися Конституції України та законів, здійснювати свої повноваження в інтересах усіх співвітчизників».

2. Відмова скласти присягу призводить до позбавлення повноважень сенатора або депутата Національних Зборів України.
3. Повноваження сенаторів і депутатів Національних Зборів України починаються з моменту складання (підписання) ними присяги.
4. Приведення сенаторів і депутатів Національних Зборів України до присяги здійснюють голови палат Національних Зборів України або найстарший за віком сенатор чи депутат.

У проекті Конституції частково змінено текст присяги сенаторів і депутатів. Замість фрази: «присягаю дотримуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників», вживається вираз: «присягаю дотримуватися Конституції України та законів України, здійснювати свої повноваження в інтересах усіх співвітчизників». Ця заміна є логічним продовженням заборони імперативного мандату.

Що ж стосується процедури приведення сенаторів і депутатів до присяги, то вона може бути різною в залежності від обставин. У випадку перших або кожних дострокових (після припинення повноважень Національних Зборів України) виборів до Національних Зборів України приведення сенаторів і депутатів до присяги може здійснювати найстарший за віком сенатор чи депутат.

Коли ж йтиметься про приведення до присяги обраних в порядку ротації сенаторів, або про приведення до присяги депутатів, які увійшли до складу Національних Зборів України замість тих депутатів, що вибули достроково, приведення до присяги здійснюватиме голова Палати регіонів або Палати депутатів Національних Зборів України.

Стаття 83

1. Сенатори й депутати Національних Зборів України не підлягають юридичній відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за посягання на честь і гідність або умисне поширення недостовірної інформації про особу.
2. Імперативний мандат стосовно сенаторів і депутатів не визнається.
3. Сенатори й депутати Національних Зборів України під час проведення сесій Національних Зборів України не можуть бути заарештовані чи затримані без дозволу палати Національних Зборів України, до складу якої вони входять. Виняток становить арешт або затримання сенатора чи депутата Національних Зборів України на місці або безпосередньо після вчинення злочину.
4. Національним Зборам України забороняється ухвалювати рішення про зміну розміру заробітної плати чинному складу сенаторів і депутатів Національних Зборів України.

Ст. 83 проекту Конституції не визнає за сенаторами й депутатами імперативного мандату. Цей підхід вважається класичним у розвинених демократичних країнах (Франція, Італія, Іспанія, Великобританія). Сенатори й депутати повинні враховувати волю та інтереси нації в цілому. Вільний мандат визнається в Західній Європі з XIX століття, саме звідси походить неможливість дострокового відкликання сенатора чи депутата з посади.

Наприклад, як стверджується в частині першій ст. 104 Конституції Польщі (1997), «посли є представниками народу. Накази виборців їх не зобов'язують». У свою чергу, ст. 27 Конституції Франції (1958) говорить: «Будь-який імперативний мандат є недійсним».

Як свідчить частина перша ст. 38 Основного Закону ФРН (1949), «депутати німецького Бундестагу є <…> представниками всього народу, [вони] не пов'язані наказами та вказівками та підкоряються лише власній совісті».

З подібних міркувань виходить і проект Конституції України. Імперативний мандат нині залишився в Китаї, на Кубі та ще в кількох країнах, що розвиваються. Навряд чи Україні варто поповнювати їх список. Навіть вихід депутата або сенатора з партії в більшості країн світу не призводить до втрати ним депутатського мандата. «Покаранням» за таких обставин є позбавлення конкретної особи партійної підтримки на наступних виборах.

У країнах з президентською та змішаною формами правління (США, Бразилія, Росія, Франція) не визнається поєднання парламентського мандата з членством в уряді країни. Таку ж позицію відображає й цей проект Конституції України.

Частина третя ст. 88 проекту Конституції гарантує сенаторам і депутатам обмежену (функціональну) недоторканість на час сесій Національних Зборів України. Подібний підхід існує в США, Ірландії, Норвегії та на Філіппінах. При цьому сенатор чи депутат Національних Зборів України може бути заарештований або затриманий на місці або безпосередньо після вчинення злочину. Аналогічне правило передбачається й конституціями багатьох інших країн.

Стаття 84

1. Здійснення повноважень окремими сенаторами й депутатами Національних Зборів України не є тотожним роботі палат Національних Зборів України.
2. У разі чергового припинення повноважень Національних Зборів України палати Національних Зборів України про-

довжують свою роботу до дня першого засідання першої сесії Національних Зборів України наступного скликання.

3. У разі дострокового припинення повноважень Національних Зборів України палати Національних Зборів України припиняють свою роботу в день опублікування указу Президента України про припинення повноважень Національних Зборів України.
4. У разі припинення повноважень Національних Зборів України або ротації їх верхньої палати, здійснення повноважень сенаторів і депутатів Національних Зборів України, які підлягають переобранню, продовжується до складення присяги новообраними сенаторами і депутатами Національних Зборів України.
5. Повноваження сенатора або депутата Національних Зборів України припиняються достроково в разі:
   1) складення повноважень за його заявою;
   2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
   3) судового визнання його недієздатним або безвісти відсутнім;
   4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
   5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісності сенаторського чи депутатського мандата з іншими видами діяльності ці обставини ним не усунуто;
   6) смерті.
6. Рішення про дострокове припинення повноважень сенатора й депутата у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини п’ятої цієї статті, приймається відповідною палатою Національних Зборів України, а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини п’ятої цієї статті — судом.

7. У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо сенатора чи депутата Національних Зборів України, визнання сенатора чи депутата недієздатним або безвісно відсутнім, його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті сенатора чи депутата Національних Зборів України — з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.
8. Повноваження сенатора чи депутата Національних Зборів України, який заступив на посаду в порядку заміни, здійснюються до закінчення строку дії мандата сенатора чи депутата, який достроково вибув.

Зміст ст. 84 проекту є прозорим і детальних пояснень не вимагає. Важливим є положення цієї статті про те, що здійснення повноважень сенаторів і депутатів Національних Зборів України не є тотожним здійсненню повноважень палатами Національних Зборів України. Це правило має серйозні процесуальні наслідки у випадку дострокового припинення повноважень Національних Зборів України. Загалом, ст. 84 спрямована на пом'якшення політичного конфлікту в момент можливого загострення стосунків між Президентом України та Національними Зборами України.

Стаття 85

1. Національні Збори України працюють сесійно.
2. Національні Збори України є повноважними за умов обрання не менш ніж двох третин від конституційного складу кожної з їх палат.
3. У разі дострокового припинення повноважень Національних Зборів України пленарні засідання палат припиняються в день опублікування указу Президента України про припинення парламентських повноважень.

4. Національні Збори України збираються на першу сесію не пізніше ніж на десятий день після офіційного опублікування результатів виборів до Національних Зборів України.
5. Перше засідання новообраних Національних Зборів України проводиться в формі спільного засідання палат, яке відкриває найстарший за віком сенатор чи депутат.

Національні Збори Україні працюють сесійно. Передбачається проведення двох сесій протягом року, що становить середній показник. У парламентах ФРН, Італії та Люксембургу сесій взагалі не існує, тут парламенти працюють незапланованими пленарними засіданнями. У інших країнах парламенти працюють сесійно, причому скликання сесій здійснюється окремим актом глави держави (Австрія, Великобританія, Індія, Японія). Іноді парламент збирається на сесії за розкладом (Бразилія). Кількість парламентських сесій протягом року буває різною. В Україні визнається необхідність двох сесій на рік. Раз на рік проводиться парламентська сесія в США та Японії, два рази — в Іспанії та Франції, 3–4 рази — в Індії.

Стаття 86

1. Чергові сесії Національних Зборів України починаються першого вівторка лютого й першого вівторка вересня кожного року.
2. Позачергові сесії Національних Зборів України із зазначенням порядку денного скликаються Головою Палати регіонів Національних Зборів України на вимогу Президента України або не менш ніж однієї третини від конституційного складу Палати регіонів або Палати депутатів Національних Зборів України.

3. У разі ухвалення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, Національні Збори України збираються на пленарне засідання протягом сорока восьми годин без скликання.
4. У разі закінчення строку повноважень Національних Зборів України під час дії воєнного чи надзвичайного стану, їх палати продовжують здійснення своїх повноважень до дня першого засідання першої сесії Національних Зборів України, обраних після скасування воєнного чи надзвичайного стану.
5. У разі закінчення строку повноважень Національних Зборів України або настання ротації їх верхньої палати під час дії воєнного чи надзвичайного стану, здійснення повноважень сенаторів і депутатів Національних Зборів України, які підлягають переобранню, продовжується до складення присяги сенаторами і депутатами, обраними до Національних Зборів України відразу після скасування воєнного чи надзвичайного стану.
6. Порядок роботи Національних Зборів України встановлюється Конституцією України, законом про регламент Національних Зборів України, іншими законами.

Зміст ст. 86 проекту має важливий процедурний характер. Призначення даних норм є очевидним і не вимагає окремого коментування. Нормативний потенціал ст. 86 спрямовано на зменшення ризику виникнення організаційних конфліктів в структурі Національних Зборів України.

Стаття 87

1. Національні Збори України вирішують питання на спільних і роздільних засіданнях палат, але голосування проводиться складом кожної з палат окремо.

2. Спільні засідання палат Національних Зборів України ведуть по черзі голови палат або їх заступники. Перше після обрання голів палат Національних Зборів України спільне засідання веде Голова Палати регіонів Національних Зборів України.
3. Засідання палат Національних Зборів України є відкритими. Закриті засідання палат Національних Зборів України проводяться за рішенням більшості від конституційного складу відповідної палати.
4. Рішення Національних Зборів України приймаються виключно на їх пленарних засіданнях шляхом голосування.
5. Голосування здійснюється сенатором і депутатом особисто. Голос, поданий сенатором чи депутатом від імені іншого сенатора чи депутата вважається недійсним і при підрахунку голосів не враховується.

Національні Збори України працюють спільними й роздільними засіданнями палат. Спільні засідання палат з церемоніальних питань передбачаються конституційним законодавством Австрії та ФРН, з питань відкриття й закриття сесій — законодавством Австралії, Бразилії, Мексики та Нідерландів.

Стаття 88

1. Компетенція Національних Зборів України здійснюється шляхом реалізації спільних та виключних повноважень палат Національних Зборів України.
2. Спільні повноваження палат Національних Зборів України здійснюються шляхом ухвалення рішень Палатою депутатів Національних Зборів України, які підлягають подальшому розгляду й затвердженню або відхиленню Палатою регіонів Національних Зборів України.

3. У передбачених Конституцією України випадках спільні повноваження палат Національних Зборів України здійснюються шляхом ухвалення сенаторами і депутатами функціонально різних, але спрямованих на досягнення єдиного політичного результату рішень.
4. Виключні повноваження палат Національних Зборів України здійснюються шляхом ухвалення кожною з палат самостійних і незалежних рішень.

Двопалатні парламенти розділяються в залежності від того, чи є їх палати рівноправними. У більшості випадків палати мають однакові права стосовно розгляду та ухвалення законів. Саме тому в США законопроект дозволяється внести до будь-якої з палат конгресу. Нижні палати мають, як правило, особливі повноваження в сфері фінансів (прийняття бюджету), а верхні — частіше займаються ратифікацією міжнародних договорів. У США та Еквадорі верхній палаті належить право затвердження на посадах членів уряду та інших посадових осіб, що призначаються президентом. Подібний варіант розподілу повноважень обрано й в проекті Конституції України.

Що ж стосується решти країн, які мають двопалатний парламент, то в них згоду на призначення уряду дають або нижні (Франція), або одночасно верхня та нижня (Італія) палати. Отже, можна стверджувати, що українська модель тяжіє до президентської республіки не менше, ніж до республіки змішаного типу. За проектом, Україна — це президентсько-парламентська республіка із сильним президентом. Більшість сучасних двопалатних парламентів виходить з принципу відносної нерівності статусу палат. Проект Конституції України стоїть на аналогічних позиціях.

Двопалатні парламенти в унітарних країнах служать ефективним засобом представництва інтересів регіонів. Органами

регіонального представництва вважаються двопалатні парламенти Болівії, Італії, Іспанії, Колумбії та Франції. Водночас поширеною є точка зору, відповідно до якої верхні палати є носіями особливого типу знання, глибини політичної думки й здорового консерватизму. Наприклад, входження до верхньої палати парламенту Італії пов'язується з видатними заслугами в соціальній, науковій або мистецькій сферах. Верхні палати є також традиційно менш втягнутими в перипетії партійної боротьби, вони уособлюють в собі «надпартійний» тип врядування.

Двопалатні парламенти забезпечують більш складну й витончену систему народного представництва, ніж парламенти однопалатні. Почасти саме тому проти двопалатних парламентів в унітарних країнах виступають ліворадикальні сили. Однак двопалатні парламенти краще за однопалатні долають законотворчі помилки, ухвалюють більш збалансовані політичні рішення. З цих міркувань виходить й даний проект Конституції України. Сучасні представницькі органи мають поєднувати в собі здоровий глузд із глибиною експертних оцінок, що служить переконливим аргументом на користь запровадження двопалатного парламенту в Україні.

Стаття 89

1. До спільних повноважень палат Національних Зборів України належить:
   1) внесення змін до Конституції України в порядку, передбаченому Розділом XVI цієї Конституції;
   2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, віднесених до компетенції Національних Зборів України, за винятками, встановленими цією Конституцією та законом;

3) ухвалення законів;
4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, ухвалення рішення про його виконання;
5) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
6) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє й зовнішнє становище України;
7) затвердження рішень Президента України про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до закону військових і збройних формувань у разі агресії проти України;
8) усунення Президента України з поста в порядку імпічменту, передбаченого статтею 117 цієї Конституції;
9) розгляд і ухвалення рішень про схвалення Програми діяльності Уряду України;
10) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
11) затвердження рішень про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
12) затвердження, згідно з передбаченим законом порядком, указу Президента України про оголошення війни або про укладення миру; затвердження протягом сорока восьми

годин з моменту ухвалення Президентом України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

13) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
14) призначення на посаду й звільнення з посади керівника апарату Національних Зборів України; затвердження кошторису Національних Зборів України та структури їх апарату;
15) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
16) заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини про стан дотримання й захисту прав людини та основоположних свобод;
17) затвердження законом Конституції Кримськотатарської Автономної Республіки, а також змін до неї;
18) розгляд питань про відповідальність Уряду України, ухвалення резолюції недовіри Урядові України, що має наслідком його відставку;
19) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань України, Національного агентства з питань запобігання корупції, а також будь-яких інших, утворених відповідно до закону, військових і збройних формувань;

20) здійснення інших повноважень, які відповідно до цієї Конституції віднесені до їх відання.

Спільні повноваження Національних Зборів України, з огляду на нині існуючий досвід, слід визнати типовими. До спільної компетенції палат Національних Зборів України віднесені основні повноваження нині діючої Верховної Ради України. Вони пов'язані, головним чином, із законодавчою, контрольною та представницькою функціями вітчизняного парламенту.

Стаття 90

1. До виключних повноважень Палати регіонів Національних Зборів України належить:
   1) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, членів Уряду України, Голови Служби безпеки України, Голови Національного антикорупційного бюро України, Голови Державного бюро розслідувань України, Голови Національного агентства з питань запобігання корупції;
   2) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Національного банку України;
   3) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
   4) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення й радіомовлення;
   5) призначення на посади та звільнення з посад за поданням Президента України членів Центральної виборчої комісії;
   6) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольно-

го комітету України, Голови Фонду державного майна України;

7) надання згоди на призначення на посаду Президентом України Генерального прокурора України; усунення Генерального прокурора України з посади в порядку, передбаченому статтею 143 цієї Конституції;
8) ухвалення рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу сенатора, групи сенаторів або комітету, попередньо підтриманого не менш ніж однією третиною від її конституційного складу;
9) призначення на посади за поданням Президента України суддів Конституційного Суду України;
10) сенаторський контроль за діяльністю Уряду України та інших центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;
11) здійснення інших повноважень відповідно до цієї Конституції.

Ст. 90 проекту закріплює порядок, за яким від Палати регіонів Національних Зборів України вимагається надання згоди на призначення Прем'єр-міністра України та членів Уряду України Президентом України. Надання згоди — це більш м'яка, ніж затвердження або призначення форма парламентського реагування на кадровий вибір Президента України. Вона підкреслює статус Президента України як глави виконавчої влади. За цим проектом Конституції Президент України несе особисту політичну відповідальність за діяльність виконавчої гілки влади в державі.

Відмова Палати регіонів Національних Зборів України надати згоду на призначення Президентом України Уряду України та керівників інших центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом означає неможливість розпочати урядову роботу. У такому випадку Президент України може або піти

на компроміс, або достроково розпустити Національні Збори України. Виходом із даної ситуації може стати також призначення політичних фігур, які в подальшому будуть замінені Президентом України на основі пункту 11 частини першої ст. 112 проекту Конституції України.

Решта повноважень Палати регіонів Національних Зборів України практично співпадає з кадровими повноваженнями Верховної Ради України (в редакції Конституції України 1996 р.). При цьому *в проекті Конституції не передбачається існування Державного комітету телебачення й радіомовлення України. Адже його функції нині практично дублюються Національною радою України з питань телебачення й радіомовлення. Загалом, дана стаття проекту уособлює в собі застосування механізму стримувань і противаг в механізмі державної влади.*

Стаття 91

1. До виключних повноважень Палати депутатів Національних Зборів України належить:
   1) призначення на посади та звільнення з посад Голови та членів Рахункової палати;
   2) призначення на посаду за поданням національного форуму правозахисних організацій Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини; висловлення не менш ніж двома третинами від її конституційного складу недовіри Уповноваженому Національних Зборів України з прав людини, що має наслідком його відставку;
   3) ухвалення рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу депутата, групи депутатів або комітету, попередньо підтриманого не менш ніж однією третиною від її конституційного складу;

4) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
5) утворення й ліквідація районів, встановлення й зміна за поданням органів місцевого самоврядування меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, їх найменування й перейменування, за винятком районів і населених пунктів Кримськотатарської Автономної Республіки, за поданням органів місцевого самоврядування районів і населених пунктів;
6) дострокове припинення повноважень Ради Кримськотатарської Автономної Республіки за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Ради Кримськотатарської Автономної Республіки;
7) призначення виборів до органів місцевого самоврядування;
8) депутатський контроль за діяльністю Уряду України та інших центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;
9) здійснення інших повноважень відповідно до цієї Конституції.

Для того, щоб підсилити незалежність судової гілки влади, з компетенції Національних Зборів України вилучено повноваження щодо обрання суддів судів загальної юрисдикції, а також колишнє право Верховної Ради України звільняти з посад суддів Конституційного Суду України. Те саме має стосуватися й колишнього права Президента України звільняти призначених ним конституційних суддів.

Новелою ст. 91 проекту є й те, що питання зміни адміністративно-територіального устрою України вирішуються в проекті

за поданням органів місцевого самоврядування. Крім того, проект передбачає передачу права давати назви й перейменовувати населені пункти й райони в Кримськотатарській Автономній Республіці її вищому представницькому органу — Раді Кримськотатарської Автономної Республіки.

Як і ст. 90, ст. 91 проекту Конституції уособлює в собі спробу застосування механізму стримувань і противаг в роботі органів державної влади України.

Стаття 92

1. Кожен сенатор і депутат Національних Зборів України має право звернутися на парламентській сесії із запитом до органів Національних Зборів України, Уряду України, до центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України незалежно від їх підпорядкування й форм власності.
2. Усі вказані в частині першій цієї статті фізичні й юридичні особи зобов'язані у встановлений законом строк повідомити сенатора чи депутата Національних Зборів України про результати розгляду його запиту.

Це класична для парламентської практики норма, яка не потребує спеціальних пояснень.

Стаття 93

1. Національні Збори України за пропозицією не менш ніж однієї третини від конституційного складу Палати регіонів або Палати депутатів Національних Зборів України можуть

розглянути питання про відповідальність Уряду України та прийняти резолюцію недовіри Уряду України більшістю від конституційного складу кожної з їх палат.

2. Питання про відповідальність Уряду України не може розглядатися Національними Зборами України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом одного року після схвалення Програми діяльності Уряду України або протягом останньої сесії Національних Зборів України.

Положення ст. 93 проекту є класичними для парламентаризму не лише в Україні, вони передбачаються в чинній Конституції, яка містить в собі аналогічні правила стосовно однопалатної Верховної Ради України.

Стаття 94

1. Палати Національних Зборів України більшістю голосів від їх конституційного складу обирають голів палат та їх заступників.
2. До виборів голів палат Національних Зборів України та їх заступників засідання палат ведуть найстарший за віком сенатор чи депутат.
3. Сенатор і депутат, яких було обрано головами палат Національних Зборів України, зобов'язані призупинити своє членство в політичній партії чи русі щонайменше на термін перебування на цій посаді.
4. Кожна з палат Національних Зборів України більшістю голосів від її конституційного складу може в будь-який час відкликати з посади голову палати чи його заступника.
5. У стосунках з іншими органами державної влади України й органами влади іноземних держав Національні Збори

України представляє Голова Палати регіонів Національних Зборів України. Якщо Голова Палати регіонів Національних Зборів України тимчасово не може виконувати цю функцію, Національні Збори України представляє Голова Палати депутатів Національних Зборів України.

6. Голови палат Національних Зборів України:
   1) ведуть спільні й роздільні засідання палат Національних Зборів України;
   2) організовують роботу палат Національних Зборів України, координують діяльність їх органів;
   3) підписують акти, прийняті палатами Національних Зборів України; підписують акти, прийняті Національними Зборами України;
   4) представляють палати Національних Зборів України в їх стосунках з іншими органами державної влади України та органами влади іноземних держав;
   5) організовують роботу апарату палат Національних Зборів України.
7. Голова Палати регіонів Національних Зборів України керує роботою апарату Національних Зборів України в цілому.
8. Голови палат Національних Зборів України здійснюють свої повноваження відповідно до закону про регламент Національних Зборів України.

У ст. 94 проекту Конституції передбачається, що голова кожної з палат Національних Зборів України зобов'язаний призупинити членство в партії чи політичному русі на строк виконання своїх повноважень. Подібний порядок існує у Великобританії, позапартійним є спікер парламенту Швеції тощо. Решта положень ст. 99 проекту є технічними, суто процедурними. Спеціальних пояснень вони не вимагають.

Стаття 95

1. Палати Національних Зборів України для здійснення законопроектної роботи, підготовки й попереднього розгляду питань, віднесених до їх відання, виконання контрольних функцій створюють з числа сенаторів і депутатів Національних Зборів України комітети та обирають голів, перших заступників, а також заступників голів та секретарів цих комітетів.
2. Палати Національних Зборів України в межах своїх повноважень можуть створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки й попереднього розгляду питань.
3. Кожна з палат Національних Зборів України створює власні комітети та тимчасові спеціальні комісії.
4. Кожна з палат Національних Зборів України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш ніж одна третина від конституційного складу відповідної палати.
5. Висновки й пропозиції тимчасових слідчих комісій палат не є вирішальними для слідства й суду.
6. Організація й порядок діяльності комітетів палат Національних Зборів України, їх тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій визначається законом.

Положення ст. 95 проекту Конституції є традиційними не тільки для України, на цій підставі вони не вимагають спеціального коментування.

Стаття 96

1. Президент України має право припинити достроково повноваження Національних Зборів України, якщо:

1) на всеукраїнському референдумі буде ухвалено закон — особливо важливий для суспільного поступу, який Національні Збори України не змогли ухвалити протягом двох сесій поспіль;
2) Палата регіонів Національних Зборів України не дасть згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, членів Уряду України, керівників центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом у відведений цією Конституцією строк;
3) Національні Збори України протягом тридцяти сесійних днів не зможуть організувати роботу своїх пленарних засідань;
4) кількість сенаторів або депутатів стане меншою ніж дві третини від їх конституційного складу.

2. Добровільна відмова сенатора чи депутата від свого мандата, якщо вона призвела до дострокового припинення повноважень Національних Зборів України, забороняє йому обиратися до складу Національних Зборів України наступного скликання.
3. Президент України ухвалює рішення про дострокове припинення повноважень Національних Зборів України після консультацій з головами палат і лідерами фракцій Національних Зборів України.
4. Повноваження Національних Зборів України, обраних на виборах, проведених після дострокового припинення повноважень Національних Зборів України, не можуть бути припинені протягом одного року з дня початку їх роботи.
5. Повноваження Національних Зборів України не можуть бути достроково припинені також:
   1) під час дії воєнного чи надзвичайного стану;
   2) під час здійснення процедури імпічменту Президента України;

3) в останні шість місяців повноважень Національних Зборів України;
4) в останні шість місяців повноважень Президента України.

За проектом Конституції Україна належить до змішаної або, так званої, третьої форми правління. Перші дві — це парламентська республіка (Австрія, Італія, ФРН) та президентська республіка (США, Мексика, Панама, Уругвай). Змішана форма правління поєднує в собі елементи президентської та парламентської республік. Президент у змішаних республіках звичайно володіє правом розпуску парламенту. Класичним прикладом змішаної форми правління вважається Франція. Подібну форму правління мала Україна у 1996–2004 та 2010–2014 роках.

Механізм дострокового припинення парламентських повноважень існує в більшості монархічних та республіканських країн (за винятком президентських республік — Бразилії, США та ін.). Право дострокового розпуску парламенту вважається ефективною протидією парламентській спокусі відправляти у відставку уряд. Найчастіше парламентські повноваження достроково припиняє глава держави (Австрія, Великобританія, Іспанія, Італія, ФРН, Японія). Іноді глава держави розпускає парламент після консультацій з урядом (Великобританія, Іспанія), або головами палат і прем'єр-міністром (Франція). Такий порядок припинення повноважень обрано й у проекті Конституції України.

Дострокове припинення повноважень Національних Зборів України здійснюється за більш-менш типовими підставами. Останніми найчастіше вважаються: неможливість вчасно призначити канцлера (Австрія), фіаско у спробі сформувати уряд (Іспанія), реальна політична необхідність (Франція), зловживання вотумом недовіри уряду (Угорщина) тощо.

На основі ст. 96 проекту Конституції Президент України може достроково припинити повноваження Національних Зборів України в чотирьох випадках. Подібне право надається, як правило, главам держав з президентсько-парламентською або парламентською формами правління. Найчастіше подібний крок здійснюється президентом за рекомендацією уряду. Проте іноді глава держави розпускає парламент за власною ініціативою.

Президент Франції може розпустити парламент після консультацій з прем'єр-міністром й головами палат, хоча згода останніх для нього не є обов'язковою. Президент Фінляндії може розпустити парламент за рекомендацією уряду й за власною ініціативою. Право розпуску парламенту президентом є сильним засобом впливу виконавчої гілки влади на законодавчу. Тому конституції намагаються обмежити можливість дострокового припинення повноважень легіслатур. Цей шлях обрано й в проекті Конституції України.

Типовими підставами для дострокового розпуску парламенту є неможливість своєчасно сформувати уряд (Італія, Угорщина, Росія). Трапляється, що доля парламенту вирішується в залежності від того, чи підтримує населення важливу ініціативу президента на референдумі. За проектом, повноваження Національних Зборів України можуть бути достроково припинені Президентом України, якщо на референдумі буде прийнято закон — особливо важливий для суспільного поступу, який палати Національних Зборів України не зможуть ухвалити протягом двох сесій поспіль.

Варто підкреслити, що проект Конституції не вимагає від Президента України, а дозволяє йому достроково розпустити Національні Збори України. Іноді конституції забороняють розпускати парламент під час дії надзвичайного стану (Франція, Росія, Польща, Угорщина, Румунія). Аналогічний підхід використано в даному проекті Конституції України.

Стаття 97

1. Національні Збори України ухвалюють закони, постанови та інші акти більшістю від конституційного складу Палати регіонів і Палати депутатів Національних Зборів України, крім випадків, передбачених цією Конституцією й законом.

Через переважно технічний характер свого змісту ст. 97 проекту коментарів не потребує.

Стаття 98

1. Виключно законами України визначаються:
   1) права людини, основоположні свободи, обов'язки;
   2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
   3) права корінних народів і національних меншин;
   4) порядок застосування мов державними органами, а також їх посадовими й службовими особами;
   5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту й зв'язку;
   6) основи соціального захисту, форми й види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці й зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; основи виховання, освіти, культури й охорони здоров'я; основи екологічної безпеки;
   7) правовий режим власності;
   8) правові засади підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;
   9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
11) засади утворення та діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, а також державних засобів масової інформації;
12) організація й діяльність органів державної виконавчої влади; основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
13) територіальний устрій України (за винятком надання назв районам і населеним пунктам у Кримськотатарській Автономній Республіці);
14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація й діяльність прокуратури, органів дізнання й слідства, спеціальних органів боротьби з корупцією, нотаріату, органів й установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;
15) засади місцевого самоврядування;
16) статус міста Київ як окремого столичного округу; спеціальний статус інших міст;
17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
18) правовий режим державного кордону;
19) правовий режим воєнного й надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
20) організація й порядок проведення виборів і референдумів;
21) організація й порядок діяльності Національних Зборів України, статус сенаторів і депутатів;
22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, кримінальними, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями та відповідальність за них;

23) визначення видів інформації, яка відноситься до категорії державної таємниці, іншої захищеної законом таємниці, конфіденційної інформації, персональних даних;
24) порядок оголошення війни й укладення миру.

2. Виключно законами України встановлюються:
   1) Державний бюджет України й бюджетна система України; система оподаткування, податки й збори; засади створення й функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення й погашення державного внутрішнього й зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види й типи;
   2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
   3) одиниці ваги, міри й часу; порядок встановлення державних стандартів;
   4) порядок використання й захисту державних символів;
   5) державні нагороди;
   6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;
   7) державні свята;
   8) порядок утворення й функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.
3. Законом України оголошується амністія.

Цей перелік відповідає існуючому в чинній Конституції України. Новелою тут є те, що за пунктом 23 частини першої ст. 98 виключно законом мають визначатися види інформації, що відноситься

до категорії державної таємниці, іншої захищеної законом таємниці, конфіденційної інформації та персональних даних.

Крім того, якщо в чинному Основному Законі України говориться про «правові засади й гарантії підприємництва», то в проекті зазначаються лише «правові засади підприємництва». Тобто гарантії підприємництва можуть, згідно із проектом, встановлюватися також урядовими постановами, іншими підзаконними актами.

Якщо в чинному Основному Законі говориться (пункт 11 частини першої ст. 92) про те, що виключно законами України визначаються засади утворення й діяльності всіх існуючих в Україні ЗМІ, то в проекті Конституції (пункт 11 частини першої ст. 98) йдеться про те, що законами України визначаються основи створення й діяльності державних ЗМІ тощо.

Стаття 99

1. Право законодавчої ініціативи в Національних Зборах України належить:
   1) Президенту України;
   2) Уряду України;
   3) Верховному Суду;
   4) Раді Кримськотатарської Автономної Республіки;
   5) сенаторам і депутатам Національних Зборів України;
   6) Уповноваженому Національних Зборів України з прав людини.
2. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Національними Зборами України позачергово.
3. Всі законопроекти, крім законопроекту про Державний бюджет України, вносяться суб'єктами законодавчої ініціативи до будь-якої з палат Національних Зборів України.

Ст. 99 проекту передбачає розширений, у порівнянні з чинною Конституцією, список суб'єктів права законодавчої ініціативи. Новими суб'єктами цього права є Уповноважений Національних Зборів України з прав людини, Верховний Суд, сенатори, Рада Кримськотатарської Автономної Республіки.

Розширення списку суб'єктів пояснюється тим, що право законодавчої ініціативи, яке нині належить народним депутатам України, нерідко реалізується ними від імені або за дорученням інших осіб, які відповідного права не мають. Щоб уникнути подібного подвоєння, в проекті пропонується розширити список суб'єктів права законодавчої ініціативи.

Стаття 100

1. Закон підписують голови палат Національних Зборів України. Голова Палати депутатів Національних Зборів України підписує закон першим. Після підписання закону Голова Палати регіонів Національних Зборів України невідкладно направляє його Президенту України.
2. Законопроект, за винятком законопроекту про Державний бюджет України, який не був підтриманий більшістю голосів від конституційного складу кожної з палат Національних Зборів України, вважається не прийнятим Національними Зборами України.
3. Якщо палати Національних Зборів України не можуть ухвалити по законопроекту єдиного рішення, він може бути переданий на розгляд погоджувального комітету, який утворюється палатами Національних Зборів України на паритетних засадах.
4. Після опрацювання законопроекту в погоджувальному комітеті Палата депутатів Національних Зборів України зобо-

в'язана прийняти його на повторний розгляд. Опрацьований в погоджувальному комітеті законопроект може бути направлений на повторний розгляд до Палати депутатів Національних Зборів України не більше трьох раз поспіль.

5. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону від Голови Палати регіонів Національних Зборів України підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими й сформульованими пропозиціями до Національних Зборів України для повторного розгляду.
6. Якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України й має бути підписаний ним та офіційно оприлюднений.
7. Якщо після застосування вето Президента України закон буде знову прийнятий Національними Зборами України не менш ніж двома третинами від конституційного складу кожної з їх палат, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.
8. Якщо після застосування вето Президента України закон про Державний бюджет України буде прийнятий не менш ніж двома третинами від конституційного складу Палати депутатів Національних Зборів України, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.
9. Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.
10. Відмова Президента України підписати та оприлюднити закон, який був прийнятий відповідно до вимог цієї Конституції, є грубим порушенням Конституції України.

11. Закон має бути офіційно оприлюднений протягом десяти днів після його підписання Президентом України.
12. Порядок ухвалення й опублікування постанов, інших актів Національних Зборів України, а також постанов, інших актів палат Національних Зборів України регулюється законом про регламент Національних Зборів України.

Ст. 100 проекту Конституції закріплює механізм подолання протиріч між палатами Національних Зборів України, який відповідає усталеній практиці подолання протиріч між сенатом і палатою представників конгресу США, сенатом і національними зборами Франції тощо. Як відомо, право верхньої палати повернути законопроект на повторний розгляд в нижню палату є типовим. Воно визнається у Великобританії, Іспанії, Японії, Росії тощо.

Право вето щодо законів, прийнятих Національними Зборами України є додатковим знаряддям впливу глави держави на законодавчий орган. Таке право передбачається конституціями США, Росії, Польщі, Чехії тощо. У більшості випадків вето президента долається кваліфікованою більшістю голосів національної легіслатури. У окремих країнах вето президента долається повторним голосуванням на користь відхиленого главою держави закону (Греція, Італія, Румунія, Угорщина). Не менш типовим є право президента передавати парламентські акти на перевірку до конституційних судів, так само як і виносити важливі законопроекти на референдум.

Стаття 101

1. Бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами й територіальними громадами.

2. Виключно законом про Державний бюджет України визначаються видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.
3. Держава дбає про збалансованість Державного бюджету України.
4. Регулярні звіти про доходи й видатки Державного бюджету України підлягають офіційному оприлюдненню.

Через свій технічний характер дана стаття не вимагає коментування.

Стаття 102

1. Державний бюджет України затверджується щорічно Національними Зборами України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період.
2. Законопроект про Державний бюджет України ухвалюється Палатою депутатів, після чого він передається на затвердження до Палати регіонів Національних Зборів України.
3. Якщо під час розгляду законопроекту про Державний бюджет України палати Національних Зборів України не зможуть ухвалити узгодженого рішення, Голова Палати регіонів Національних Зборів України зобов'язаний передати законопроект про Державний бюджет України на розгляд погоджувального комітету, який утворюється палатами Національних Зборів України на паритетних засадах.
4. Якщо після опрацювання законопроекту про Державний бюджет України в погоджувальному комітеті він буде повторно відхилений Палатою регіонів, або якщо протягом тридцяти днів після його опрацювання в погоджувально-

му комітеті Палата регіонів не ухвалить по ньому рішення, схвалення законопроекту про Державний бюджет України здійснюється Палатою депутатів Національних Зборів України самостійно. У цьому випадку закон про Державний бюджет України підписується Головою Палати депутатів Національних Зборів України й передається на підпис Президенту України.

5. Уряд України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Національних Зборів України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Особливий порядок подолання розбіжностей між палатами Національних Зборів України передбачено на випадок схвалення Державного бюджету України. У загальних рисах він нагадує ухвалення державного бюджету Франції. Проект бюджету вноситься в Палату депутатів, а потім передається на затвердження до верхньої палати Національних Зборів України. Майже всюди, де існують двопалатні парламенти, ухвалення бюджету є прерогативою нижньої палати. Проект бюджету вноситься в нижню палату (виключення — Індія), бо рекомендації верхньої палати стосовно бюджету мають, як правило, необов'язковий характер.

Верхні палати парламентів іноді можуть накласти вето на закон про бюджет. Проте, на відміну від порядку схвалення інших законопроектів, закон про бюджет може бути прийнятий нижньою палатою самостійно. Без схвалення палатою лордів можна ухвалити державний бюджет у Великобританії, аналогічна процедура передбачена в Японії. У Росії державна дума може ухвалити бюджет кваліфікованою більшістю голосів, подолавши при цьому вето верхньої палати.

Стаття 103

1. Уряд України подає відповідно до закону до Національних Зборів України звіт про виконання Державного бюджету України.
2. Поданий Урядом звіт підлягає невідкладному оприлюдненню.

Через свій технічний характер дана стаття не вимагає коментування.

Стаття 104

1. Контроль від імені Національних Зборів України за надходженням коштів до Державного бюджету України та за їх використанням здійснює Рахункова палата.
2. Правовий статус Рахункової палати визначається законом.

Через свій технічний характер дана стаття не вимагає коментування.

Стаття 105

1. Грошовою одиницею України є гривня.
2. Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави — Національного банку України.

Через свій технічний характер дана стаття не вимагає коментування.

Стаття 106

1. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.
2. Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Через свій технічний характер дана стаття не вимагає коментування.

Стаття 107

1. Парламентський контроль за додержанням прав людини й основоположних свобод покладається на Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини.
2. Уповноважений Національних Зборів України з прав людини призначається на посаду Палатою депутатів Національних Зборів України за поданням національного форуму правозахисних організацій України.
3. Уповноваженим Національних Зборів України з прав людини може бути громадянин України, якому виповнилося не менш ніж тридцять років й який володіє державною мовою.
4. Уповноважений Національних Зборів України з прав людини призначає — у межах коштів, передбачених Державним бюджетом України — своїх представників на місцях, створює інші допоміжні органи й служби.

Ст. 107 проекту присвячена визначенню основ статусу Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини. На відміну від чинного Основного Закону, проект передбачає такий порядок призначення Уповноваженого Національних Зборів

з прав людини, який робить його справжнім представником громадянського суспільства в Україні.

Кандидатуру на посаду Уповноваженого Національних Зборів з прав людини подає до Палати депутатів парламенту національний форум правозахисних організацій України. Такий форум (спілка, з'їзд, конференція) правозахисних організацій в Україні існує, його громадянська зрілість є достатньо високою, що й дозволяє довірити йому підбір відповідної кандидатури.

2.9. Розділ VIII. Президент України

Ст. 108–118 проекту Конституції визначають правовий статус Президента України. У проекті знайшла відображення концепція президентської влади, згідно з якою глава держави займає вище місце в ієрархії державних інститутів країни, здійснює її представництво на міжнародному рівні. За проектом Президент України очолює державну виконавчу владу в Україні. Новий статус Президента України частково нагадує його статус за чинною Конституцією України (в редакції 1996 р.). Його повноваження відповідають моделі сильного президента у президентській республіці.

Водночас Президент України здійснює лише загальне керівництво роботою Уряду, безпосередньо не входячи до його складу. Належне йому право дострокового розпуску Національних Зборів України врівноважується правом Національних Зборів України оголосити вотум недовіри Урядові України або відсторонити Президента України від поста за грубе порушення Конституції України через процедуру імпічменту. У деяких країнах роль посередника між урядом і президентом покладається на адміністративного прем'єр-міністра. У проекті Конституції Прем'єр-міністр України

формально не вважається адміністративним, але фактично виконує саме його функції.

Як вже зазначалося, пост Президента України в проекті Конституції належить до типу сильного президента в змішаній президентсько-парламентській республіці. На відміну від президентської республіки, де глава виконавчої влади не може розпустити парламент, Президент України наділений правом розпуску Національних Зборів України. Однак на відміну від президента Франції, Президент України не може розпустити парламент просто за власним дискреційним рішенням. Усі підстави для розпуску парламенту визначаються, за проектом, Конституцією. Загалом, право розпуску парламенту є класичним атрибутом президентської влади в президентсько-парламентських республіках.

Запропонована проектом модель має забезпечити збалансованість політичної системи країни. Зокрема, главу виконавчої влади тут неможливо відправити у відставку за політичними мотивами. Тобто доля Президента України практично не залежить від політичних перетурбацій парламентського рівня. Вибір на користь президентсько-парламентської, а не послідовно президентської моделі республіки пояснюється ще й тим, що повномасштабна президентська республіка ефективно працює лише в США, які відрізняються від решти подібних республік (наприклад, латиноамериканських країн) незрівнянно вищим рівнем своєї політичної культури.

Крім того, в президентських республіках не існує механізму розв'язання протиріч між виконавчою й законодавчою гілками влади (цього не дозволяє принцип розділення влад). Навпаки, в президентсько-парламентських республіках такий механізм існує, оскільки гілки влади тут є не стільки незалежними, скільки автономними. Ця ідея безпосередньо відображена в першому Розділі проекту Конституції України. У ньому зазначається, що виконавча та законодавча гілки влади є автономними.

Українська модель президентсько-парламентської республіки передбачає обрання глави держави прямими виборами, що забезпечує сильний характер президентської влади. Безпосередньо населенням глава держави обирається не тільки у президентських і змішаних (США, Бразилія, Мексика, Росія, Франція, Азербайджан), але й у парламентських республіках (Австрія, Ірландія, Ісландія, Румунія, Болгарія, Польща, Словенія, Молдова).

Загалом, на користь запровадження в Україні президентської (президентсько-парламентської) форми правління свідчать такі аргументи: бізнесові кола в країнах, що розвиваються, тяжіють до демократичних структур з елементами централізації. Це пояснюється необхідністю концентрації державної влади з метою мобілізації національних ресурсів для подолання цивілізаційної відсталості. Зокрема, ця обставина є причиною непопулярності форми парламентської республіки в арабських «нафтових монархіях». Можливо, саме тому для країн, що розвиваються, органічною є прихильність не так до парламентських, як до президентських чи напівпрезидентських форм правління (Алжир, Гана, Нігерія, Пакистан, Ефіопія, Греція (70-ті роки), Туреччина (80-ті роки).

І хоча не лише США, Франція, Великобританія, Японія чи Канада, але й такі країни, як Угорщина, Латвія, Молдова, Україна, Румунія та Чехія мають полікратичну форму держави (державні органи формуються в них демократичним шляхом, існує розділення влад і система стримувань й противаг, забезпечується баланс інтересів центру та місць, гарантуються права людини й основоположні свободи), у випадку молодих демократій останні зазнають на собі сильного впливу корпоративних олігархічних структур, яким може протистояти лише всенародно обраний глава держави (Польща, Румунія, Україна, Словаччина, Болгарія, Хорватія, Словенія, Молдова, Литва, Грузія, Вірменія).

У цілому, тенденцією сучасного розвитку є встановлення не стільки чистих (парламентська, президентська), скільки гібридних (напівпрезидентська, частково парламентська) форм правління. При цьому в країнах, які не мають усталених традицій державотворення, частіше встановлюється президентська або напівпрезидентська форма правління. Тобто парламентські республіки (Італія, Індія, ФРН, Португалія, Болгарія, Угорщина, Чехія) є поширеними в світі значно менше, ніж республіки президентські. Напівпрезидентські та президентські республіки є нині в Азії та Європі, вони є широко розповсюдженими в Північній Америці (США), країнах Африки та Латинської Америки (Коста-Ріка, Уругвай, Перу, Колумбія, Еквадор, Венесуела).

Варто звернути увагу також на те, що державотворчий успіх президентської республіки в США не може вважатися суто національним. США сформували європейські дисиденти, які в свій час рішуче відкинули політичний абсолютизм Старого світу. Винайдення Сполученими Штатами незалежного способу легітимації законодавчої та виконавчої гілок влади спричинилося до вражаючого культурного, економічного та військового поступу цієї країни. Усвідомлюючи рівень успіху США, ігнорувати творчий потенціал президентської форми правління було б невиправданим.

Проти конституційного використання «чистого» парламентаризму існують також і національні аргументи. Відомо, що успішні парламентські республіки в якості передумови свого існування передбачають високу політичну культуру партій. Українські ж політичні партії не володіють такою культурою. Уже сама їх кількість свідчить про надмірне честолюбство й дріб'язкову непоступливість вітчизняних політичних еліт. Несформованими в Україні залишаються й основні (консерватизм, лібералізм) політичні ідеології. У свою чергу, партії з усталеними ідеологічними засадами — комуністи, соціалісти, націоналісти (рухівці) опинилися в Україні

на маргінесі. Оскільки подібні недоліки долаються лише шляхом тривалої еволюції, парламентська республіка в Україні є проблематичною також з практичної точки зору.

У історичному плані український парламентаризм також не був успішним. Політика Центральної Ради, а пізніше «колегіальна диктатура» Директорії та діяльність Конгресу трудового народу відзначалися еклектизмом, дезорганізацією та відвертим популізмом. І хоча Центральна Рада дотримувалася демократичних засад, а її керманич Михайло Грушевський не зловживав авторитаризмом, у загальному підсумку український парламентаризм початку XX ст. виявився катастрофічним за своїми наслідками. Фактично від часів Богдана Хмельницького й до гетьманату Павла Скоропадського відносно ефективним в Україні було лише автократичне правління. Дослідники політичної історії України погоджуються з тим, що український демократизм був ефективним лише за умов «єдиноначальства».

Що ж стосується сучасних обставин, то в умовах парламентської республіки етнокультурний розкол України на Захід і Схід ризикує створити ефект маятника на урядовому рівні. Політичне коливання пріоритетів в уряді є нормальним, проте в парламентській Україні воно ризикує стати коливанням урядових стратегій. Навряд чи це може витримати протягом тривалого часу будь-яка держава. Не секрет, що зовнішня політика України силою географії формується в якості реакції на виклик Росії як східного сусіда. Ухвалення рішень у фактично президентській республіці Росії відзначається рішучістю й динамізмом. Навпаки, в парламентських республіках воно має компромісний, пригальмований характер. Тому парламентська Україна ризикує хронічно запізнюватися у своїх відповідях на виклики росіян. Можна передбачити, що за президентської республіки український уряд буде потенційно стабільним 4–5 років, а в умовах республіки парламентської — не більше 6–12 місяців.

Крім того, в парламентських республіках урядова діяльність є результатом корпоративних домовленостей партійних фракцій, які, у свою чергу, завжди ризикують бути об'єктом корупційного впливу. Простіше кажучи, в небагатій парламентській республіці депутатів і уряд можна заохочувати з назовні. У президентській же республіці главу виконавчої влади обирає народ, який корумпувати неможливо (Томас Джефферсон).

Як показують вітчизняні соціологічні дослідження, народні симпатії в Україні також схиляються на користь президентської республіки. Її населення виступає за прямі вибори президента. Як відомо, саме в таких питаннях народній інтуїції можна довіряти. У свою чергу, всенародно обраний президент ніколи не погодиться бути політичною «лялькою» в руках партій. Одержавши легітимацію від мільйонів співгромадян, він може й повинен бути активним.

Стаття 108

1. Президент України є главою Української держави й виступає від її імені.
2. Президент України є главою державної виконавчої влади, не входячи до складу Уряду України.
3. Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.
4. До функцій Президента України відноситься:
   1) загальне керівництво Урядом України;
   2) гарантування територіальної цілісності та державного суверенітету України;
   3) охорона й захист Конституції України;
   4) гарантування прав людини й основоположних свобод;
   5) представництво Української держави в світі.

Див. загальний коментар до Розділу VIII даного проекту Конституції.

Стаття 109

1. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного й прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.
2. Президентом України може бути обраний громадянин України, який народився в Україні або був натуралізований у громадянство України до досягнення ним віку вісімнадцяти років, якому виповнилося на день виборів не менш ніж тридцять п'ять років, який має право голосу й проживає в Україні протягом останніх десяти перед днем виборів років та володіє державною мовою.
3. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два передбачених Конституцією України строки.
4. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати іншу посаду в органах державної влади або в громадських об'єднаннях, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.
5. Вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця четвертого року здійснення його повноважень. У разі дострокового припинення повноважень Президента України нові вибори проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення його повноважень.

Частина друга ст. 109 проекту обмежує можливість бути Президентом України особам, які стали громадянами України в зрілому віці. Мотивом для такого обмеження є те, що президентом

України має бути особа, глибоко інтегрована в культуру України, її народний побут і традиції.

Необхідність подібного обмеження пояснюється, з юридичної точки зору, тим, що поточне конституційне законодавство України не проводить різниці між громадянами України, які народилися й виросли в Україні, й особами, які набули громадянства Української держави в дорослому віці. Ст. 109 проекту передбачає можливість здійснення президентських повноважень протягом лише двох конституційних строків. Норма Конституції України 1996 р. про фактичну можливість третього й четвертого терміну здійснення президентських повноважень одною особою вилучена з проекту, оскільки, як писав свого часу Пітер Друкер, політичне честолюбство здатне зруйнувати будь-яку особистість.

У всьому іншому ст. 109 проекту є подібною до аналогічної за змістом ст. 103 чинного Основного Закону й на цій підставі не вимагає додаткового коментування.

Стаття 110

1. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оприлюднення результатів виборів, з моменту складення ним присяги народу на спільному засіданні палат Національних Зборів України.
2. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Палати регіонів Національних Зборів України.
3. Президент України складає таку присягу: «Я, (ім'я та прізвище), будучи обраний Українським народом на цей високий пост, урочисто запевняю, що буду чесно й безкорисливо виконувати обов'язки Президента України та самовіддано й беззастережно охороняти, захищати й підтримувати Конституцію — Основний Закон України».

4. Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оприлюднення результатів виборів.

Частина друга ст. 110 проекту покладає обов'язок приведення Президента України до присяги на Голову Палати регіонів Національних Зборів України. За чинним Основним Законом це має робити Голова Конституційного Суду України, що виглядає не зовсім логічним. Адже судова гілка влади за цим проектом є, за задумом, незалежною від виконавчої та законодавчої влади.

Ст. 110 проекту (у відповідності до нової Преамбули Конституції) змінює текст президентської присяги. Новий текст присяги не містить в собі ознак патерналістського ставлення глави держави до народу. Згідно з присягою Президент України є, перш за все, гарантом Конституції України — «живою» владою, яка має на меті забезпечення в Україні абстрактної правової влади Основного Закону.

Звертає на себе увагу й те, що текст присяги президента Сполучених Штатів — країни, в якій був винайдений конституціоналізм, є лаконічним за формою, але глибоким за змістом: «Я урочисто обіцяю, що буду чесно виконувати обов'язки Президента Сполучених Штатів та щосили охороняти, захищати й підтримувати Конституцію Сполучених Штатів».

Стаття 111

1. Президент України користується правом недоторканності на час виконання своїх повноважень.
2. Звання Президента України зберігається за ним довічно, якщо тільки він не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Подібна норма є традиційною не тільки для України й коментарів не вимагає.

Стаття 112

1. Президент України:
   1) здійснює загальне керівництво Урядом України, забезпечує державну незалежність, національну безпеку й правонаступництво держави;
   2) звертається з посланнями до народу та із щорічними та позачерговими посланнями до Національних Зборів України про внутрішнє й зовнішнє становище України;
   3) представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори й укладає міжнародні договори України;
   4) ухвалює рішення про визнання іноземних держав;
   5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
   6) призначає всеукраїнський референдум у випадках, передбачених цією Конституцією; проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
   7) призначає позачергові вибори до Національних Зборів України в строки, встановлені цією Конституцією;
   8) припиняє повноваження Національних Зборів України відповідно до цієї Конституції;
   9) призначає за згодою Палати регіонів Національних Зборів України Прем'єр-міністра України, припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та ухвалює рішення про його відставку; призначає на посаду за згодою Палати регіонів Національних Зборів України членів Уряду України та звільняє їх з посади;
   10) призначає на посаду за згодою Палати регіонів Національних Зборів України Голову Служби безпеки України, Голову Національного антикорупційного бюро України,

Голову Державного бюро розслідувань України, Голову Національного агентства з питань запобігання корупції та звільняє їх з посади; призначає на посаду керівників інших центральних органів державної виконавчої влади зі спеціальним статусом та звільняє їх з посади;

11) призначає на посаду, за винятком Прем'єр-міністра України, окремих членів Уряду України в порядку заміни, якщо загальна кількість таких призначень не перевищує одної четвертої від складу новопризначеного Уряду України;
12) призначає на посаду за поданням Уряду України голів місцевих державних адміністрацій та звільняє їх з посади;
13) призначає за згодою Палати регіонів Національних Зборів України на посаду Генерального прокурора України;
14) вносить подання до Палати регіонів Національних Зборів України про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України; призначає на посаду та звільняє з посади половину складу Ради Національного банку України;
15) призначає на посаду та звільняє з посади половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
16) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Палати регіонів Національних Зборів України Голову Антимонопольного комітету України й Голову Фонду державного майна України;
17) утворює, реорганізовує та ліквідує міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених бюджетом на їх утримання;
18) скасовує акти Уряду України; зупиняє акти Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки з одночасним

зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

19) призначає на посаду та звільняє з посади вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво в сфері національної безпеки й оборони України;
20) очолює Раду національної безпеки й оборони України;
21) ухвалює у разі збройної агресії чи загрози нападу, а також у разі небезпеки державній незалежності України або її територіальній цілісності рішення про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях — з наступним затвердженням цих рішень Національними Зборами України;
22) ухвалює відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію, використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України — з наступним затвердженням цих рішень Національними Зборами України;
23) ухвалює в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Національними Зборами України;
24) вносить до Палати регіонів Національних Зборів України подання про призначення на посаду суддів Конституційного Суду України;
25) призначає на посаду професійного судді за поданням Вищої ради правосуддя; вносить до Національних зборів України проект закону про утворення, реорганізацію й ліквідацію судів після консультацій з Вищою радою правосуддя;

26) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання й класні чини; позбавляє на основі закону вищих військових звань, дипломатичних рангів, інших вищих спеціальних звань і класних чинів;
27) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки й нагороджує ними;
28) ухвалює рішення про прийняття до громадянства України та про припинення громадянства України, а також про надання притулку в Україні;
29) здійснює право помилування;
30) створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи й служби;
31) підписує закони, прийняті Національними Зборами України; підписує прийнятий Палатою депутатів Національних Зборів України закон про Державний бюджет України;
32) володіє правом вето щодо прийнятих Національними Зборами України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Національних Зборів України; володіє правом вето щодо прийнятого Палатою депутатів Національних Зборів України закону про Державний бюджет України; зупиняє дію правових актів Ради Кримськотатарської Автономної Республіки з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
33) вносить подання до Палати регіонів Національних Зборів України про призначення на посаду та звільнення з посади членів Центральної виборчої комісії;
34) здійснює інші повноваження відповідно до цієї Конституції.

2. Президент України може призначити всеукраїнський референдум, якщо Національні Збори України протягом двох сесій поспіль не зможуть ухвалити закон, визнаний особливо важливим для суспільного поступу.
3. Прерогатива визначення закону як особливо важливого для суспільного поступу належить Президенту України.
4. Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.
5. Президент України на основі й на виконання Конституції й законів України видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.
6. Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 3, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 19, 20, 23, 24, 25, 26 частини першої цієї статті скріплюються підписами Прем'єр-міністра України й міністра, відповідального за акт та його виконання.
7. Оголошення війни й укладення миру є виключним спільним повноваженням Президента України й Національних Зборів України, яке здійснюється відповідно до передбаченої законом процедури.

Повноваження Президента України, записані у ст. 112 проекту Основного Закону нагадують у більшості випадків його повноваження за Конституцією України 1996 р. За проектом Палата регіонів Національних Зборів України надає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України та інших членів Уряду України. Без такої згоди Уряд не може бути сформований. У подальшому Президент України може замінити без погодження з Національними Зборами України до 25% складу новосформованого Уряду України протягом терміну своїх повноважень. Це право підсилює незалежний статус виконавчої гілки влади, дозволяючи водночас пом'якшити можливий конфлікт між

Президентом України й Національними Зборами України на стадії формування Уряду. Президент України може поступитися парламенту окремими кандидатурами, а потім (через півроку) замінити їх іншими, скориставшись своїм конституційним правом.

Тенденцією конституційного розвитку багатьох країн є прагнення подолати недоліки президентської та парламентської форм правління, зробити державний механізм більш гнучким і водночас стабільним. Адже для ефективного керівництва країною важливим є не тільки розділення влад, але й забезпечення ефективної взаємодії державних інституцій. Для вирішення даної проблеми можна скористатися можливостями змішаних моделей. До останніх належать напівпрезидентські республіки Франції, Португалії, Фінляндії, Росії тощо. Подібна форма правління спирається на логіку, за якою сильна президентська влада здійснюється в умовах пом'якшеного (у порівнянні з президентськими республіками) розділення владних повноважень. Глава держави при цьому здійснює виконавчу владу разом із прем'єр-міністром.

У більшості подібних випадків глава держави відповідає за вирішення стратегічних питань, безпосередньо контролюючи лише окремі напрямки діяльності уряду. Навпаки, прем'єр-міністр відповідає за безпосереднє керівництво урядом країни. Подібний механізм влади є більш складним, ніж механізм влади в президентській республіці, проте він дає непогані шанси для розв'язання конфліктів між її гілками. Глава держави може зняти напруження, розпустивши достроково парламент, а парламент за певних обставин має право відправити у відставку уряд.

Незважаючи на закріплення в багатьох конституціях сучасних країн принципу розділення влад, главі держави дозволяється здійснювати окремі судові повноваження. Часто президенти призначають суддів на посаду й здійснюють право помилування. Цим шляхом розвивається й конституційне законодавство України. Слід також звернути увагу на те, що проект Конституції

забирає у Президента України повноваження щодо «внесення <…> подання про оголошення стану війни» (пункт 19 частини першої ст.106 чинної Конституції України). Проект Конституції виходить із того, що оголошення війни й укладення миру має бути спільним виключним повноваженням Президента й Національних Зборів України.

Стаття 113

1. Рада національної безпеки й оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки й оборони при Президенті України.
2. Рада національної безпеки й оборони України координує й контролює діяльність органів державної виконавчої влади в сфері національної безпеки й оборони.
3. Головою Ради національної безпеки й оборони України є Президент України.
4. Персональний склад Ради національної безпеки й оборони України формує Президент України.
5. До складу Ради національної безпеки й оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Голова Національного антикорупційного бюро України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.
6. У засіданнях Ради національної безпеки й оборони України можуть брати участь голови палат Національних Зборів України.
7. Рішення Ради національної безпеки й оборони України вводяться в дію указами Президента України.
8. Компетенція Ради національної безпеки й оборони України визначається законом.

Повноваження Ради національної безпеки й оборони України за ст. 113 проекту Основного Закону майже співпадають з її повноваженнями за ст. 107 чинної Конституції України. На цій підставі текст відповідних норм не потребує спеціальних пояснень. До складу Ради національної безпеки й оборони України за проектом введено Голову Національного антикорупційного бюро України, оскільки корупція — це явище, що становить безпосередню загрозу національній безпеці України.

Стаття 114

1. Президент України здійснює свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.
2. У разі припинення повноважень Президента України під час дії воєнного чи надзвичайного стану, вони продовжуються до вступу на пост обраного після скасування воєнного чи надзвичайного стану Президента України.
3. Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:
   1) добровільної відставки;
   2) неможливості здійснювати свої повноваження за станом здоров'я;
   3) усунення з поста в порядку імпічменту;
   4) усунення з поста через народний спротив (демократичне повстання);
   5) смерті.

За своїм змістом ст. 114 проекту є подібною до ст. 108 чинного Основного Закону. З іншого боку, в ній врахований досвід Революції гідності 2014 р., коли Президент України Віктор Янукович залишив свій пост саме в результаті народного спротиву (демократичного повстання).

Стаття 115

1. Добровільна відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на спільному засіданні палат Національних Зборів України.

Ст. 115 пояснень або коментарів не потребує.

Стаття 116

1. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на спільному засіданні палат Національних Зборів України й підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від конституційного складу Палати регіонів Національних Зборів України на підставі письмового подання Верховного Суду — за зверненням Палати депутатів Національних Зборів України й медичного висновку.
2. Усунення Президента з поста завдяки передбаченому частиною третьою статті 5 цієї Конституції народному спротиву (демократичному повстанню) встановлюється рішенням не менш ніж двох третин від конституційного складу кожної з палат Національних Зборів України з огляду на фактичні обставини справи.

Ст. 116 проекту є модифікованою (відповідно до вимог двопалатної структури парламенту України) версією ст. 110 чинного Основного Закону. Спеціальних пояснень ст. 116 не потребує. Встановлення факту «вигнання» Президента України з поста через народний спротив (внаслідок демократичного повстання) передбачає таку ж кількість сенаторів Національних Зборів України, що й за процедурою імпічменту. На відміну від імпічменту,

за встановлення факту вигнання Президента України через демократичне повстання має проголосувати також не менш ніж дві третини від конституційного складу Палати депутатів Національних зборів України.

Стаття 117

1. Президент України може бути усунений з поста Національними Зборами України в порядку імпічменту в разі вчинення ним умисного злочину або грубого порушення Конституції України.
2. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту порушується за ініціативою більшості від конституційного складу Палати депутатів Національних Зборів України.
3. Для проведення розслідування Палата регіонів Національних Зборів України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію.
4. Висновки спеціальної тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Палати регіонів Національних Зборів України.
5. За наявності підстав Палата регіонів Національних Зборів України більшістю від її конституційного складу направляє висновки спеціальної тимчасової слідчої комісії до Верховного Суду або до Конституційного Суду України.
6. Якщо спеціальна тимчасова слідча комісія дійде висновку про те, що в діяннях Президента України містяться ознаки умисного злочину, висновки комісії направляються Палатою регіонів Національних Зборів України до Верховного Суду.
7. Якщо спеціальна тимчасова слідча комісія дійде висновку про те, що у діяннях Президента України містяться ознаки грубого порушення Конституції України, висновки ко-

місії направляються Палатою регіонів Національних Зборів України до Конституційного Суду України.

8. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Палатою регіонів Національних Зборів України не менш ніж двома третинами від її конституційного складу після отримання висновку Верховного Суду або висновку Конституційного Суду України про те, що діяння Президента України містять в собі ознаки умисного злочину або грубого порушення Конституції України.
9. Усунення Президента України з поста в порядку імпічменту не звільняє його від кримінальної відповідальності, але таке звільнення може мати місце за рішенням більшості від конституційного складу Палати регіонів Національних Зборів України, якщо Президент України добровільно подав у відставку під загрозою імпічменту.

Закріплена у ст. 117 проекту процедура імпічменту Президента України розроблена за відомими зразками. Зокрема, в Італії президент підлягає імпічменту за державну зраду й посягання на конституцію країни, в США — за зраду, хабар, інший тяжкий злочин чи правопорушення, у ФРН — за умисне порушення конституції й федерального закону, в Мексиці — за державну зраду й злочин. У випадку України йдеться про можливість вчинення Президентом України умисного злочину або грубого порушення Основного Закону України. При цьому питання про кваліфікацію грубого порушення Конституції залишається частково відкритим. Грубим порушенням Конституції України проект називає відмову Президента України підписати прийнятий належним чином закон, а також невмотивоване оголошення ним воєнного чи надзвичайного стану тощо. Інші грубі порушення Конституції України має визначити ad hoc Конституційний Суд України.

Виконання правових норм вимагає від владних суб'єктів певної свободи вибору, індивідуального підходу до конфліктної ситуації. Відтак, обмеженого люфту у виконанні юридичних приписів неможливо уникнути навіть на конституційному рівні. Тому проект Конституції говорить лише про грубе порушення, а не про будь-яке порушення Президентом України Основного Закону. Наприклад, неможливо грубо порушити Конституцію через необережність. Грубе порушення передбачає свідомий та суттєвий вихід Президента України за межі його конституційних повноважень.

У свою чергу, використання судових інстанцій для усунення Президента України з поста є традиційним. Залучення судових інстанцій до процедури імпічменту передбачається в конституціях Італії, Болгарії, ФРН (конституційний суд), Португалії, Фінляндії та Румунії (верховний суд).

Стаття 118

1. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 114, 115, 116, 117 цієї Конституції, виконання обов'язків Президента України на період до обрання й вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України.
2. Прем'єр-міністр України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 24, 27, 29 частини першої статті 112 Конституції України.
3. У разі неможливості виконання обов'язків Президента Прем'єр-міністром України, повноваження Президента України, за винятком повноважень, зазначених у частині другій цієї статті, здійснюються Головою Палати регіонів

Національних Зборів України, а в разі його відсутності — Головою Палати депутатів Національних Зборів України.

За ст. 118 проекту у випадку неможливості здійснення повноважень Президентом України, його обов'язки тимчасово переходять до Прем'єр-міністра України. Схожа модель переходу повноважень існує в Австрії, Росії, Тунісі, Фінляндії та Шрі-Ланці. Новелою проекту є те, що в ньому передбачається можливість заміни також й Прем'єр-міністра України (в період виконання ним повноважень Президента України). У цьому випадку повноваження Президента України переходять до Голови Палати регіонів Національних Зборів України.

Подібний ланцюжок замін передбачається в Конституції США. Якщо віце-президент США в силу обставин не зможе виконувати обов'язки президента, вони переходить до голови палати представників конгресу. Очевидно, що конституція повинна забезпечувати керованість країною за будь-яких обставин. Ризик для життя політичних лідерів зростає паралельно зі зростанням їх мобільності. Цим і пояснюється потреба у виробленні юридичних процедур на випадок настання надзвичайних ситуацій.

2.10. Розділ IX. Уряд України, інші органи державної виконавчої влади

Ст. 119–126 проекту Конституції визначають статус Уряду України як вищого колегіального органу державної виконавчої влади. Новим у статусі Уряду є те, що він безпосередньо підпорядковується Президенту як главі держави. Наука проводить різницю між урядом, який працює під головуванням глави держави, й урядом, який діє під головуванням прем'єр-міністра. У Франції

та Бельгії уряд під головуванням глави держави називається радою міністрів, а уряд під головуванням прем'єр-міністра — радою кабінету. У окремих країнах в рамках уряду створюється вужче ядро, яке називається кабінетом.

Статус Уряду України відповідає вимогам організації виконавчої влади в країнах зі змішаною формою правління, якою передбачається існування посади прем'єр-міністра. У цьому випадку прем'єр-міністр є помічником президента, якому надаються всі необхідні повноваження. Завданням прем'єр-міністра є безпосереднє керівництво урядом, а також здійснення важливих координаційних функцій. У багатьох сучасних конституціях закріплюється лише загальна компетенція уряду. Водночас у світі спостерігається тенденція до більш конкретного визначення повноважень уряду в основних законах. Тому ст. 122 проекту Конституції України наводить перелік урядових повноважень.

Закріпивши принцип розділення влад (дві гілки влади в проекті визнані автономними), проект Конституції забороняє поєднувати членство в Уряді України з мандатом сенатора чи депутата Національних Зборів України. Подібне обмеження існує не тільки в країнах з президентською формою правління, але й в конституційному законодавстві Австрії, Нідерландів, Норвегії, Франції тощо. Це дозволяє уникнути надмірної політизації міністрів, яким забороняється також будь-яка підприємницька або інша орієнтована на одержання прибутку діяльність (Франція, Румунія, ФРН).

Стаття 119

1. Уряд України є вищим колегіальним органом в системі органів державної виконавчої влади.
2. Загальне керівництво діяльністю Уряду України покладається на Президента України.

3. Уряд України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Національним Зборам України в межах, передбачених цією Конституцією.
4. Уряд України керується в своїй діяльності Конституцією України, законами України, актами Президента України.

Див. коментар до ст. 118 цього проекту Конституції України.

Стаття 120

1. До складу Уряду України входять Прем'єр-міністр України та міністри.
2. Перший у списку урядових призначень міністр виконує за сумісництвом обов'язки Віце-прем'єр-міністра України.
3. Прем'єр-міністр України й члени Уряду України призначаються Президентом України за згодою більшості від конституційного складу Палати регіонів Національних Зборів України.
4. Президент України формує Уряд України після консультацій з головами палат Національних Зборів України, лідерами парламентських фракцій та Прем'єр-міністром України.
5. Президент України може призначити на посаду без згоди Палати регіонів окремих членів Уряду України, за винятком Прем'єр-міністра України, в порядку заміни, якщо загальна кількість таких замін не перевищує однієї четвертої від складу новопризначеного Уряду України.
6. Члени новопризначеного Уряду України не можуть бути звільнені Президентом України в порядку заміни раніше, ніж через шість місяців після їх призначення на посаду.
7. Прем'єр-міністр України здійснює безпосереднє керівництво роботою Уряду України.

8. Прем'єр-міністр України спрямовує діяльність Уряду України на виконання Програми діяльності Уряду України, схваленої Національними Зборами України.
9. У разі необхідності Прем'єр-міністр України входить з поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на їх утримання.

Формування уряду в президентсько-парламентських республіках нерідко здійснюється позапарламентським шляхом. Але й тут на створення уряду впливає розстановка політичних сил в країні. За такою ж моделлю формується Уряд України за цим проектом. Як стверджується в ст. 120 проекту, Президент України добирає урядовців після консультацій з головами палат Національних Зборів України, лідерами парламентських фракцій та чинним Прем'єр-міністром України.

У президентсько-парламентських республіках президент може довірити керівництво урядом особі, яка є лідером партії й яка здобула перемогу на парламентських виборах. Однак такий спосіб заміщення посади прем'єр-міністра не є універсальним. За проектом Конституції України Президент є вільним у виборі кандидатури Прем'єр-міністра України. Це ще раз доводить, що українська модель уряду орієнтована на сильного й незалежного від партійних уподобань президента.

Міжнародний досвід (зокрема, Франції) свідчить, що коли на парламентських виборах перемагає партія президента, посаду прем'єр-міністра одержує той, кого президент бажає призначити сам. У противному випадку політична самостійність прем'єр-міністра суттєво зростає. Саме для того щоб уникнути подібної ситуації, формування українського Уряду повністю доручається незалежно обраному Президенту України. Формуючи уряд,

Президент України консультується з головами палат Національних Зборів України та лідерами фракцій. Варто підкреслити, що подібна практика є в світі поширеною.

У країнах північно-західної Європи відомим є принцип «негативного парламентаризму», який означає, що уряди окремих країн не завжди розраховують на вотум парламентської довіри. Хоча й тут парламент має можливість затверджувати програму діяльності уряду, проте на початку урядової активності цього не вимагається. В Україні (за проектом) Уряд може здійснювати свої повноваження доти, доки парламент свідомо не відмовить йому в підтримці. Тобто Уряд України не повинен постійно доводити Національним Зборам України свою лояльність. Навпаки, Національні Збори України мають довести голосуванням те, що Уряд України втратив їх політичну підтримку.

Новим у проекті Конституції є також те, що в Уряді України не передбачається повноцінної посади віце-прем'єр-міністра. Ця практика відома європейським країнам. Зокрема, у ФРН канцлер просто призначає одного з федеральних міністрів своїм заступником. Найчастіше ним стає міністр закордонних справ. У проекті Конституції Віце-прем'єр-міністром України вважається міністр, який очолює перше в списку урядових призначень міністерство. Це може бути міністр економіки, фінансів, закордонних справ тощо.

Проект Конституції не обмежує кількісного складу Уряду, що також є типовим. Прийнято вважати, що жоден бар'єр не повинен стримувати урядової активності. Робота Уряду України спирається на принцип колективної відповідальності. Міністри вільно висловлюють погляди під час обговорення питань, проте мають зберігати політичну єдність після того як рішення прийнято. Міністр не повинен публічно критикувати Уряд України, перебуваючи у його складі. Якщо Національні Збори України винесуть вотум недовіри Уряду України, він має піти у відставку.

Стаття 121

1. Уряд України складає свої повноваження перед новообраним Президентом України.
2. Прем'єр-міністр України, міністри мають право в будь-який час заявити Президенту України про свою відставку.
3. Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Уряду України.
4. Ухвалення Національними Зборами України резолюції недовіри Уряду України має наслідком його відставку.
5. Уряд України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує здійснювати свої повноваження до початку роботи новоствореного Уряду України.
6. Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президенту України заяву про відставку за рішенням Президента України або внаслідок ухвалення Національними Зборами України резолюції про недовіру Уряду України.

Положення ст. 121 є типовими для багатьох сучасних демократій й тому є прийнятними також для України. На цій підставі ці положення спеціально не коментуються.

Стаття 122

1. Уряд України:
   1) забезпечує державний суверенітет й економічну самостійність України, здійснення внутрішньої й зовнішньої політики Української держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України;
   2) вживає заходів щодо забезпечення прав людини й основоположних свобод, виконання конституційних обов'язків;
   3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, а також політики у сферах

праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки й природокористування;

4) розробляє й здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України;
5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
6) розробляє проект закону про Державний бюджет України й забезпечує виконання затвердженого Національними Зборами України Державного бюджету України, подає до Національних Зборів України звіт про його виконання;
7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
8) організовує й забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, а також митної справи;
9) спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів державної виконавчої влади;
10) здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України.

Ст. 122 проекту Конституції закріплює список повноважень Уряду України, які практично співпадають з повноваженнями чинного Кабінету Міністрів України. На цій підставі норми ст. 122 окремих пояснень не вимагають.

Стаття 123

1. Уряд України в межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

2. Акти Уряду України підписує Прем'єр-міністр України.
3. Нормативно-правові акти Уряду України, міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Ст. 123 проекту за своїм змістом і структурою є традиційною для українського конституційного законодавства. Спеціальних пояснень ці норми не вимагають.

Стаття 124

1. Державну виконавчу владу в областях і районах, окремому столичному окрузі — місті Києві, а також в місті Севастополь здійснюють місцеві державні адміністрації.
2. Особливості здійснення державної виконавчої влади в окремому столичному окрузі та в місті Севастополь визначаються законом.
3. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.
4. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду й звільняються з посади Президентом України за поданням Уряду України.
5. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України й Урядом України, підзвітні й підконтрольні органам державної виконавчої влади вищого рівня.
6. Місцеві державні адміністрації підзвітні й підконтрольні органам державної виконавчої влади вищого рівня.
7. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України, іншим актам законодавства України можуть бути скасовані Президентом України,

Прем'єр-міністром України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Усі частини ст. 124 проекту Конституції є прозорими за своїм змістом й на цій підставі додаткових пояснень не потребують.

Стаття 125

1. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:
   1) представництво й захист загальнодержавних інтересів України;
   2) контроль за виконанням Конституції України й законів, актів Президента України, Уряду України, міністерств, інших органів державної виконавчої влади;
   3) дотримання режиму законності й правопорядку, додержання конституційних прав людини й основоположних свобод, виконання обов'язків;
   4) контроль за належною реалізацією органами місцевого самоврядування наданих їм законом повноважень, нагляд за використанням державних дотацій і субвенцій;
   5) здійснення інших, наданих законом або делегованих органам місцевого самоврядування, повноважень.
2. Усі акти, прийняті органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами передаються протягом п'яти днів після їх підписання до місцевих державних адміністрацій відповідного рівня.
3. Глава місцевої державної адміністрації може оскаржити рішення місцевих референдумів, а також акти, прийняті органами місцевого самоврядування, їх посадовими й служ-

бовими особами за мотивами їх невідповідності Конституції України або закону до суду.

4. У випадку вищої державної необхідності глава місцевої державної адміністрації може призупинити виконання рішень місцевих референдумів, а також рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами за мотивом їх невідповідності Конституції України або закону з одночасним зверненням до суду.

Ст. 125 проекту регламентує на конституційному рівні оновлений статус місцевих державних адміністрацій. На відміну від чинної Конституції, місцеві державні адміністрації не наділяються повноваженнями органів виконавчої влади при органах місцевого самоврядування. Замість єдиного поняття «органу виконавчої влади» проект Конституції запроваджує два поняття: а) орган державної виконавчої влади; б) виконавчий орган місцевого самоврядування. За цим проектом Основного Закону України функції місцевих державних адміністрацій є подібними до функцій державних префектур у Франції.

Стаття 126

1. Члени Уряду України, керівники центральних та місцевих органів державної виконавчої влади не мають права суміщати свою професійну діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи в позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.
2. Організація, повноваження й порядок діяльності Уряду України, інших центральних та місцевих органів держав-

ної виконавчої влади визначаються Конституцією України та законом.

Норми ст. 126 проекту є прозорими й самоочевидними за змістом. На цій підставі вони не вимагають спеціальних коментарів.

2.11. Розділ X. Судова влада

Наведені нижче статті проекту Конституції присвячені засадам організації та діяльності судової гілки влади в Україні. Відповідний розділ має нову назву. Замість назви «Правосуддя» в ньому вживається назва: «Судова влада», що краще узгоджується з принципом розділення влад. Ст. 127 проекту Конституції виходить з того, що судові рішення мають ухвалюватися іменем Закону. Аргументи на користь даного підходу були викладені вище.

У цьому проекті прокуратура України тяжіє за своїми функціями до статусу, який можна вважати допоміжним для судової гілки влади.

Стаття 127

1. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами забороняється.
2. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов’язковий досудовий порядок урегулювання спору.

3. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.
4. Україна визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених римським статутом Міжнародного кримінального суду.
5. Суд ухвалює рішення іменем Закону. Судове рішення є обов'язковими до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Судова система України поступово сприймає ідею запровадження суду присяжних. Оскільки суд присяжних в Україні незабаром почне діяти, проект Конституції закріплює принцип участі народу у здійсненні правосуддя по-новому (через присяжних). Проект також виходить із того, що незабаром Україна визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на основі положень Римського статуту.

Стаття 128

1. Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації й визначається законом.
2. Суди утворюються, реорганізовуються й ліквідуються законом, проект якого вносить до Національних Зборів України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.
3. Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд.
4. Верховний Суд України здійснює офіційне тлумачення законів України.
5. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди.

6. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди.
7. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Основні положення ст. 128 проекту є аналогічними за змістом до положень ст. 125 чинної Конституції України. Суттєво новою є редакція частини четвертої ст. 128 проекту. Йдеться про надання Верховному Суду права офіційно тлумачити закони України. Ця новела є дискусійною, хоча на її користь представниками судової гілки влади запропоновано багато сильних аргументів.

Стаття 129

1. Незалежність і недоторканність судді при виконанні ним професійних обов'язків гарантується Конституцією України й законами України.
2. Забороняється чинити будь-який тиск або вплив на суддю.
3. Суддя не може бути без згоди Вищої ради юстиції затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.
4. Порядок призначення суддів на посаду та їх звільнення визначається Конституцією України та законом.
5. Судді, які виконують свої обов'язки належним чином, обіймають свою посаду безстроково. Виключення з цього правила поширюється лише на суддів Конституційного Суду України.
6. Судді не несуть жодних політичних зобов'язань перед органами чи посадовими особами, які їх обрали або призначили на посаду.

7. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.
8. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.
9. Підставами для звільнення судді є:
   1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я;
   2) порушення суддею вимог щодо несумісності;
   3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним із статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді;
   4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;
   5) незгода на переведення до іншого суду в разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;
   6) порушення суддею обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.
10. Повноваження судді припиняються в разі:
   1) досягнення суддею сімдесяти п'яти років;
   2) припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави;
   3) набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісти відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
   4) смерті судді;
   5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

11. Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Ст. 129 проекту є оновленою версією ст. 126 чинного Основного Закону. Новим у ній є те, що замість проголошення необмежено широкої незалежності й недоторканості суддів проект передбачає гарантії лише їх функціональної незалежності, тобто незалежності від тиску чи зовнішнього впливу під час здійснення ними своїх повноважень. Такий підхід є поширеним в міжнародній практиці.

Крім того, якщо в чинному Основному Законі встановлюється конкретний пенсійний вік для суддів у 65 років, то в проекті Конституції вік працездатності суддів дорівнює 75 рокам. Це означає, що судді при бажанні можуть працювати десять років поспіль після досягнення ними пенсійного (65 років) віку.

Стаття 130

1. Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участі присяжних.
2. Суддя не може належати до політичних партій, політичних рухів і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, балотуватися до органів державної влади або місцевого самоврядування, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.
3. На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти й не старший сімдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту й стаж професійної діяльності в сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, володіє високими моральними якостями та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

4. Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.
5. Захист професійних інтересів суддів та вирішення питань їх внутрішньої діяльності здійснюється відповідно до закону органами суддівського самоврядування.

Ст. 130 проекту Конституції говорить про те, що на посаду судді має бути рекомендований професійний юрист, який досяг віку не менш ніж тридцяти років. Саме такий віковий ценз для суддів є поширеним у світі. Призначати на посаду судді молодших людей змушені країни, в яких існує дефіцит професійних кандидатів. Загалом, зміст ст. 130 проекту відповідає змісту ст. 127 чинної Конституції України.

Стаття 131

1. Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом.
2. Призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених законом.
3. Голову Верховного Суду обирає на посаду та звільняє з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду в порядку, встановленому законом.

Ст. 131 проекту повністю відповідає змісту ст. 129 чинного Основного Закону України.

Стаття 132

1. Судді при здійсненні правосуддя є незалежними й керуються верховенством права.

2. Основними засадами судочинства є:
   1) рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом;
   2) забезпечення доведеності вини;
   3) змагальність сторін та їх свобода в наданні ними суду своїх доказів й у доведенні перед судом їх переконливості;
   4) рівний доступ сторін до експертизи;
   5) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
   6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
   7) рівноправність в судовому процесі сторін обвинувачення й захисту;
   8) гласність судового процесу та його повна фіксація технічними засобами;
   9) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення;
   10) розумні строки розгляду справи судом;
   11) обов'язковість судового рішення;
   12) гарантування прав та законних інтересів потерпілого, відшкодування завданої йому шкоди;
4. Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства.
5. За неповагу до суду чи судді винні особи притягуються до юридичної відповідальності.

Ст. 132 проекту Конституції містить в собі суттєво розширений перелік засад судочинства. Зокрема, новими є засади (принципи) судочинства, перераховані в пунктах 7, 12 частини другої ст. 132 проекту. На користь розширеного переліку засад

судочинства свідчить також нова редакція права на справедливий суд, закріпленого ст. 48 цього проекту.

Решта положень ст. 132 проекту Конституції є подібними за змістом до положень ст. 129 чинного Основного Закону.

Стаття 133

1. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя.
2. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій.

Ст. 133 проекту Конституції повністю відповідає змісту ст. 130 чинної Конституції України. Даний порядок фінансування суддів покликаний гарантувати матеріальну незалежність судді від впливу органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інших наділених владою або фінансовими можливостями суб'єктів.

Стаття 134

1. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції законів України та, у передбачених цією Конституцією випадках, інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції та закону.
2. Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Із компетенції Конституційного Суду України вилучено офіційне тлумачення законів України. За цим проектом Конституційний Суд України мусить тлумачити закони України лише тоді, коли перевіряє їх на конституційність. Загалом, практика тлумачення законів конституційними судами не є поширеною в світі. Прикладами виключень з цього правила є Албанія, Єгипет, Польща та Узбекистан. Як показує міжнародний досвід, офіційне тлумачення законів краще довірити вищій інстанції в системі судів загальної юрисдикції. На цій позиції стоїть і даний проект.

Стаття 135

1. До складу Конституційного Суду України входять дев'ять суддів Конституційного Суду України.
2. Судді Конституційного Суду України призначаються на посаду за поданням Президента України більшістю від конституційного складу Палати регіонів Національних Зборів України.
3. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення на посаду досяг сорока років, має вищу юридичну освіту й стаж професійної діяльності в сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та володіє високим рівнем професійної компетентності.
4. Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, політичних рухів і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, балотуватися до органів державної влади або місцевого самоврядування, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

5. Суддя Конституційного Суду України призначається на десять років без права бути призначеним повторно. Він набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України.
6. Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний термін.

Статус Конституційного Суду України в проекті майже не змінився у порівняння з нині існуючим. Новим є лише порядок призначення на посаду та число конституційних суддів. Судді Конституційного Суду України призначаються (за проектом) на посаду за поданням Президента України Палатою регіонів Національних Зборів України. Новий порядок дозволить краще придивитися до кандидатів на посаду судді, зробити простішим в разі необхідності правонаступництво суддів, гарантувати публічність та прозорість процедури їх призначення.

Президент України та Національні Збори України не зможуть диктувати безпосередньо свою волю судді, чий статус завдячує вибору відразу двох владних структур. Варто зазначити, що подібний порядок призначення на посаду членів верховного суду США передбачається американською Конституцією.

Новелою в регулюванні статусу Конституційного Суду України є й те, що його склад зменшено до дев'яти (непарного числа) осіб. Такої кількості суддів вистачає для вирішення справ у подібній судовій інстанції будь-якої країни. Непарне число суддів має запобігати випадкам розділення голосів суддів порівну при ухваленні рішень. Можливість розділення порівну голосів суддів Конституційного Суду України може негативно впливати на ефективність його роботи.

Стаття 136

1. Держава забезпечує фінансування та належні умови для діяльності Конституційного Суду України. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на діяльність Суду з урахуванням пропозицій його Голови.
2. Розмір винагороди судді Конституційного Суду встановлюється законом про Конституційний Суд України.

Ст. 136 проекту є майже аналогічною за змістом до ст. 148-1 чинного Основного Закону України й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує.

Стаття 137

1. Незалежність і недоторканість судді Конституційного Суду України гарантується Конституцією й законами України.
2. Вплив на суддю Конституційного Суду України в будь-який спосіб забороняється.
3. Без згоди Конституційного Суду України суддю Конституційного Суду України не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.
4. Суддю Конституційного Суду України не може бути притягнуто до відповідальності за голосування в зв'язку з ухваленням Судом рішень та надання ним висновків, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.
5. Держава забезпечує особисту безпеку судді Конституційного Суду України та членів його сім'ї.

Ст. 137 проекту не потребує коментарів, оскільки її зміст повністю співпадає з положеннями ст. 149 чинної Конституції України.

Стаття 138

1. Повноваження судді Конституційного Суду України припиняються в разі:
   1) закінчення строку його повноважень;
   2) досягнення ним сімдесяти п'яти років;
   3) припинення громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави;
   4) набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
   5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину.
   6) смерті судді Конституційного Суду України.
2. Підставами для звільнення судді Конституційного суду України є:
   1) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
   2) порушення ним вимог щодо несумісності;
   3) вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Суду або виявило його невідповідність займаній посаді;
   4) подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;
3. Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду України Суд ухвалює щонайменше двома третинами від його конституційного складу.

Ст. 138 проекту повністю відповідає змісту ст. 149-1 чинної Конституції України й на цій підставі не вимагає пояснень чи коментування.

Стаття 139

1. До повноважень Конституційного Суду України належить:
   1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):
      а) законів та інших правових актів Національних Зборів України;
      б) актів Президента України;
      в) актів Уряду України;
      г) правових актів Ради Кримськотатарської Автономної Республіки;
      д) актів Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки.
   2) офіційне тлумачення Конституції України;
   3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.
2. Питання, передбачені пунктами 1), 2) частини першої цієї статті, розглядаються за конституційним поданням: Президента України; не менш як п'яти сенаторів або двадцяти депутатів Національних Зборів України; Верховного Суду, голів судів загальної юрисдикції; Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини; Ради Кримськотатарської Автономної Республіки; Курултаю або Меджлісу кримськотатарського народу, якщо зачіпаються його права та інтереси.

Ст. 139 проекту є подібною за змістом до ст. 150 чинного Основного Закону. Новелою в ній є лише те, що частина друга ст. 139 проекту надає право звертатися за встановленням відповідності Конституції України законів та інших правових актів головам судів загальної юрисдикції, а також Курултаю й Меджлісу кримськотатарського народу, якщо зачіпаються права та інтереси

останнього. Враховуючи те, що Конституційний Суд України більше не здійснює офіційного тлумачення законів, надання головам судів загальної юрисдикції права звертатися до Конституційного Суду України не повинно переобтяжувати роботу останнього.

Стаття 140

1. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або не менш як п'яти сенаторів чи двадцяти депутатів Національних Зборів України, або Уряду України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Національних Зборів України для надання згоди на їх обов'язковість.
2. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або не менш як п'яти сенаторів чи двадцяти депутатів Національних Зборів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, що пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.
3. За зверненням Палати регіонів Національних Зборів України на підставі частин п'ятої та сьомої статті 117 цієї Конституції Конституційний Суд України надає висновки щодо наявності або відсутності в діяннях Президента України ознак грубого порушення Конституції України.

Положення частини першої ст. 140 проекту є аналогічними за змістом до положень частини першої та другої ст. 151 чинного Основного Закону й на цій підставі спеціальних пояснень не потребують. Слід враховувати те, що за даним проектом парламент України є двопалатним й до Конституційного Суду мають право звертатися як сенатори, так і депутати Національних

Зборів України. Положення частини третьої ст. 140 проекту є самоочевидними правилами юридичної техніки (процесуальними нормами), що стосуються імпічменту Президента України й на цій підставі не вимагають коментування.

Стаття 141

1. Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю або в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.
2. Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.
3. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним і юридичним особам актами й діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Ст. 141 проекту є аналогічною за змістом до ст. 152 чинного Основного Закону й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує.

Стаття 142

1. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів України, актів Президента України, актів Уряду України, право-

вих актів Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, актів Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосовані в остаточному судовому рішенні в її справі закони України або акти інших, зазначених у цій статті органів влади суперечать Конституції України.

Ст. 142 проекту суттєво розширює список органів, акти яких можуть бути оскаржені будь-якою особою в Конституційний Суд України за правилами подання «індивідуальної конституційної скарги». Подібні широкі переліки органів влади існують в практиці конституційних судів низки країн Європейського Союзу. У всьому іншому проект майже повторює ст. 151-1 чинної Конституції України.

Стаття 143

1. Рішення та висновки, ухвалені за належною правовою процедурою Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними й ніким не можуть бути оскаржені.

Зміст ст. 143 проекту майже дослівно повторює зміст статті 151-2 чинної Конституції України й на цій основі не вимагає пояснень. Додано лише слова «за належною правовою процедурою», що має перешкоджати будь-якому зловживанню правом з боку Конституційного Суду України.

Стаття 144

1. Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, статус суддів Суду, підстави й порядок звернення

до Суду, процедура розгляду ним справ і виконання рішень Суду визначаються Конституцію України та законом.

Ст. 144 проекту є точним повторенням змісту ст. 153 чинної Конституції України, її зміст є самоочевидним і не вимагає пояснень.

Стаття 145

1. В Україні діє Вища рада правосуддя, яка:
   1) вносить подання про призначення судді на посаду;
   2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
   3) розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
   4) ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
   5) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
   6) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
   7) вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів;
   8) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого;
   9) здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України.
2. Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох — обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох — призначає Президент України, двох — обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох — обирає з'їзд адвокатів України, двох — обирає

з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

3. Порядок обрання (призначення) на посаду членів Вищої ради правосуддя визначається законом.
4. Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.
5. Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.
6. Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, політичних рухів і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, балотуватися до органів державної влади або місцевого самоврядування, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.
7. Член Вищої ради правосуддя має належати до юридичної професії та відповідати критерію політичної нейтральності.
8. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги до члена Вищої ради правосуддя.
9. Вища рада правосуддя набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше п'ятнадцяти її членів, серед яких більшість становлять судді.
10. Відповідно до закону в системі правосуддя утворюються органи та установи для забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів.

Ст. 145 проекту присвячена статусу Вищої раді правосуддя в Україні. Текст цієї статті майже повністю відповідає змісту ст. 131 чинної Конституції України. Новели знайшли своє відображення в різних місцях цієї статті. У статті стверджується, що до відання Вищої ради правосуддя тепер відноситься тимчасове відсторонення суддів від здійснення повноважень, а також надання згоди на затримання чи арешт судді до винесення обвинувального вироку судом.

У частині дев'ятій ст. 145 проекту сказано, що Вища рада правосуддя складається щонайменше з п'ятнадцяти членів, більшість з яких повинна мати досвід роботи на посаді професійного судді. Ця вимога є узгодженою зі статтею 11 Всесвітньої хартії судді (1999), яка вимагає, щоб притягнення суддів до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності здійснювалось незалежним органом, більшу частину в складі якого мають становити професійні судді. З цих же міркувань до складу Вищої ради правосуддя введено Голову Верховного Суду.

Стаття 146

1. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:
   1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
   2) організацію й процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими й розшуковими діями правоохоронних органів;
   3) представництво інтересів держави в суді у випадках і в порядку, що визначені законом;
   4) нагляд за дотриманням прав людини й основоположних свобод в органах Міністерства внутрішніх справ України,

поліції, Служби безпеки України, Державному бюро розслідувань, Збройних Силах України, органах й установах системи виконання покарань в Україні.

2. Організація та порядок діяльності прокуратури визначається законом. Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Палати регіонів Національних Зборів України Президент України.
3. Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та ж сама особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль.
4. Дострокове звільнення з посади Генерального прокурора здійснюється виключно у випадках і з підстав, визначених цією Конституцією та законом.
5. Забороняється вчиняти будь-який тиск або вплив на прокуратуру.

Ст. 146 проекту Конституції визначає загальний статус прокуратури України як окремої системи державних правоохоронних органів. Повноваження прокуратури України за проектом є відповідними до вимог ст. 131-1 чинної Конституції України, яка, у свою чергу, є результатом змістовних реформаторських зусиль в Україні після Революції гідності 2014 року. На відміну від чинної Конституції України, замість поняття «органи правопорядку» в проекті використано словосполучення: «правоохоронні органи».

На відміну від чинної Конституції України, до повноважень органів прокуратури України віднесено нагляд за дотриманням прав людини й основоположних свобод в органах Міністерства внутрішніх справ України, поліції, Служби безпеки України, Державному бюро розслідувань, Збройних Силах України, органах й установах системи виконання покарань в Україні.

Пояснюється це тим, що за існуючих умов захист прав й основоположних свобод людини в Україні лише судами або Уповноваженим парламенту з прав людини здійснюється недостатньо. До того ж, Уповноважений парламенту з прав людини захищає права й свободи людини від імені не стільки держави, скільки громадянського суспільства. Але ж чинна Конституція України в частині другій ст. 3 говорить про те, що: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Тобто саме держава на основі вимог Конституції повинна володіти важелями ефективного впливу на ситуацію з дотриманням прав і свобод людини в Україні.

Особливу загрозу для прав і свобод людини в будь-якій країні становлять її силові структури: армія, поліція, служба безпеки, органи й установи (в тому числі недержавні, як от в США) системи виконання покарань.

Стаття 147

1. Для надання юридичної допомоги в Україні діє адвокатура.
2. Незалежність адвокатури гарантується Конституцією України й законом.
3. Засади організації й діяльності адвокатури та здійснення адвокатських послуг в Україні визначаються законом.
4. Адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.
5. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Ст. 147 проекту присвячена визначенню оновленого статусу адвокатури. Її редакція майже повністю відповідає змісту ст. 131-2 чинної Конституції України. Однак у проекті в частині четвертій ст. 147 не відтворена формула чинної Конституції України про те, що: «Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді». Такий підхід виглядає надмірно радикальним й проблематичним в умовах України.

2.12. Розділ XI. Служба безпеки України, Збройні Сили України, поліція

Стаття 148

1. Служба безпеки України захищає національні інтереси України, її державний суверенітет, конституційний лад України та її територіальну цілісність, забезпечує охорону державної таємниці.
2. Діяльність Служби безпеки України, її органів, посадових і службових осіб ґрунтується на засадах верховенства права, поваги до прав людини й основоположних свобод, позапартійності, відповідальності перед Українським народом, підконтрольності Національним Зборам України та Президенту України.
3. Діяльність Служби безпеки України підлягає прокурорському нагляду.

Ст. 148 проекту визначає функції Служби безпеки України. Перелік цих функцій співпадає в головних рисах з переліком завдань Служби безпеки України за статтею 2 Закону України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. Конституційний перелік

функцій Служби безпеки є вужчим від переліку функцій в законі, що пояснюється стилістикою конституційного нормування. Запровадження в Конституції України окремого розділу, присвяченого статусу Збройних Сил України, Служби безпеки України та поліції є невипадковим й зустрічається в міжнародній практиці. Зокрема, Конституція ПАР (1996) вміщує розділ про правовий статус служби безпеки, поліції, розвідки й збройних сил країни. Подібні норми присутні в чинній Конституції Єгипту тощо.

Стаття 149

1. Оборона України, збройний захист її суверенітету й територіальної цілісності покладається на Збройні Сили України.
2. Захист державного кордону України покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація й порядок діяльності яких визначаються законом.
3. Забороняється використання Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань з метою обмеження прав людини й основоположних свобод, зміни основ конституційного ладу України, усунення органів державної влади або перешкоджання їх законній діяльності.
4. Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України, входять до складу інших законних військових та збройних формувань, а також членів їх сімей.
5. На території України забороняється створення й функціонування будь-яких не передбачених законом військових чи збройних формувань.

6. Діяльність Збройних Сил України підлягає нагляду військової прокуратури.

Ст. 149 проекту Конституції визначає основи статусу Збройних Сил України. Записана у даній статті норма майже співпадає за змістом з редакцією ст. 17 чинної Конституції України. При цьому слова: «оборона України, захист її суверенітету» замінено словами: «оборона України, ***збройний*** *захист її суверенітету». З політичних міркувань до цього проекту Конституції не включені положення чинної Конституції про заборону розміщення на території України іноземних військових баз тощо.*

Стаття 150

1. Поліція становить окрему систему органів державної виконавчої влади, призначених захищати життя й здоров'я громадян та інших осіб, їх права й основоположні свободи, а також інтереси суспільства й держави від злочинних посягань.
2. Діяльність поліції, її посадових і службових осіб ґрунтується на засадах верховенства права, поваги до прав людини й основоположних свобод, позапартійності, відповідальності перед Українським народом, підконтрольності Національним Зборам України та Президенту України.
3. Поліція наділена повноваженнями щодо застосування заходів примусового характеру в цілях, визначених частиною першою цієї статті.
4. Застосування поліцією примусових заходів має передбачатися законом й бути необхідним в демократичному суспільстві для захисту життя й здоров'я громадян, інших осіб, їх прав й основоположних свобод, власності, національної безпеки та громадського порядку від злочинних посягань.

5. Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в органах поліції, а також членів їх сімей.
6. Діяльність поліції підлягає прокурорському нагляду.

Ст. 150 проекту закріплює статус поліції в Україні. Ця стаття, як і саме застосування терміну «поліція», є новелою проекту. Уживане в проекті визначення поліції є запозиченням з модельного проекту закону про поліцію для пострадянських країн. Як зазначається в проекті Конституції, поліція — це не окремий державний орган, а система органів державної виконавчої влади спеціального призначення. Її ознакою є спеціальний профіль роботи, надання її органам виключного права на застосування примусу, сили.

Органи поліції нині замінили собою органи міліції. Міліційними формуваннями слід вважати формування на зразок органів цивільної самооборони тощо. Строго кажучи, міліціонери не можуть бути державними службовцями. Навпаки, бути поліцейським — означає перебувати на державній службі. У свою чергу, на місцевому рівні, в Кримськотатарській Автономній Республіці може існувати міліція місцевого підпорядкування. Йдеться про підрозділи муніципальної охоронної служби тощо.

Стаття 151

1. Повноваження посадових та службових осіб Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції визначаються Конституцією України та законом.
2. Посадові та службові особи Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції зобов'язані діяти лише на підставі, в межах

повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією України та законом.

3. Захист професійних інтересів посадових й службових осіб Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції здійснюється у встановленому законом порядку.

Ст. 151 проекту Конституції присвячена принципу верховенства права в діяльності силових структур України. Частина друга ст. 151 є майже повним віддзеркаленням частини другої ст. 19 чинної Конституції України. У ній говориться про заборону дискреційних повноважень для широкої категорії державних посадових та службових осіб.

Силові органи держави, їх посадові та службові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією України та законами України. Що ж стосується інших державних посадових та службових осіб, а також інших суб'єктів владних повноважень, то вони повинні діяти на основі юридичної формули, закріпленої частиною п'ятою ст. 2 цього проекту.

Стаття 152

1. Діяльність Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції підконтрольна Національним Зборам і Президенту України. Якщо процедуру парламентського контролю впроваджено, посилання посадових і службових осіб цих органів на державну або іншу захищену законом таємницю є нечинними.
2. Для здійснення громадського контролю за діяльністю Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції можуть створюватися громадські правозахисні організації.

3. Інформація про діяльність Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції, якщо вона не відноситься до категорії державної або іншої захищеної законом таємниці, є відкритою для громадськості й повинна надаватися за інформаційними запитами.

Ст. 152 проекту закріплює гарантії парламентського, президентського та громадянського контролю за діяльністю Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових і збройних формувань, а також поліції в Україні. Ця стаття проекту вимагає інформаційної та комунікативної прозорості в діяльності силових структур України. Положення частини третьої ст. 152 проекту узгоджені з рекомендаціями, викладеними в «Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні», розробленої Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президенті України ще в 2007 р.

Стаття 153

1. Уповноважений Національних Зборів України з прав людини з метою захисту прав й основоположних свобод людини має право призупинити дію або акт будь-якої посадової чи службової особи поліції, а також органу або установи системи виконання покарань в Україні, але не більше ніж на сорок вісім годин.

Ст. 153 проекту надає Уповноваженому Національних Зборів України з прав людини право призупиняти у випадку необхідності дію або акт посадової чи службової особи поліції або органу (установи) системи виконання покарань в Україні на сорок вісім годин. Ця норма вимагає її подальшої конкретизації в законі.

Дане право надається парламентському омбудсмену для запобігання незаконній депортації іноземців, незаконним арештам і затриманням осіб, незаконному переведенню неповнолітніх з одного місця відбування покарання до іншого, а також для негайного припинення тортур, нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження або покарання.

2.13. Розділ XII. Територіальний устрій

Статті Розділу XII проекту присвячені територіальному устроєві України. Ці статті суттєво відрізняються від аналогічних за своїм призначенням норм чинного Основного Закону. З іншого боку, в проекті Конституції стверджується, що місто Київ становить окремий столичний округ. Столиця повинна мати спеціальний правовий статус. Такою ж є міжнародна практика. За містом Севастополь в проекті залишається його спеціальний правовий статус, основу якого складає пряме підпорядкування Уряду України. Прикметною рисою проекту Конституції є те, що він не виділяє в окремий розділ правовий статус Кримськотатарської Автономної Республіки. При цьому правове положення Кримськотатарської Автономної Республіки у складі України є принципово новим. Віднині це національна автономія політичного типу.

Оскільки проект Конституції визначає Президента України в якості глави державної виконавчої влади, Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим замінено на Представництво Уряду України в Автономній Республіці Крим. Крім того, як зазначається у відповідній статті проекту, до складу Уряду України повинен входити Міністр у справах взаємних інтересів України й Кримськотатарської Автономної Республіки.

Запровадження цієї посади має на меті поліпшити представництво інтересів Кримськотатарської Автономної Республіки на урядовому (вищому державному) рівні.

Стаття 154

1. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації й децентралізації в здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Ця стаття проекту є подібною за змістом до ст. 132 чинного Основного Закону й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує.

Стаття 155

1. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Кримськотатарська Автономна Республіка, окремий столичний округ — місто Київ, місто зі спеціальним статусом — Севастополь, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.
2. До складу України входять: Кримськотатарська Автономна Республіка, двадцять чотири області, окремий столичний округ — місто Київ, а також місто Севастополь.
3. Статус окремого столичного округу — міста Київ, а також спеціальний статус міста Севастополь визначаються законом.

Ст. 155 проекту є близькою за змістом до ст. 133 чинного Основного Закону й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Проект відмовляється від перераховування в ньому конкретних назв областей, оскільки процес декомунізації України ще не завершено. Можна очікувати, що окремі області України ще змінять свої назви. Див. також загальний коментар до Розділу XII цього проекту Конституції України.

Стаття 156

1. Кримськотатарська Автономна Республіка є невіддільною складовою частиною України, що здійснює свої повноваження в межах, визначених цією Конституцією, Конституцією Кримськотатарської Автономної Республіки та законами України.
2. Джерелом особливого статусу Кримськотатарської Автономної Республіки є право кримськотатарського народу на самовизначення як корінного народу Криму.

Частина перша ст. 156 проекту є майже аналогічною за змістом до ст. 134 чинного Основного Закону й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує.

Частина друга ст. 156 є новелою проекту Основного Закону. Вона вносить юридичну визначеність в питання юридичної природи та конституційного статусу Кримськотатарської Автономної Республіки. У чинній Конституції України питання юридичного статусу Автономної Республіки Крим як автономії кримськотатарського народу є невизначеним. Республіка вважається територіальною, а не національною автономією, а це не відповідає в даному випадку історичній справедливості.

Стаття 157

1. Кримськотатарська Автономна Республіка має Конституцію Кримськотатарської Автономної Республіки, яку ухвалює Рада Кримськотатарської Автономної Республіки за погодженням з Курултаєм кримськотатарського народу та затверджують законом Національні Збори України.
2. Правові акти Ради Кримськотатарської Автономної Республіки та акти Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки не можуть суперечити Конституції України й законам України.

Ст. 157 проекту не є аналогічною за змістом до ст. 135 чинного Основного Закону. Вона передбачає вирішальну участь в ухваленні Конституції Кримськотатарської Автономної Республіки Курултаю — вищого представницького органу кримськотатарського народу як корінного народу Криму.

Стаття 158

1. У Кримськотатарській Автономній Республіці поряд із державною мовою застосовується кримськотатарська мова в усіх сферах суспільного життя, за винятком визначених законом.

Стаття 159

1. Представницьким самоврядним органом Кримськотатарської Автономної Республіки є Рада Кримськотатарської Автономної Республіки. Не менш ніж одну третину від складу Ради Кримськотатарської Автономної Республіки складають представники кримськотатарського

народу, особливості виборів або делегування яких Курултаєм кримськотатарського народу визначаються законом.

2. Строк повноважень Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, депутати якої були обрані на чергових виборах, становить чотири роки. Припинення повноважень Ради Кримськотатарської Автономної Республіки має наслідком припинення повноважень її депутатів.
3. Чергові вибори до Ради Кримськотатарської Автономної Республіки відбуваються в останню неділю жовтня четвертого року повноважень Ради Кримськотатарської Автономної Республіки, обраної на чергових виборах.
4. Рада Кримськотатарської Автономної Республіки в межах своїх повноважень ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання в Кримськотатарській Автономній Республіці.
5. Вищим органом виконавчої влади в Кримськотатарській Автономній Республіці є Уряд Кримськотатарської Автономної Республіки. Голова Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки призначається на посаду та звільняється з посади Радою Кримськотатарської Автономної Республіки за погодженням з Президентом України.
6. Повноваження, порядок формування й діяльності Ради Кримськотатарської Автономної Республіки й Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки визначаються Конституцією України, Конституцією Кримськотатарської Автономної Республіки, законами України, правовими актами Ради Кримськотатарської Автономної Республіки в межах її компетенції.
7. Правосуддя в Кримськотатарській Автономній Республіці здійснюється судами України.
8. Вищим представницьким органом кримськотатарського народу є Курултай кримськотатарського народу, що

формує постійно діючий орган — Меджліс кримськотатарського народу, який здійснює повноваження, надані або делеговані йому Курултаєм кримськотатарського народу.

Стаття 160

1. Кримськотатарська Автономна Республіка здійснює нормативне регулювання з питань:
   1) земельних відносин; сільського господарства; меліорації; лісового господарства; облаштування гірської місцевості; виробництва мінеральних і цілющих вод, а також лікувальних грязей;
   2) кар'єрів; експлуатації гідроресурсів; проектування та будівництва каналів; вивчення та розробки родовищ корисних копалин;
   3) ремесел і промислів; ярмарків і базарів; місцевих традицій, обрядів і звичаїв;
   4) містобудування й житлового господарства; міського, районного, сільського житлового благоустрою;
   5) туризму; ресторанної та готельної справи; торгівлі; продажу алкогольних напоїв;
   6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
   7) виховання, навчання, освіти, науки, мов корінних народів і національних меншин;
   8) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
   9) мисливства, рибальства, збиральництва;
   10) санітарно-епідеміологічного благополуччя;
   11) екологічного захисту й збереження довкілля;

12) фінансової самоврядності у формах і межах, встановлених законами України відповідно до Державного бюджету України;
13) інших питань, визначених законами України.

2. З мотивів невідповідності правових актів Ради Кримськотатарської Автономної Республіки або актів Уряду Кримськотатарської Автономної Республіки Конституції України Президент України може зупинити дію цих актів з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 161

1. До відання Кримськотатарської Автономної Республіки належить:
   1) організація й проведення виборів до Ради Кримськотатарської Автономної Республіки та органів місцевого самоврядування, а також місцевих референдумів;
   2) утворення й затвердження складу виборчої комісії Кримськотатарської Автономної Республіки;
   3) управління об'єктами права власності та інших майнових прав, що належать Кримськотатарській Автономній Республіці;
   4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Кримськотатарської Автономної Республіки на основі єдиної податкової й бюджетної політики України;
   5) розроблення, затвердження та реалізація програм Кримськотатарської Автономної Республіки з питань соціально-економічного та культурного розвитку корінних народів і національних меншин, захисту прав й основоположних свобод людини, раціонального природокористу-

вання, охорони довкілля відповідно до законодавства України й загальнодержавних програм;

6) визначення статусу місцевостей як курортів; об'єктів природно-заповідного фонду; об'єктів культурної спадщини; охоронних зон;
7) забезпечення прав й основоположних свобод людини, міжетнічної та міжрелігійної злагоди, охорони правопорядку й громадської безпеки;
8) забезпечення функціонування державної мови та створення умов для її розвитку;
9) забезпечення застосування, розвитку та захисту мов корінних народів і національних меншин;
10) участь у розробленні державних програм повернення депортованих народів та забезпечення реалізації таких програм;
11) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Кримськотатарській Автономній Республіці або в окремих її місцевостях;
12) зміна меж і назв міст, районів та інших населених пуктів Кримськотатарської Автономної Республіки з наступним затвердженням Національними Зборами України;

2. Законами України Кримськотатарській Автономній Республіці можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 162

1. Рада Кримськотатарської Автономної Республіки, Уряд Кримськотатарської Автономної Республіки, а також органи державної влади та місцевого самоврядування в Кримськотатарській Автономній Республіці ухвалюють рішення з питань, передбачених статтями 160–161 цієї Конституції

за попередньою згодою відповідних представницьких органів кримськотатарського народу, якщо це зачіпає його права та інтереси.

Стаття 163

1. У Кримськотатарській Автономній Республіці діє Представництво Уряду України, статус якого визначається законом.
2. У складі Уряду України одне з місць надаєтьс Міністру у справах взаємних інтересів України й Кримськотатарської Автономної Республіки.

Стаття 164

1. У разі виникнення в Криму ситуації, шо становить реальну загрозу державному суверенітету чи територіальній цілісності України, Президент України може запровадити в Криму особливий режим врядування шляхом призначення спеціального Уповноваженого з одночасним припиненням повноважень органів влади Кримськотатарської Автономної Республіки та органів місцевого самоврядування.
2. Особливий режим врядування та його тривалість визначається законом.

2.14. Розділ XIII. Місцеве самоврядування

Ст. 165–171 проекту Конституції присвячені місцевому самоврядуванню. Місцевому самоврядуванню в проекті надаються суттєві повноваження й гарантії. Ст. 165 проекту Конституції дає нове визначення місцевого самоврядування. На відміну від чинної Конституції України, місцеве самоврядування в проекті

визначено за моделлю, що використовується в Європейській хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р.

Проект Конституції відмовляється від поняття базового рівня місцевого самоврядування — територіальної громади села, селища та міста. Натомість запроваджується поняття територіальної громади села, селища, міста, району, області, а також району в місті. Територіальною громадою є також населення окремого столичного округу. Виконавчими органами місцевого самоврядування проект Конституції називає виконавчі комітети рад, їх відділи й управління. Виконавчі комітети рад очолюють голови рад, які обираються на посаду безпосередньо населенням села, селища, міста, району, області, а також району в місті. За проектом, виконавчі органи місцевого самоврядування більше не співпадають з місцевими державними адміністраціями, яким в проекті надаються лише контрольні повноваження (подібні до повноважень префектур у Франції). Решта статей Розділу XIII проекту Конституції не потребує спеціальних пояснень.

Стаття 165

1. Місцеве самоврядування становить собою право й реальну здатність територіальної громади — жителів села, селища, міста, району, області, району в місті, а також створених ними органів регламентувати окрему ділянку публічних справ і керувати ними, діючи в межах Конституції України й закону, під свою відповідальність в інтересах місцевого населення.
2. Особливості здійснення місцевого самоврядування в окремому столичному окрузі — місті Київ та місті Севастополь визначаються законом.

3. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські, районні, обласні, а також районні в містах ради та їх виконавчі органи.
4. Окремі питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.
5. Сільські, селищні, міські, районні в містах ради сприяють утворенню за ініціативою жителів будинкових, вуличних, квартальних та інших органів самоорганізації населення й наділяють їх частиною компетенції, фінансів і майна.

Ст. 165 проекту є самоочевидною за змістом і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також пояснення до Розділу XIII проекту Конституції України.

Стаття 166

1. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної, районної в місті ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області, а також району в місті на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень місцевих рад — чотири роки.
2. Голови сільських, селищних, міських, районних, обласних, а також районних в місті рад обираються жителями села, селища, міста, району, області, а також району в місті на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.
3. Виконавчими органами місцевого самоврядування є обрані депутатами сільських, селищних, міських, районних,

обласних, а також районних в місті рад виконавчі комітети, а також управління, відділи та інші виконавчі органи.

4. Голови місцевих рад очолюють виконавчі комітети рад і головують на їх засіданнях, їм підпорядковується апарат відповідної ради.
5. Статус голів, депутатів, виконавчих органів рад, а також їх компетенція й повноваження, порядок утворення, реорганізації та ліквідації визначається законом.

Ст. 166 проекту є прозорою за своїм змістом і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIII проекту Конституції України. З функціональної точки зору ст. 166 проекту є аналогічною за змістом до ст. 141 чинного Основного Закону.

Стаття 167

1. Матеріальною й фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме й нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, державні дотації й субвенції, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів, областей, а також районів у місті.
2. Територіальні громади сіл, селищ, міст, районів, областей, а також районів у місті можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти відповідних бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій й установ, створювати для цього відповідні органи й служби.
3. Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

4. Витрати органів місцевого самоврядування, які виникли внаслідок рішень органів і посадових осіб державної влади компенсуються державою.

Ст. 167 проекту є прозорою за змістом і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIII проекту Конституції України. За своїм змістом ст. 167 є близькою до ст. 142 чинного Основного Закону України.

Стаття 168

1. Територіальні громади села, селища, міста, району, області, а також району в місті безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування керують майном, яке знаходиться в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку й контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки й збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізовують та ліквідують комунальні підприємства, організації й установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.
2. Обласні, районні, а також районні в містах ради затверджують обласні, районні, а також районів в містах бюджети, які формуються з коштів Державного бюджету України; надходжень від комунальної власності; місцевих податків і зборів; з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм. Вони контролюють їх вико-

нання, вирішують інші питання, віднесені законом до їх компетенції.

3. Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів державної виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.
4. Органи місцевого самоврядування з питань забезпечення загальнодержавних інтересів України, дотримання режиму законності й правопорядку, додержання конституційних прав людини й основоположних свобод, використання державних дотацій і субвенцій, здійснення делегованих їм повноважень органів державної виконавчої влади — підконтрольні місцевим державним адміністраціям та іншим відповідним органам державної виконавчої влади.

Ст. 168 проекту є прозорою за змістом і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні коментарі до Розділу XIII проекту Конституції України. У своїх основних положеннях ст. 168 є близькою за змістом до ст. 143 чинного Основного Закону.

Стаття 169

1. Органи місцевого самоврядування в межах визначених законом повноважень ухвалюють рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.
2. Усі акти, прийняті органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами передаються протягом п'яти днів

після їх підписання до відповідних місцевих державних адміністрацій.

3. Глава місцевої державної адміністрації має право оскаржити рішення місцевих референдумів, акти органів місцевого самоврядування, їх посадових й службових осіб з мотивів їх невідповідності законодавству України до суду.
4. Глава місцевої державної адміністрації має право у випадку вищої державної необхідності призупинити виконання рішень місцевих референдумів, актів органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб з мотивів невідповідності їх Конституції України чи закону з одночасним зверненням до суду.

Ст. 169 проекту є зрозумілою за змістом і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні коментарі до Розділу XIII проекту Конституції України. У своїх головних рисах ст. 169 є подібною до ст. 144 чинного Основного Закону.

Стаття 170

1. Права місцевого самоврядування є непорушними й захищаються в судовому порядку.

Ст. 170 проекту спеціальних пояснень не потребує.

Стаття 171

1. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Ст. 171 проекту є аналогічною за змістом до ст. 146 чинного Основного Закону України й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує.

2.15. Розділ XIV. Надзвичайний стан

Ст. 172–175 проекту Конституції присвячені гарантіям здійснення прав людини й основоположних свобод в умовах надзвичайного стану. Зміст даного розділу співпадає в головних рисах з положеннями Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. Мета цього розділу — закріпити й довести до відома населення України основні умови запровадження режиму надзвичайного стану, його основні нормативні характеристики. Призначення цього розділу є почасти превентивним.

Сучасні суспільства називають «суспільствами ризику» (Ульріх Бек). Свіжі приклади Франції, Греції, Єгипту та Сирії доводять, що надзвичайний стан може стати єдино можливим засобом відновлення громадського порядку. Так або інакше, громадяни України повинні мати доступне джерело відомостей про основні наслідки запровадження режиму надзвичайного стану. Водночас ст. 173 проекту говорить про те, що невмотивоване введення надзвичайного стану Президентом України є грубим порушенням Конституції України. Основні параметри режиму надзвичайного стану регламентуються також в основних законах деяких інших країн (Бразилія).

Стаття 172

1. Надзвичайний стан вводиться в Україні або в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, а також при спробі захоплення державної влади чи зміни засад конституційного ладу України насильницьким шляхом.
2. Режим надзвичайного стану допускає тимчасові, обумовлені загрозою, обмеження в здійсненні конституційних

прав людини й основоположних свобод, прав і законних інтересів юридичних осіб.

Ст. 172 проекту носить техніко-юридичний, суто процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIV даного проекту.

Стаття 173

1. Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться указом Президента України, який підлягає затвердженню Національними Зборами України протягом сорока восьми годин з моменту його підписання Президентом України.
2. Якщо надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях було введено або продовжено після дострокового припинення повноважень Національних Зборів України, підписання указу Президента України про введення або продовження надзвичайного стану означає поновлення повноважень Національних Зборів України.
3. Указ Президента України про введення надзвичайного стану набирає чинності з моменту його оприлюднення.
4. Указ Президента України про введення надзвичайного стану оголошується через засоби масової інформації та іншими доступними способами.
5. Відмова Національних Зборів України затвердити указ Президента України про введення або продовження надзвичайного стану означає його скасування.
6. Безпідставне або невмотивоване чи без зазначення терміну дії введення або продовження Президентом України надзвичайного стану є грубим порушенням Конституції України.

Ст. 173 проекту носить техніко-юридичний, процесуальний характер і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIV проекту Конституції України.

Стаття 174

1. Надзвичайний стан в Україні може бути введений не більш ніж на тридцять діб.
2. У разі нагальної необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України ще на тридцять діб.
3. Указ Президента України про введення або про продовження режиму надзвичайного стану набирає чинності після його оприлюднення й затвердження Національними Зборами України.

Ст. 174 проекту носить суто процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIV проекту Конституції України. Усі положення цієї статті відповідають нормам чинного законодавства України.

Стаття 175

1. Правила введення надзвичайного стану встановлюються цією Конституцією та законом.
2. Указ Президента України про введення або про продовження режиму надзвичайного стану повинен передбачати вичерпний перелік прав людини й основоположних свобод, здійснення яких тимчасово обмежується.
3. Про введення або продовження надзвичайного стану, його тривалість та про запроваджені цим станом обмеження

прав й основоположних свобод людини Президент України невідкладно повідомляє Організацію Об'єднаних Націй.

Ст. 175 носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XIV проекту Конституції України. Усі положення цієї статті відповідають нормам чинного законодавства України.

2.16. Розділ XV. Воєнний стан

Ст. 176–178 проекту Конституції присвячені юридичним характеристикам режиму воєнного стану. Головну частину цього розділу складають ключові норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 6 квітня 2000 р. Аргументація щодо необхідності запровадження цього розділу в Конституції України співпадає з аргументацією стосовно необхідності запровадження спеціального розділу про надзвичайний стан.

Стаття 176

1. Воєнний стан вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу на Україну, виникнення реальної небезпеки державній незалежності або територіальній цілісності України.
2. Воєнний стан вводиться або продовжується лише на заздалегідь зазначений в Указі Президента України термін. Допускається дострокове припинення воєнного стану.
3. Режим воєнного стану допускає тимчасові, обумовлені загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав лю-

дини й основоположних свобод, прав і законних інтересів юридичних осіб.

4. Введення воєнного стану не є тотожним оголошенню війни.
5. Оголошення війни й укладання миру здійснюється Президентом України спільно з Національними Зборами України відповідно до спеціальної процедури, передбаченої законом.

Ст. 176 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XV проекту Конституції України. Усі положення ст. 176 проекту відповідають нормам чинного законодавства України.

Стаття 177

1. Воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться або продовжується указом Президента України, який підлягає затвердженню Національними Зборами України протягом сорока восьми годин з моменту його підписання Президентом України.
2. Якщо воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях було введено або продовжено після дострокового припинення повноважень Національних Зборів України, підписання указу Президента України про введення або про продовження воєнного стану означає поновлення повноважень Національних Зборів України.
3. Указ Президента України про введення або про продовження воєнного стану набирає чинності з моменту його оприлюднення.
4. Указ Президента України про введення воєнного стану оголошується через засоби масової інформації та іншими доступними способами.

5. Відмова Національних Зборів України затвердити указ Президента України про введення або про продовження воєнного стану означає його скасування.
6. Воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях скасовується указом Президента України за поданням Ради національної безпеки й оборони України, про що сповіщається через засоби масової інформації та іншими доступними засобами.
7. Безпідставне або невмотивоване чи без зазначення терміну дії введення Президентом України воєнного стану є грубим порушенням Конституції України.

Ст. 177 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XV проекту Конституції України. Усі положення ст. 177 проекту відповідають нормам чинного законодавства України.

Стаття 178

1. Забороняється дострокове припинення повноважень Національних Зборів України під час дії воєнного або надзвичайного стану.
2. Забороняється запровадження або відновлення смертної кари, а також засудження до смертної кари під час дії воєнного або надзвичайного стану.
3. Про введення або продовження воєнного стану, його тривалість та про запроваджені цим станом обмеження прав й основоположних свобод людини Президент України невідкладно повідомляє Організацію Об'єднаних Націй.

Ст. 178 проекту носить процесуальний характер і відповідає чинним міжнародним зобов'язанням України. На цій підставі ця стаття спеціальних пояснень не потребує.

2.17. Розділ XVI. Порядок ухвалення та внесення змін до конституції України

Викладені в ст. 179–186 проекту Конституції норми є достатньо конкретними. Вони потребують не стільки юридичного, скільки політичного коментування. Проект Конституції повинен ухвалюватися Конституційними Зборами України. Гарантією неупередженості делегатів Конституційних Зборів України є правило про те, що делегати Зборів не користуються правом бути обраними до першого складу Національних Зборів України після ухвалення Конституції України. Решту норм даного Розділу можна віднести до правил юридичної техніки. Частково вони відтворюють положення чинного Основного Закону України.

Стаття 179

1. Конституція України ухвалюється не менш ніж двома третинами голосів від конституційного складу кожної з палат Конституційних Зборів України, які обираються й скликаються за тими ж правилами, що й перший склад Національних Зборів України.
2. Члени Конституційних Зборів України не мають права обиратися до складу Національних Зборів України першого після ухвалення цієї Конституції скликання.
3. Конституційні Збори України припиняють свої повноваження з моменту ухвалення ними Конституції України. Ухвалений Конституційними Зборами України Основний Закон України підлягає затвердженню всеукраїнським референдумом.
4. Референдум щодо затвердження Конституції України призначається Президентом України.

Ст. 179 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI цього проекту Конституції.

Стаття 180

1. Зміни до Конституції України вносяться Національними Зборами України не менш ніж двома третинами від конституційного складу кожної з їх палат. Внесені зміни підлягають повторному затвердженню не менш ніж двома третинами від конституційного складу кожної з палат Національних Зборів України наступного чергового скликання.
2. Зміни, внесенні до розділів I та XVI Конституції України підлягають затвердженню всеукраїнським референдумом.
3. Референдум для затвердження змін, внесених до розділів I та XVI Конституції України, призначається Президентом України.
4. Відмова Президента України призначити референдум для затвердження змін, внесених у відповідності до Конституції до розділів I та XVI Конституції України є грубим порушенням Конституції України.

Ст. 180 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI цього проекту Конституції України.

Стаття 181

1. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути внесений до Національних Зборів України Президентом України або не менш ніж однією третиною від

конституційного складу Палати регіонів або Палати депутатів Національних Зборів України.

Ст. 181 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI цього проекту Конституції України. Ст. 181 є близькою за змістом до ст. 154 чинного Основного Закону.

Стаття 182

1. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають порушення, скасування або обмеження прав людини й основоположних свобод або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності або порушення територіальної цілісності України.
2. Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Ст. 182 проекту носить процесуальний характер і на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI проекту Конституції України. Ця стаття є подібною за змістом до ст. 157 чинного Основного Закону.

Стаття 183

1. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Національними Зборами України й закон не був прийнятий, може бути поданий до Національних Зборів України не раніше ніж через рік з дня ухвалення рішення щодо цього законопроекту.
2. Національні Збори України протягом конституційного строку своїх повноважень не можуть двічі змінювати одні й ті ж самі положення Конституції України.

Ст. 183 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI проекту Конституції України. Ця стаття є подібною за змістом до ст. 158 чинного Основного Закону.

Стаття 184

1. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Національними Зборами України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 182 та 183 цієї Конституції.

Ст. 184 проекту носить процесуальний характер й на цій підставі спеціальних пояснень не потребує. Див. також загальні пояснення до Розділу XVI проекту Конституції України. Ця стаття є подібною за змістом до ст. 159 чинного Основного Закону.

Стаття 185

1. Конституція України набуває чинності з дня її офіційного оприлюднення.

На відміну від чинної Конституції України, проект передбачає набуття чинності Основним Законом не з моменту його ухвалення, а з моменту офіційного оприлюднення. Це пояснюється тим, що згідно із загальними принципами права будь-який нормативний акт, який визначає обсяг прав й основоположних свобод людини не може вважатися чинним доти, доки він не буде доведений до відома населення країни.

Стаття 186

1. День ухвалення Конституції України є державним святом — Днем Конституції України.

2.18. Перехідні положення

Даний розділ є необхідним для забезпечення гармонійного переходу від старої до нової Конституції України. Подібні правила передбачалися свого часу Конституцією України 1996 р. Тому положення Розділу XVII проекту Конституції спеціальних пояснень не потребують.

1. Закони та інші правові акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними в частині, що не суперечить цій Конституції України.
2. Вибори до Національних Зборів України проводяться в … 20… р.
3. Національні Збори України першого скликання збираються на сесію не пізніше ніж на десятий день після оприлюднення результатів виборів до Національних Зборів України.
4. Перше пленарне засідання Національних Зборів України першого скликання відкриває найстарший за віком сенатор Національних Зборів України.
5. Перше та друге обрання в порядку ротації сенаторів Національних Зборів України першого скликання здійснюється достроково за результатами жеребкування.
6. Вибори Президента України проводяться в останню неділю … 20… р.
7. Уряд України формується відповідно до цієї Конституції протягом … місяців після набуття нею чинності.

8. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом ... місяців після набуття нею чинності. До сформування нового складу Конституційного Суду України тлумачення Конституції здійснює існуючий Конституційний Суд України, а тлумачення законів України — існуючий Верховний Суд.
9. Генеральний прокурор України призначається на посаду відповідно до цієї Конституції протягом ... місяців після набуття нею чинності.
10. Уповноважений Національних Зборів України з прав людини обирається (призначається) на посаду відповідно до цієї Конституції протягом... місяців після набуття нею чинності.
11. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій за цією Конституцією України.
12. Сільські, селищні, міські, районні, обласні, а також районні в місті ради та їх голови після набуття чинності цією Конституцією здійснюють повноваження за цією Конституцією України до обрання місцевих рад у ... 20... р.
13. До ухвалення законів, які визначають особливості здійснення державної виконавчої влади в окремому столичному окрузі — місті Київ, а також в місті Севастополь виконавчу владу в цих містах здійснюють існуючі там органи.
14. Судді судів в Україні, за винятком суддів Конституційного Суду України, які були обрані або призначені на посаду до набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження до ухвалення спеціального закону.
15. Використання військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань

можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України або Національними Зборами України.

16. Питання про вступ України до міжнародних оборонних або інших альянсів (зокрема, НАТО) здійснюється на основі результатів всенародного референдуму.

Президент України…
м. Київ, … 20… р.

№ …

Глава III.
ЕТИЧНИЙ КОДЕКС ЧЛЕНІВ ФУЛБРАЙТІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ

3.1. Обґрунтування Етичного кодексу членів Фулбрайтівського товариства України[1]

«Етичний кодекс» членів Фулбрайтівського товариства України розроблений завдяки експертним зусиллям Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта (США). Пізніше його ухвалили українські дослідники, які мають досвід довготривалого перебування в наукових та освітніх центрах Сполучених Штатів Америки, добре знають атмосферу американських університетів, знайомі з можливостями американських наукових бібліотек і комп'ютерних інформаційних мереж та відчули на собі вплив того, що у світі прийнято визначати поняттям академічної свободи.

Можна також сказати, що «Етичний кодекс» — це втілення сьогоденних уявлень українських англомовних науковців про те, чим

[1] Уперше обґрунтування й текст Кодексу були оприлюднені в часописі Критика, № 12, 2007 р. Проект Етичного кодексу було створено на замовлення Фулбрайтівського товариства України в 2007 р. Після незначних доповнень і змін він був ухвалений членами товариства.

є — з погляду кращих можливостей її організації — сучасна університетська наука. Тому «Етичний кодекс» — це ніби погляд на засади й принципи Болонської системи зсередини. Адже не секрет, що Болонська система — це насправді система організації роботи провідних американських університетів.

«Етичний кодекс» оперує такими поняттями як інтелектуальна чесність та інтелектуальна свобода. Його філософське виправдання полягає в тому, щоб подати погляд на світ науки, який істотно відрізняється від погляду офіційного. Його мета — не примусити, а надихнути й спокусити...

Не буде перебільшенням сказати, що «Етичний кодекс» — це нормативна антитеза до уявлень тих науковців і освітян, які здобули свої наукові ступені й звання, не бувши інфікованими вірусом академічної свободи. Адже «Етичний кодекс» — це заперечення зрівнялівки й шаблону, що панують в українській вищій освіті й науці.

Філософське підґрунтя цього документу охоплює широкий спектр інтелектуальної активності в модерних суспільствах. Об'єктом впливу «Етичного кодексу» можна вважати навіть випадки просто ориґінальної чи ексцентричної поведінки індивідів. Уживаючи термінології Жана Бодріяра й Жиля Ліповецкі, допустимо стверджувати, що «Етичний кодекс» присвячено темі «спіралі умовного, що передрікає реальність». Схоже означення можна знайти й у Ролана Барта, для якого інтелектуальна активність є уособленням економіки спонтанних й пристрасних витрат.

Крім того, писав Збіґнєв Бжезінський, якщо в минулому столітті домінували дискусії про найліпші способи організації суспільства, то сьогодні ми стоїмо на порозі ґрандіозних дебатів навколо особистісного виміру людського життя. Ідеї інтелектуально розвинених одинаків змінюють образ навколишнього світу. Тому невипадково ми є свідками появи нових типів особистості й нових уявлень про харизму. Вже від кінця XX століття ми всюди

спостерігаємо ознаки наступу епохи обдарованих натур, які є далекими як від спокус «усенародної слави», так і від визнання їх елітною верхівкою.

Гуманітарний вектор «Етичного кодексу» торкається також зростання ролі синтетичного середовища, вільного конструювання життєвих стратегій і стилів, вироблення нових символічних зразків. Адже саме наукова й мистецька активність народжує головні артефакти цивілізації — об'єкти культури, попервах недорогі в матеріальному розумінні, але згодом оцінювані ринком надзвичайно високо.

Нормативні аспекти «Етичного кодексу» визначаються також тими непростими стосунками, що складаються між інтелектуальною творчістю й сучасною демократією. Наукова та освітня активність пов'язана з проблемою вільної комунікації, громадянським дискурсом, неформальними взаємодіями. Заведено вважати, що стандарти поведінки в цій царині уособлює право свободи, про яке свого часу писав Рональд Дворкін.

У євроатлантичному світі існує багато способів забезпечити інтелектуальну свободу. Багато з них закорінені в традиціях християнської цивілізації й виражаються не тільки в писаному праві. Натомість у посттоталітарних країнах інститути свободи не встигли набути належного розвитку й визнання. Зокрема, реґенерація здорової університетської етики відбувається тут повільно й не завжди ефективно.

У поясі посттоталітарних країн й досі помітною є суперечність між органічними закономірностями розвитку суспільств і законодавчим реґулюванням їх інтелектуально-творчої сфери. Скажімо, в Україні існує масивне законодавство про інформацію, в якому її тлумачено не як важливу для поступу кількість непередбачуваного у повідомленні (Абрахам Моль), а як завжди обмежений у доступі стратегічний ресурс. Хоча формально з цензурою тут покінчено, спроби контролювати інформацію, фільтрувати її потоки зали-

шаються все ще присутніми. Такий контроль є не так результатом обскурантизму правлячої верхівки, як наслідком діяльності внутрішнього редактора інтеліґенції. У результаті, застосування принципу вільних рук залишається в Україні вузьким не тільки в економіці чи фінансах. В університетах і досі панують стандартизовані навчальні програми й урядово схвалені підручники.

Те, що академічна наука України не має ефективного ринку, спричиняє зрівнялівку в роботі та в оцінці результатів професійних зусиль науковців. Національна структура атестації наукових і педагогічних кадрів фактично не розпізнає, не визнає й не винагороджує по-справжньому талановитих людей. Бюрократія залишається у нас головним менеджером перетворень, а несанкціонована інтелектуальна активність сприймається як щось марґінальне. Хоча в здоровому суспільстві мета й способи її досягнення обираються спонтанно на основі непередбачуваних чинників, українська науково-освітня практика поки що складається за суто адміністративною моделлю.

Сучасна наука й освіта — це системи взаємодії вільних і розумних людей, а не дріб'язково виписані реєстри державних пріоритетів. Економічний розквіт забезпечують творчість та інновації, проте саме на них українська наукова спільнота органічно не зорієнтована. Можна сказати, що вища школа України взагалі існує не в парадигмі сучасності. Все тут просякнуте сподіваннями поміркованих чеснот, є відразливо повчальним. Не дивно, що цю логіку та загальний дизайн підтримує «заклопотаний, як бабуся» уряд.

Нові ідеї, культурні зразки та психологічні настанови творять нечисельні еліти. Життя змінюють невеликі групи людей — спочатку завжди маловідомі й розрізнені, вважав Ежен Іонеско. Лише згодом культурні меншини перетворюються на більшість. Це означає, що питань, які не надаються до розв'язання демократичним шляхом, більшає в усьому світі. Саме тому одним із головних ресурсів

у стратегічних розробках передових країн вважається людська уява. Відтак, ідеї «Етичного кодексу» випливають із потреби чинити опір некомпетентним втручанням бюрократії в ділянку спонтанної творчої активності індивідів.

Положення «Етичного кодексу» є універсальними, бо вони ґрунтуються на усвідомленні хибності схем реґулювання інтелектуальних процесів у країнах, що пережили інтелектуальний та моральний холод тоталітаризму. Тобто потенціал «Етичного кодексу» треба оцінювати з огляду на можливості відтворення рукотворної спонтанності — символічного зліпку, штучного віддзеркалення органічного строю природи. З іншого боку, якщо вектор культурного поступу визначають вільні інтелектуальні зусилля індивідів, то за своїм спрямуванням він не може не відрізнятися від вектору надто загальної державної політики. Зовні процес виглядає так, що вироблені науково-мистецькою елітою символічні зразки виставляються на інтелектуальному ринку, де попит і пропозицію визначає незліченна кількість чинників, лише частина з яких збігається з державними потребами й пріоритетами.

Так або інакше, кожне посттоталітарне суспільство має створити (відновити) систему досягнення первинних рішень експериментального типу, які надалі сприятимуть ухваленню вторинних демократичних рішень практичного типу. Адже спромоги демократії, як казав Джованні Сарторі, не творчі, а селективні. Демократія вміє відбирати лише серед раніше створеного. Й саме тому держава вимагає так часто самообмеження в науково-освітній сфері. Адже навіть не дуже консервативна влада жадає, щоб наука й освіта входили в річище так званого «нормального» розвитку. Парадокс полягає в тому, що насправді наука має більше ознак колажу, аніж системи. Нерозуміння цієї обставини характеризує типове ставлення держави до науки й освіти загалом.

Держава прагне порядку, а новаторам належить привілей стрибати за огорожу. Бо покликання науковців — порушувати сам по-

рядок речей. Й тому наука й вища освіта потребують захисту від штучної організаційної довершеності держави.

Ще в середині минулого століття Броніслав Маліновський писав, що просте визнання інтелектуальної свободи є недостатнім для сучасної людини. Тобто самозбереження академічної свободи потребує дотримання трьох спеціальних вимог: 1) студенти мають самостійно обирати мету освіти, а не підкорятися накинутій ззовні; 2) навчання індивідів має здійснюватися під їхню автономну відповідальність; 3) плоди освіти мають залишатися в розпорядженні тих, хто завершив своє навчання.

Все, що сказали Броніслав Маліновський, Джон Дьюї та близькі до них філософи культури про академічну свободу, її механізми та ґарантії не втратило актуальності й донині. Ба більше, їхні погляди опинилися у фокусі сучасної європейської парадигми організації науки й вищої освіти. За органічними вимогами цієї парадигми й було складено «Етичний кодекс».

3.2. Етичний кодекс членів Фулбрайтівського товариства України (проект)

Ми, члени Фулбрайтівського товариства України, усвідомлюючи, що на учених та університетських викладачів покладено особливу місію перед майбутнім; що чинником соціального розвитку стали вільний доступ до інформації й знань, попит на які стрімко зростає; що розвиток сучасної науки та освіти потребує не опіки, а підтримки; що самореалізація науковців не залежить від державних кордонів; що в основі наукової творчості закладений методологічний критицизм; що посягання на етичні цінності призводять до соціальної деградації й виродження; що бюрократизм загрожує науці стагнацією; що інтелектуаль-

на чесність науковців є нагальною потребою; що пошук і винагорода інтелектуальної еліти повинні відбуватися за справедливих умов; що наука й освіта стають ефективними лише тоді, коли вони спираються на реальний авторитет учених, визнаємо етичними засадами науково-освітньої діяльності такі принципи та норми:

Стаття I.
Гарантії інтелектуальної свободи

1. Визнання цінності наукового знання передбачає визнання свободи оволодіння ним.
2. Існуючі наукові та освітні проблеми мають розв'язуватися інтелектуальними зусиллями всіх зацікавлених членів суспільства; думка більшості не має пріоритету у розв'язанні наукових проблем.
3. Свобода слова та висловлювань думок визнається головною гарантією органічного статусу науковця. На цій підставі вона не підлягає жодним обмеженням.
4. Примус до мислення в рамках політичних розбіжностей є ознакою інтелектуальної несвободи й тому визнається неприйнятним.
5. Соціальна цінність наукових досліджень, наукової комунікації та наукового знання має передбачати постійне розширення меж інтелектуальної свободи. Державне організаційне та фінансове планування не повинно виключати інтелектуальних імпровізацій.
6. Нетерпимість до будь-яких наукових досягнень чи теоретичних здобутків учених має вважатися неприйнятною.
7. Науковий світогляд не може обмежуватися жодною політичною владою або демократичними інститутами.

8. Захист науки та освіти від будь-якого зовнішнього політичного тиску, дискримінації чи примусу визнається основоположною нормою.
9. Конкуренція ідей в науці та освіті не може визнаватися небезпечною за будь-яких обставин.
10. Можливість висловлювання та відстоювання інтелектуальної незгоди з офіційною позицією будь-якої влади вважається невід'ємним правом кожного науковця.
11. Свобода людської уяви є головною запорукою наукової творчості, на цій підставі інтелектуальна свобода науковців не може обмежуватися.
12. Інтелектуальна свобода передбачає розуміння поступу, що ґрунтується не лише на державних програмах розвитку чи демократичному голосуванні.
13. Забезпечення інтелектуальної свободи жодним чином не передбачає виправдання фальсифікації результатів наукових досліджень, плагіату, іншого несанкціонованого використання чужої інтелектуальної власності тощо.

Стаття II.
Забезпечення свободи інтелектуального самовираження

1. Кожен науковець має свободу інтелектуального самовираження, що означає свободу пошуку й можливості створювати, одержувати й передавати будь-кому наукову інформацію, незважаючи на адміністративні чи державні кордони, усно, письмово та на інших носіях, будь-якими засобами комунікації на свій вибір.
2. Свобода інтелектуального самовираження передбачає можливість науковця йти до вільно обраних цілей і перспектив та діяти згідно з особистим розумінням існуючих обставин. У цьому прагненні й зродженій ним активності наукова

діяльність може обмежуватися лише для забезпечення необхідного простору свободи кожного.

3. Свобода інтелектуального самовираження науковця передбачає право не погоджуватися з офіційною, корпоративною чи загальноприйнятою в певних політичних колах або культурному середовищі точкою зору з будь-якого питання.
4. Свобода інтелектуального самовираження означає, що кожен науковець має право на творчий ризик, можливість працювати на основі виключно власних наукових переконань, знань й уявлень.
5. Вільний доступ до існуючих у світі джерел наукової інформації визнається необхідною передумовою інтелектуального самовираження учених.
6. Корпоративні інтереси не можуть бути підставою для обмеження свободи інтелектуального самовираження науковців.
7. Професійна незгода з думкою колег визнається формою наукового самоствердження учених. З іншого боку, толерантна реакція на незгоду має визнаватися нормою наукової поведінки.

Стаття III.
Організація наукової спільноти

1. Члени наукової спільноти у своїй діяльності вільні від державного або іншого, заснованого на адміністративній субординації, примусу чи впливу.
2. Члени наукових спільнот можуть обирати до свого складу будь-яких іноземних учених, у тому числі учених з країн, які не мають дипломатичних або інших офіційних стосунків з Україною.

3. Учені, які є членами професійних, політичних або інших організацій та асоціацій, не повинні узгоджувати свої наукові позиції з існуючими в цих організаціях корпоративними чи партійними поглядами й нормами.
4. Професійне спілкування учених не обмежується національними кордонами. Право учених на професійне спілкування незалежно від національної приналежності є невід'ємним.

Стаття IV.
Свобода наукових переконань

1. Інтелектуальна творчість учених не повинна підлягати жодним політичним, адміністративним чи ідеологічним обмеженням.
2. Право на критику є невід'ємним правом науковця. Учені можуть піддавати сумніву будь-яке пояснення своїх колег, навіть якщо їхня позиція щодо останніх видається нелогічною або неконструктивною.
3. Цінність наукових та професійних переконань учених не може залежати від того, чи їхні погляди домінують у науковому середовищі, чи ні.
4. Допитливість, критичний підхід, схильність до експерименту й гри є типовими формами інтелектуального самоствердження учених. Отже, до свободи наукових переконань та інтерпретацій повинна виявлятися найвища терпимість.
5. Аргументи, засновані на політичних переконаннях, не можуть переважати в науковому дискурсі.
6. Функцією науки є застосування аналізу та інших наукових методів і прийомів для критики та перегляду існуючих наукових постулатів, способів дії й мислення, переоцінки наявних у суспільстві й світі правил, настанов і цінностей.

7. Оскільки сфера науки складається з конфліктуючих елементів з різними стратегіями, метафізичними принципами й результатами, від позиції учених не можна вимагати абсолютної об'єктивності.
8. Результати професійних зусиль учених повинні мати ту форму зовнішнього оформлення, на якій наполягають їх автори. Будь-яке редагування, форматування чи інше упорядкування текстів, рукописів, звукозапису або інших форм інтелектуального самовираження учених повинно здійснюватися тільки за їхньою згодою.

Стаття V.
Наукові стратегії й методології

1. Інститути демократії, державні органи та їх посадові особи не можуть визнаватися арбітрами в царині наукових ідей. Жодна, в тому числі державна, експертиза інтелектуальних проектів не може вважатися остаточною.
2. За вченими визнається право на помилку. Учені несуть інтелектуальну та моральну відповідальність за помилковість та проблематичність своїх результатів, проте вони не повинні підлягати за це жодному покаранню.
3. Проблеми науки мають власну логіку й хронологію, тому пряме державне втручання в царину фундаментальних наукових досліджень визнається таким, що загрожує культурному поступу.

Стаття VI.
Відкритість наукового середовища

1. Основною гарантією наукової діяльності визнається необмежений доступ учених до сучасних знань, національних

і міжнародних банків і баз даних, вільне спілкування зі своїми колегами.

2. Науковці мають вільний доступ до всіх відкритих національних та міжнародних банків (баз) даних, бібліотек, інформаційних центрів і комп'ютерних мереж.
3. Робота учених є відкритою для зовнішньої критики. Учені мають право інформувати громадськість про результати своїх розвідок і досліджень, знайомити суспільство із соціально-значущими результатами своїх звершень та поразок. Ученим належить право на міжнародний обмін результатами своїх досліджень, що передбачає доповіді та повідомлення на міжнародних форумах і конференціях, обмін публікаціями й рукописами неопублікованих праць.
4. Ніхто з науковців не може примусово залучатися до роботи за закритою (секретною) науковою тематикою.
5. Ученим, які одержали пропозицію працювати за закритою (секретною) тематикою, мають бути роз'яснені можливі наслідки, зокрема, перспектива обмеження вибору місця проживання, вільного виїзду з України, а також можливе звуження кола їхнього спілкування.

Стаття VII.
Критерії наукового оцінювання

1. Для оцінювання роботи учених застосовуються будь-які методологічні стандарти й критерії, проте в наукових дослідженнях, за результати яких учені персонально відповідають, вони можуть покладатися на власні пізнавальні прийоми, методи й творчу інтуїцію.
2. Професійне визнання учених не може ґрунтуватися виключно на формальних свідченнях їх освіти, наукових ступенях і званнях. Наукові стипендії, міжнародні гранти, інші фор-

ми винагороди та професійного заохочення учених не повинні обумовлюватися лише формальними свідченнями їх кваліфікації.

3. У науковій кар'єрі учені найвищою мірою користуються тими перевагами, що випливають із самоосвіти.
4. Якщо результати перевірок кваліфікації учених продемонструють очевидні переваги одних претендентів перед іншими, формальні критерії оцінки повинні поступитися перед неформальними.
5. Творчі здобутки учених можуть бути оцінені науковим співтовариством як внесок «зірки». На цій підставі вчені можуть необмежено винагороджуватися на національному та міжнародному ринках.

Стаття VIII.
Надання вищої освіти

1. Цілі вищої освіти повинні визначатися за участю осіб, які прагнуть її здобути.
2. Випускники вищих державних навчальних закладів (університетів) мають право вільно розпоряджатися одержаною в них освітою.
3. Жодна політична, релігійна чи інша ідеологія не може бути методологічною основою вищої державної освіти.
4. Створення й функціонування установ державної освіти передбачає залучення викладачів високого рівня кваліфікації. Викладачам, що відповідають цим вимогам, належить право на педагогічний експеримент і творчу імпровізацію.
5. Обдаровані викладачі, які досягають високих результатів, заслуговують адекватної винагороди незалежно від свого віку, досвіду, місця роботи або інших формальних свідчень їх викладацької кваліфікації.

Стаття IX.
Академічна свобода

1. Діяльність наукових установ та вищих навчальних закладів (університетів) має ґрунтуватися на засадах академічної свободи. Академічна свобода передбачає:
   а) право університетів самостійно визначати критерії відбору студентів;
   б) право університетів самостійно визначати методологічні основи навчання;
   в) право студентів вільно обирати собі частину викладачів і навчальних курсів;
   г) право професорів і доцентів самостійно визначати методику викладання.
2. Викладачі та студенти університетів мають право самостійно обирати інформаційні джерела навчання.

Стаття X.
Професійні стосунки з адміністрацією й колегами

1. Професори й доценти університетів несуть особисту відповідальність за зміст дисциплін і навчальних курсів. Конкретний зміст навчальних курсів не повинен централізовано розроблятися державними органами.
2. Розмір заробітної плати професорів і доцентів має встановлюватися на контрактній і конфіденційній основі.
3. Професори й доценти особисто відповідальні за свій викладацький успіх.
4. Професори, доценти й викладачі університетів можуть об'єднуватися в неформальні наукові спілки (товариства).
5. Професори й доценти особисто відповідають за надані ними рецензії та виставлені студентам оцінки. Оцінюючи знання

студентів, вони зобов'язані керуватися виключно професійними критеріями.

6. Учені не можуть бути офіційними або неофіційними опонентами (рецензентами) на умовах матеріальної чи фінансової винагороди з боку тих, кого вони оцінюють або рецензують. Будь-які гонорари, привілеї, послуги, подарунки, торгівельні знижки тощо, надані від останніх за роботу опонента (рецензента), повинні вважатися виявом корупції.

Стаття XI.
Стосунки адміністрації університетів і викладачів зі студентами

1. За студентами визнається можливість розумного вибору професора або доцента, якщо подібні за тематикою лекційні курси викладаються різними особами.
2. Студенти університетів мають право вивчати іноземні мови незалежно від профілю факультету та майбутньої спеціальності. Університети мають надавати студентам можливість оволодіти кількома іноземними мовами.
3. Усім студентам має надаватися вільний доступ до мережі Інтернет та інших загальнодоступних інформаційних мереж.
4. У наданні бібліотечних послуг студенти мають рівний з викладачами доступ до інформаційних джерел.
5. Професори й доценти не повинні одержувати жодних персональних винагород або інших фінансово значимих виявів подяки від студентів та аспірантів, яких вони навчають.
6. Наукові здобутки викладачів університету повинні офіційно оприлюднюватися й перебувати в режимі вільного доступу.
7. Рейтинги успішності студентів слід вважати конфіденційною інформацією.

Стаття XII.
Доступ до інформації

1. В основу організації університетського життя має бути покладений принцип: університет — це кафедри при бібліотеці.
2. Бібліотеки та інші інформаційні центри повинні бути автономними від адміністрації університетів у виборі й придбанні книг та інших інформаційних носіїв.
3. Бібліотеки та інформаційні центри повинні надавати прямий (безпосередній) доступ до своїх фондів професорам, доцентам, викладачам і студентам, якщо є така можливість.
4. Обмеження користування бібліотеками та інформаційними центрами не повинно використовуватися як адміністративне покарання. За втрату або пошкодження книг чи інших інформаційних носіїв можуть застосовуватися лише фінансові санкції.
5. Бібліотеки та інформаційні центри університетів зобов'язані надавати безпосередній доступ користувачам до копіювального обладнання.
6. Коло міжнародних зв'язків і книжкових обмінів бібліотек та інформаційних центрів має бути необмеженим. У наданні інформаційних послуг бібліотеки, а також інші інформаційні центри мають бути незалежними від університетської адміністрації.
7. Забороняється встановлювати суттєві привілеї або обмеження для окремих категорій користувачів університетських бібліотек та інформаційних центрів.

Глава IV. ПУБЛІКАЦІЇ ТА БІБЛІОГРАФІЯ[1]

4.1. Монографії

1. *Речицький В.* Неформальний конституціоналізм. — Харків: Вид-во «Права людини», 2018. — 356 с.

2. *Речицький В.* Конституційне АБВ. — Харків: Вид-во «Права людини», 2016. — 408 с.

3. *Речицький В.* Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. — Харків: Вид-во «Права людини», 2014. — 264 с.

4. *Речицький В.* Проект Конституції України — 2012. — Харків: Вид-во «Права людини», 2012. — 168 с.

---

[1] Усі публікації вказані мовою оригіналу. Більшість монографій можна знайти через пошук в Інтернеті. Зокрема, книги: «Символическая реальность и право» та «Политический предмет конституции» доступні в PDF форматі в Google. «Свобода и государство» — за адресою: http://www.libertarium.ru, «Эссе о политике» — за адресою: http://www.library.khpg.org тощо. Якщо стаття надрукована в таких виданнях ХПГ, як «Права людини» або «Свобода висловлювань і приватність», то її можна знайти на сайті Харківської правозахисної групи: http://www.khpg.org. Для цього необхідно зайти на сайт, а потім набрати прізвище та ім'я автора у верхньому пошуковому вікні. На моніторі з'явиться перелік всіх публікацій автора на шпальтах видань Харківської правозахисної групи. Клік на назві статті робить її доступною.

5. *Речицкий В.* Политический предмет конституции. — Киев: Изд-во «Дух и Литера», 2012. — 728 с.

6. *Речицький В.* (у співавторстві). Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Вид-во «Права людини», 2009. — 320 с.

7. *Речицький В. В.* Права людини. Модель для нової Конституції України. — Харків: Вид-во «Права людини», 2009. — 170 с.

8. *Речицький В. В.* Проект Конституції України — 2009. Перспектива прав людини. — Харків: Вид-во «Права людини», 2009. — 144 с.

9. *Речицкий В.* Символическая реальность и право. — Львов: Изд-во «ВНТЛ-Класика», 2007. — 732 с.

10. *Речицкий В.* Политическая активность. Конституционные аспекты. — Киев: Изд-во «Сфера», 1999. — 496 с.

11. *Речицкий В.* Конституционализм. Украинский опыт. — Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 159 с.

12. *Речицкий В.* Свобода и государство. — Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 143 с.

13. *Речицкий В.* Эссе о политике. — Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. — 111 с.

4.2. Статті, тези, проекти нормативних актів[1]

1. *Речицький В.* Коментар до інтерв'ю Євгена Захарова з приводу заяви Ініціативної групи «Перше грудня» // Права людини в Україні, (09.02.2018). Ел. ресурс: http://khpg.org/index.php?do=print&id=1517053891 — 2 с.

2. *Речицький В.* Вичерпаність пострадянської інтуїції // ZBRUC (09.02.2018). Ел. ресурс: http://zbruc.eu/node/7588 — 2 с.

[1] Список побудовано в хронологічному порядку, останні за часом оприлюднення публікації йдуть першими.

3. *Речицький В.* Імператив толерантності — витоки і становлення // Філософія права і загальна теорія права, № 1–2, 2016. — С. 37–51.

4. *Речицький В.* Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина? // Філософія права і загальна теорія права, № 1–2, 2016. — С. 281–291.

5. *Речицький В.* Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина? // Вісник Конституційного Суду України, № 3, 2017. — С. 72–80.

6. *Речицький В.* Коментар з приводу відсутності оприлюднення Указу Президента про позбавлення українського громадянства народного депутата Андрія Артеменка // Права людини в Україні (07.05.2017). Ел. ресурс: http://khpg.org/index.php?id=1494171887 — 4 с.

7. *Речицький В.* Українській Конституції бракує етосу капіталізму // Критика, № 11–12, 2016. — С. 14–19.

8. *Речицький В.*, *Маринович М.* та ін. Не даймо сліпій ненависті запанувати над нами. Звернення Ініціативної групи «Перше грудня» до українського суспільства, 20 лютого, 2017 // Свобода (США), № 9, 3 березня, 2017. — С. 3, 19.

9. *Речицький В.* Філософія конституційного права // Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. — Харків: Право, 2017. — С. 905–912.

10. *Речицький В.* Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина? // Сайт Критики (15.05.2017). Ел. ресурс: https://krytyka.com/ua/print/articles/chy-mozhe-isnuvaty-v-ukrayini-ofitsiyna-konstytutsiyna-doktryna — 10 с.

11. *Речицький В.* Чи можна довіряти конституційним суддям? // Принципи сучасного конституціоналізму та Основний Закон України. — Харків: Права людини, 2016. — С. 229–235.

12. *Речицький В.* Чи можна довіряти конституційним суддям? // Критика, № 7–8, 2016. — С. 16–23.

13. *Речицький В.* До питання про конституційно-правові гарантії народного суверенітету в Україні // Вісник Конституційного Суду України, № 4–5, 2016. — С. 167–177.

14. *Речицький В.* Аксіоми конституціоналізму і Основний Закон України // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні. — Київ: ВАІТЕ, 2016. — С. 10–21.

15. *Речицький В.* Держава Україна: соціяльна чи соціялістична? // Критика, № 3–4, 2016. — С. 6–10.

16. *Речицкий В.* Социальное или социалистическое государство Украина? // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина. — Харків: Права людини, 2016. — С. 53–59.

17. *Речицький В.* Императив толерантности, генетические истоки // Толерантність у транзитних суспільствах. — Харків: Вид-во «Юрайт», 2016. — С. 10–21.

18. *Речицький В.* Аргументи проти застосування в Україні такої форми правління як парламентська республіка // Права людини, № 11 (771) 16–30 квітня, 2016. — С. 2–3.

19. *Речицький В.* Аксіоми конституціоналізму і Основний Закон України // Український часопис міжнародного права, № 1, 2016. — С. 114–120.

20. *Речицький В.* Аксіоми конституціоналізму і Основний Закон України // Права людини, № 1(761), 1–15 січня, 2016. — С. 3–7.

21. *Речицький В.* Абетка демократії: філософія конституційного права // Права людини, № 34 (758), 1–15 грудня, 2015. — С. 2–5.

22. *Речицький В.* Права людини в Україні: критичний погляд на досягнуте // Право України, № 10, 2015. — С. 79–86.

23. *Речицький В.* Аргументи на користь конституційного закріплення права на зброю // Права людини, № 31(755), 1–15 листопада, 2015. — С. 2–3.

24. *Речицький В.* Критичні зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо тери-

торіального устрою та місцевого самоврядування)» // Права людини, № 23(747), 16–31 серпня, 2015. — С. 2.

25. *Речицький В.* Права і свободи та обов'язки людини і громадянина // Національна безпека і оборона, № 4–5, 2015. — С. 47–47.

26. *Речицький В.* Абетка демократії: свобода творчості // Права людини, № 28(752), 1–15 жовтня, 2015. — С. 2–4.

27. *Речицький В.* Меморандум з приводу розробки законопроекту про внесення змін та доповнень до Розділу II чинної Конституції України, підготовленого Робочою групою Конституційної Комісії України станом на 15 липня 2015 року // Права людини, № 22(746), 1–15 серпня, 2015. — С. 2–5.

28. *Речицький В.* Пропозиції стосовно внесення змін до засад Конституційного ладу України // Права людини, № 20(744), 16–31 липня, 2015. — С. 2–5.

29. *Rechytskyi V.* Memorandum About Drafting a Law on Making Amendments and Additions to the Chapter II of the Current Constitution of Ukraine Prepared by the Working Group of the Constitutional Commission as of the 15 of July 2015 // Prava Ludyny, № 7(224), 2015. — P. 2–5.

30. *Речицький В.* Пропозиції щодо внесення змін до засад конституційного ладу України // Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституція України. — Київ: 2015. — С. 26–31.

31. *Речицкий В.* У политиков отсутствует вера в народ // Права людини, № 16 (740), 1–15 червня, 2015. — С. 2–3.

32. *Речицький В.* Діалог стосовно права на зброю (30 травня — 1 червня 2015) // Права людини, № 16, 2015.

33. *Речицький В.* Перетворення за історичними лекалами. Які повноваження державних органів дозволять зменшити вплив олігархів і не допустити маятника стратегій // Закон і бізнес, № 23 (1217), 6–12 червня, 2015. — С. 12–13.

34. *Речицкий В.* Интервью газете «Время»: Начинать конституционную процедуру без среднего класса — это интеллектуальная игра // Время, 18 мая, 2015. — С. 2–3.

35. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні у 2014 році // Права людини в Україні — 2014. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: ЕОВ Вид-во «Права людини», 2015. — С. 80–91.

36. *Речицкий В.* О Конституционном Суде и украинской люстрации // Права людини, № 10 (734), 1–15 квітня, 2015. — С. 2–4.

37. *Речицький В.* Чи захищений в Україні народний суверенітет? // Конституційний процес в Україні, № 3, березень, 2015. — С. 51–56.

38. *Речицький В.* Чи захищений в Україні народний суверенітет? // Права людини, № 7(731), 1–15 березня, 2015. — С. 2–5.

39. *Речицький В.* Політика vs право в Україні: на чиєму боці верховенство?// Права людини № 5(729), 16–28 лютого, 2015. — С. 2–5.

40. *Речицький В.* Абетка демократії: інформація // Свобода висловлювань і приватність, № 2–3, квітень-вересень, 2014. — С. 3–6.

41. *Речицький В.* Абетка демократії: свобода слова // Свобода висловлювань і приватність, № 2–3, квітень-вересень, 2014. — С. 6–11.

42. *Речицький В.* Абетка демократії: свобода творчості // Свобода висловлювань і приватність, № 4, жовтень-грудень, 2014. — С. 3–6.

43. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні в 2014 році // Критика, № 11–12 (205–206), листопад-грудень, 2014. — С. 18–27.

44. *Речицький В.* Прогноз: Як закінчить Путін // Країна, № 6(259), 12 лютого, 2015. — С. 20.

45. *Речицький В.* У верхній палаті мало би бути 50 депутатів, у нижній — 200 // Країна, № 47(250), 4 грудня, 2014. — С. 36.

46. *Речицький В.* Критичні тези щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від Президента України Петра Порошенка // Права людини, № 19(707), 1–15 липня, 2014. — С. 2–4.

47. *Rechytskyi V.* Ukrainian Constitutional Process: Hope vs. Real Possibilities // Human Rights in Ukraine. — Kharkiv: Ukrainian Helsinki Human Rights Union, 2014. — P. 52–68.

48. *Речицький В.* Немає такого питання і відповіді на нього, які заспокоїли б Донбас. Відповіді на запитання журналу «Країна» // Країна, № 17(220), 30 квітня, 2014. — С. 27.

49. *Речицький В.* Юридичний коментар до поточних конституційний трансформацій в Україні // Права людини, № 10 (698), 1–15 квітня, 2014. — С. 2–5.

50. *Речицький В.* Український конституційний процес у 2013: сподівання vs реальні можливості // Права людини в Україні — 2013. Доповідь правозахисних організацій. Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Харків: Права людини, 2014. — С. 43–60.

51. *Речицький В.* Відсутність сильної президентської влади породить значні проблеми // Газета по-українськи, № 1659, 31 січня, 2014. — С. 12.

52. *Речицький В.* Не лише юридичний коментар до перебігу політичних подій в Україні // Права людини, № 34 (686), 1–15 грудня, 2013. — С. 2–4.

53. *Речицький В.* Конституція для країни мрій // Критика, № 7–8 (189–190), липень-серпень, 2013. — С. 10–15.

54. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Вісник Конституційної Асамблеї України, № 1, 2013. — С. 188–195.

55. *Речицький В.* Концепція оновлення Розділу II Конституції України про права і свободи людини і громадянина // Права людини , № 17 (669), 16–31, червня 2013. — С. 4.

56. *Речицький В.* Конституційний вибір України (інтерв'ю) // Права людини , № 17 (669), 16–31 червня, 2013. — С. 4–6.

57. *Речицький В.* Зародження і розвиток українського органічного конституціоналізму // Права людини, № 8(660), 2013. — С. 2–6.

58. *Речицький В.* У Конституції немає права на повстання. Інтерв'ю Ігорю Луб'янову // Газета «По-українськи», № 30 (1572), 22 березня, 2013. — С. 14.

59. *Речицький В.* Європейський конституціоналізм та його властивості // Права людини, № 7(659), 1–15 березня, 2013. — С. 2–4.

60. *Rechitsky V.* Constitutional Process in Ukraine in 2012. Human Rights Organizations Report // Human Rights in Ukraine — 2012. — Kharkiv: Prava Ludyny, 2013. — P. 33–56.

61. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні у 2012 році // Права людини в Україні 2012. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Права людини, 2013. — С. 37–62.

62. *Речицький В.* Формування американського конституціоналізму та його риси // Права людини, № 5 (657), 16–28 лютого, 2013. — С. 2.

63. *Речицький В.* Зародження конституцій // Права людини, № 4(656), 1–15 лютого, 2013. — С. 2–3.

64. *Речицький В.* Відповіді на запитання кореспондентів журналу «Країна»: Які наслідки справа Євгена Щербаня матиме для Юлії Тимошенко, Віктора Януковича, олігархів і для України // Країна, № 3 (157), 31 січня, 2013. — С. 23.

65. *Речицький В.* Ідея обмеженого правління як політико-правова доктрина // Права людини, № 2 (654), 16–31 січня 2013. — С. 2–3.

66. *Речицький В.* Декілька міркувань щодо нового закону про референдум // Права людини, № 34 (650), 1–15 грудня 2012. — С. 2–3.

67. *Речицкий В.* Конституция должна принадлежать гражданскому обществу // Права людини, № 32 (648), 16–30 листопада, 2012. — С. 2–5.

68. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Конституційна Асамблея: політико-правові аспекти діяльності, № 7, 2012. — С. 27–39.

69. *Речицкий В.* Конституция должна быть капиталистической // Бизнес, № 48 (1035), 2012. — С. 18–20.

70. *Речицький В.* Між Президентом і парламентом складається модель: «панство та натовп» // Країна, № 43(146), 8 листопада, 2012. — С. 16.

71. *Речицький В.* Огляд матеріалів круглого столу «Конституція України у ціннісному вимірі» // Вісник Конституційного Суду України, № 5, 2012. — С. 120–121.

72. *Речицький В.* Реально в опозиції до влади — тільки суспільство // Країна, № 27 (130), 12 липня, 2012. — С. 24–27.

73. *Речицький В.* Політико-правовий коментар до рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частини першої, другої статті 32, частини другої, третьої статті 34 Конституції України // Свобода висловлювань і приватність, № 1, 2012. — С. 26–29.

74. *Rechytsky V.* Constitutional Process in Ukraine: 2011 — Early 2012. Current Trends and Summary // Human Rights in Ukraine — 2011. Human Rights Organizations Report. — Kharkiv: Prava Ludyny, 2012. — P. 19–32.

75. *Речицький В.* Висновок щодо відповідності положень проекту Кримінально-процесуального кодексу України вимогам чинної Конституції України // Права людини, № 7(623), 1–15 березня, 2012. — С. 2–3.

76. *Речицький В.* Політико-правовий коментар до «Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частини першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України» від 25 січня 2012 року // Права людини, № 5(621), 16–29 лютого, 2012. — С. 2–3.

77. *Речицький В.* Політико-правовий коментар до «Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним подан-

ням 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 Розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року // Права людини, № 5(623), 16–29 лютого, 2012. — С. 3–4.

78. *Речицький В.* Політико-правовий коментар до «Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року» // Права людини, № 7(623), 1–15 березня, 2012. — С. 3–4.

79. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні: 2011 — початок 2012 року. Поточні тенденції та узагальнення // Права людини в Україні — 2011. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Вид-во Права людини, 2012. — С. 19–32.

80. *Речицький В.* Політико-правовий коментар до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частини першої, другої статті 32, частини другої, третьої статті 34 Конституції України // Права людини, № 4(620), 1–15 січня, 2012. — С. 3–5.

81. *Речицький В.* Правові засади контролю за додержанням конституційної процедури // Вдовіченко С., Кампо В., Овчаренко В., Мірошниченко Ю., Речицький В. Контроль за додержанням належної конституційної процедури. — Київ: Алерта, 2011. — С. 9–20.

82. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби. — К.: Вид-во «Дух і Літера», 2011. — С. 280–290.

83. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Конституція України в сучасній правовій доктрині та національному державотворчому процесі. — Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011. — С. 45–53.

84. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Критика, № 1–2, 2011. — С. 2–5.

85. *Rechytsky V.* Constitutional Lawmaking and Constitutional Process in Ukraine 2009 — 2010 // Human Rights in Ukraine 2009–2010. Report by Human Rights Organizations. — Kharkiv: Prava Ludyny, 2011. — P. 32–52.

86. *Речицкий В.* Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика // Конституционное и муниципальное право, № 2, февраль, 2011. — С. 64–68.

87. *Речицький В.* Конституційна законотворчість та конституційний процес в Україні 2009–2010 р. // Права людини в Україні 2009–2010. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Права людини, 2011. — С. 34–59.

88. *Речицкий В.* Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика // Права людини, № 35 (579), 16–31 грудня, 2010. — С. 2–6.

89. *Речицький В.* Прості цінності конституціоналізму // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2010. — С. 3–8.

90. *Речицький В.* На захист поганого смаку // Свобода висловлювань і приватність, № 3, 2010. — С. 3–15.

91. *Rechytsky V.* Commentary on the Constitutional Court Judgment on 30 September 2010 // Prava Ludyny, № 10(167), October, 2010. — P. 2–4.

92. *Речицький В.* Втілюючи принципи верховенства права: політико-правовий коментар положень Рішення Конституційного Суду України у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України // Вісник Конституційного Суду України, № 6, 2010. — С. 142–151.

93. *Речицький В.* Розширений політико-правовий коментар до рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 року // Права людини, № 28(572), 1–15 жовтня, 2010. — С. 2–6.

94. *Речицький В.* Юридичний коментар до нового порядку формування парламентської коаліції в Україні // Права людини, № 13(557), 1–15 травня, 2010. — С. 224.

95. Речицький В. На захист поганого смаку // Права людини, № 4(548), 1–15 лютого, 2010. — С. 5–12.

96. *Речицький В.* На захист поганого смаку // Критика, № 1–2 (147–148), 2010. — С. 27–31.

97. *Речицкий В.* Политдизайн для Украины — это республика с сильным президентом // Бизнес, № 11(894), 15 марта, 2010. — С. 8-9.

98. *Речицький В.* Правнича наука і ВАК // Юридичний авангард, № 1, 2009. — С. 203–208.

99. *Речицький В. В.* Конституціоналізм по-київському // Критика, № 5–6, 2009. — С. 3–7.

100. *Речицький В.* Роль громадськості в реформуванні Конституції України — питання політико-правового контексту // Права людини, № 11(519), 16–30 квітня, 2009. — С. 2–5.

101. *Речицький В.* Помаранчева революція, блакитна реформа // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 3–11.

102. *Речицький В.* Конституційна реформа 2004 року і права людини // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 12–21.

103. *Речицький В.* Меморандум Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи в Україні // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 36–39.

104. *Речицький В.* Додержання Конституції України у 2005 році // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 80–97.

105. *Речицький В.* Десять тез про українську виборчу систему // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 105–113.

106. *Речицький В.* Стан та динаміка українського конституційного законодавства // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 114–133.

107. *Речицький В.* До стратегії розвитку Української Конституції // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 159–199.

108. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Пропозиції щодо змін до другого та третього розділів Конституції України // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 200–217.

109. *Речицький В.* Порівняльна таблиця змін до Конституції України, підготовлених ХПГ // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 218–299.

110. *Речицький В.* Юридичний коментар до «Порівняльної таблиці змін до Конституції України, підготовленої Блоком Юлії Тимошенко» // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009. — С. 300–316.

111. *Речицький В.* Конституціоналізм по-київському або президентський проект нової Конституції України // Права людини, № 13(521), 1–15 травня, 2009. — С. 2–6.

112. *Речицький В.* Свобода вираження поглядів. Тези виступу на круглому столі «Про комісію з питань захисту суспільної моралі» 31 березня 2009 р. // Права людини, № 8(516), 16–31 березня, 2009. — С. 2.

113. *Речицький В.* Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» // Свобода інформації в Україні. Удосконалення законодавства і практики. — Харків: Права людини, 2009. — С. 70–96.

114. *Rechytskyi V.* Code of Ethics of the Ukrainian Fulbright Association. Етичний кодекс членів Фулбрайтівського товариства України (in Ukrainian and English). — Харків: Права людини, 2008. — 32 с.

115. *Rechytskyi V.* Why The “Ethical Code” Was Created (in Ukrainian and English) // Code of Ethics of the Ukrainian Fulbright Association. — Kharkov: Human Rights, 2008. — P. 19–23.

116. *Речицький В.* Кодекс інтелектуальної чесності // Щорічник програми ім. Фулбрайта в Україні — 2008. — Київ: Програма ім. Фулбрайта, 2008. — С. 40.

117. *Rechytskyi V.* An Academic Code of Ethics // Yearbook of Fulbright Program in Ukraine, 2007 — 2008. — Kyiv: Fulbright, 2008. — P. 39.

118. *Речицький В.* До стратегії розвитку Конституції України // Критика, № 5(127), 2008. — С. 2–9.

119. *Речицький В.* До стратегії розвитку Конституції України // Стратегічні пріоритети, № 2(7), 2008. — С. 157–178.

120. *Речицький В.* Юридичний коментар до «Порівняльної таблиці змін до Конституції України, підготовленої Блоком Юлії Тимошенко» // Права людини, № 13(485), 1–15 травня, 2008. — С. 2–7.

121. *Речицький В.* Виконавча влада у нас — як двогорбий верблюд // Україна молода, № 79 (3353), п’ятниця, 25 квітня, 2008. — С. 4–5.

122. *Речицький В.* Кодекс інтелектуальної чесности // Критика, № 12 (122), грудень, 2007. — С. 3.

123. *Речицький В.* Етичний кодекс членів Фулбрайтівського товариства України (проект). — Миколаїв: Вид-во «Євро-Пресс», 2007. — 16 с.

124. *Речицький В.* Механізми контролю за якістю наукової продукції в Україні // Україна модерна, № 12(1), 2007. — С. 29–34.

125. *Речицький В.* Стан та динаміка українського конституційного законодавства // Права людини в Україні — 2006. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Права людини, 2007. — С. 46–61.

126. *Речицький В.* Десять тез про українську виборчу систему // Права людини, № 14(450), 2007. — С. 2–4.

127. *Речицький В.* Між правом і свободою // Критика, № 4(114), квітень, 2007. — С. 3–5.

128. *Речицький В.* Всі вільні // Критика, № 5(115), травень, 2007. — С. 6–7.

129. *Речицький В.* Відповідь Всеволода Речицького Мирославу Мариновичу // Права людини, № 11 (447), 16–30 квітня, 2007. — С. 11–12.

130. *Речицький В.* Юридичний коментар до Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007 р. та загальної політичної ситуації в Україні // Права людини, № 10(446), 1–15 квітня, 2007. — С. 6–10.

131. *Речицкий В.* Никто не заметит // Фокус, 30 марта, 2007. — С. 38–39.

132. *Речицкий В.* Нужны свежие люди // Пятница, № 13, 5 апреля, 2007. — С. 4.

133. *Rechytsky V.* Now and Forever: KHPG Commentary on Remuneration for State Deputies // Human Rights in Ukraine — 2005. Human Rights Organizations Report. — Kharkiv: Prava Ludyny, 2006. — P. 34–37.

134. *Rechytsky V.* Adherents to the Constitution of Ukraine in 2005 // Human Rights in Ukraine — 2005. Human Rights Organizations Report. — Kharkiv: Prava Ludyny, 2006. — P. 38–46.

135. *Речицький В.* На майдані пил спадає. Бесіда за круглим столом у редакції «Критики» 3 серпня 2006 року // Критика, № 7–8(105–106), липень-серпень, 2006. — С. 2–6.

136. *Речицький В.* Вправи з академічного веслування. На запитання «Критики» відповідають Ярослав Грицак, Тамара Гундорова… // Критика, № 6(104), червень, 2006. — С. 7–10.

137. *Речицький В.* Треть украинской Конституции носит сугубо декларативный характер // Права людини, № 19(419), 1–15 липня, 2006. — С. 2–4.

138. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи з приводу оплати зусиль народних депутатів України // Права

людини в Україні — 2005. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Права людини, 2006. — С. 37–40.

139. *Речицький В.* Дотримання Конституції України у 2005 році // Права людини в Україні — 2005. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Права людини, 2006. — С. 41–50.

140. *Речицький В.* Чому точаться такі бої за депутатські мандати? // Слово (США), № 18, 5 травня, 2006. — С. 20, 24.

141. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи з приводу оплати зусиль народних депутатів України // Народна воля (США), № 16, 17, 18, 19, від 27 квітня, 4, 11, 18 травня 2006. — С. 2.

142. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи щодо оплати зусиль народних депутатів України // Права людини, № 10(410), 1–15 квітня, 2006. — С. 2–4.

143. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи щодо оплати зусиль народних депутатів України // Львівська газета, № 67(874), 12 квітня, 2006. — С. 4.

144. *Речицький В.* Сучасна Україна «Помаранчева звитяга». Іінтерв'ю // Дух і літера, № 15–16, 2006. — С. 46–94.

145. *Речицький В.* Українські роздоріжжя // Критика, № 3(101), 2006. — С. 2–3.

146. *Речицький В.* Україна: знову на роздоріжжі? // Права людини, № 2(402), 16–31 січня, 2006. — С. 8–10.

147. *Речицкий В.* Украина возвращается в XVIII век. Интервью // Пятница, № 3 (146), 19 января, 2006. — С. 4.

148. *Речицький В.* Юридичний коментар Харківської правозахисної групи до проекту Закону України «Про інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб України» // Свобода висловлювань і приватність, № 3, 2005. — С. 7–9.

149. *Речицкий В.* Интеллектуальная свобода как предпосылка свободы слова // Свобода висловлювань і приватність, № 3, 2005. — С. 12–22.

150. *Речицький В.* Замість передмови // Громадянські права. Рішення Верховного Суду США, XIX століття. — Київ: Optima, 2005. — С. 5–6.

151. *Речицький В.* Замість передмови // Громадянські права. Рішення Верховного Суду США, XX століття. — Київ: Optima, 2005. — С. 5–6.

152. *Речицький В.* Інтерв'ю І. Єгоровій: Інтелектуали і влада: чому між ними прірва? // День, 18 листопада, 2005. — С. 5.

153. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Відповідь Володимиру Чемерису // Критика, № 10 (96), 2005. — С. 10.

154. *Речицький В.* Відповідь Агнєшці Корнієнко // Критика, № 10 (96), 2005. — С. 10–11.

155. *Речицький В.*, *Чемерис В.*, *Захаров Є.* Пост революційна контрреформація // Критика, № 10 (96), 2005. — С. 9–11.

156. *Речицький В.* Меморандум Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи в Україні // Критика, № 9(95) вересень, 2005. — С. 3–4.

157. *Речицький В.*, *Захаров Є.*, *Рапп І.*, *Северин О.* Відкритий лист Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи // Критика, № 9(95), вересень, 2005. — С. 3.

158. *Речицький В.* Меморандум Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи в Україні. Додаток до відкритого листа ХПГ від 27.09.05 // Права людини, № 26(390), 16–30 вересня, 2005 р. — С. 4–5.

159. *Речицький В.*, *Захаров Є.*, *Рапп І.*, *Северин О.* Відкритий лист Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи // Права людини, № 26(390), 16–30 вересня, 2005 р. — С. 2.

160. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Відповідь на лист Володимира Чемериса з приводу загрози політичної реформи в Україні // Права людини, № 26(390), 16–30 вересня, 2005 р. — С. 4.

161. *Речицький В.* Рішення Конституційного Суду щодо офіційного тлумачення статті 10 Конституції // Права людини в Україні —

2004. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Фоліо, 2005. — С. 191–193.

162. *Речицький В.* Замість передмови // Свобода релігії. Рішення Верховного Суду США. — Київ: Оптима, 2005. — С. 5–6.

163. *Речицький В.* Меморандум Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи в Україні. Додаток до відкритого листа ХПГ від 27.09.05 // Львівська газета, № 176 (742), 30 вересня, 2005.

164. *Речицький В.*, *Захаров Є.*, *Рапп І.*, *Северин О.* Відкритий лист Харківської правозахисної групи з приводу загрози політичної реформи // Львівська газета, № 176 (742), 30 вересня, 2005 р.

165. *Rechytsky V.*, *Zakharov Y.* Human Rights in the Constitution of Ukraine // Human Rights in Ukraine — 2004. Human Rights Organization's Report. — Kharkiv: Folio, 2005. — P. 17–25.

166. *Rechitsky V.* Commentary of the Kharkiv Human Rights Protection Group on Political Reform in Ukraine (November 4, 2004) // The Presidential Elections — 2004 in Ukraine. A Human Rights Perspective. — Kharkiv: Folio, 2005. — P. 59–64.

167. *Rechitsky Vsevolod*, *Baulin Yury* and others. A Constitutional and Legal Analysis of the Political Situation in Ukraine (As of 25 November 2004) // The Presidential Elections — 2004 in Ukraine. A Human Rights Perspective. — Kharkiv: Folio, 2005. — P. 84–87.

168. *Rechytsky Vsevolod*. Orange Revolution, Blue Reform // The Presidential Elections — 2004 in Ukraine. A Human Rights Perspective. — Kharkiv: Folio, 2005. — P. 119–126.

169. *Речицкий В.* Международно-правовые гарантии интеллектуальной свободы. Европейская парадигма // Свобода висловлювань і приватність, № 1, 2005. — С. 13–30.

170. *Речицький В.* Конституція Європи як модель політичної цивілізації // Критика, № 6, 2005. — С. 5–7.

171. *Речицький В.* Правнича наука і ВАК // Критика, № 3(89), 2005. — С. 20–22.

172. *Речицький В.* Помаранчева революція, блакитна реформа… // Права людини, № 8, 2005. — С. 2–5.

173. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Права людини в Конституції України // Права людини в Україні — 2004. Доповідь правозахисних організацій. — Харків: Фоліо, 2005. — С. 14–21.

174. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Конституційна реформа 2004 року і права людини // Права людини, № 7(371), 1–15 березня, 2005. — С. 2–5.

175. *Речицький В.* Помаранчева революція, блакитна реформа… // Критика, № 1–2 (87–88), 2005. — С. 20–21.

176. *Речицький В.* Пора українського вибору: між революцією та реформою. «Круглий стіл» у редакції «Критики» за участі Юрія Андруховича, Євгена Головахи, Григорія Грабовича, Ярослава Грицака, Олександра Грищенка, Володимира Кулика, Андрія Мокроусова, Юрка Прохаська, Всеволода Речицького, Миколи Рябчука, Олега Хоми // Критика, № 12 (86), 2004. — С. 2–4.

177. *Речицький В.*, *Веніславський Ф.*, *Баулін Ю.* та інші. Конституційно-правовий аналіз політичної ситуації в Україні за станом на 25 листопада 2004 р. // Права людини, № 32 (360), 16–30 листопада, 2004. — С. 5–6.

178. *Речицкий В.* Правовые гарантии свободы слова в США // Свобода висловлювань і приватність, № 3, липень-вересень, 2004. — С. 19–29.

179. *Речицький В.* Помаранчева революція, блакитна реформа… // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2004. — С. 51–53.

180. *Речицький В.* Відкритий лист Харківської правозахисної групи учасникам переговорного процесу. З приводу політичної ситуації в Україні на 07.12.04 // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2004. — С. 48–50.

181. *Речицький В.*, *Баулін Ю.*, *Сібільов М.* та ін. Конституційно-правовий аналіз політичної ситуації в Україні за станом на 25 лис-

топада 2004 р. // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2004. — С. 36–37.

182. *Речицький В.* Заява Харківської правозахисної групи з приводу політичних подій в Україні за станом на 23 листопада 2004 року // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2004. — С. 31–32.

183. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи до політичної реформи в Україні за станом на 4 листопада 2004 р. // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2004. — С. 26–28.

184. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи до політичної реформи в Україні за станом на 4 листопада 2004 р. // Права людини, № 31(359), 2004. — С. 2–4.

185. *Речицький В.* Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» // Свобода інформації та право на приватність в Україні, № 34(75). Том 1. — Харків: ХПГ-Фоліо, 2004. — С. 161–169.

186. *Речицький В.* Проект закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» // Свобода інформації та право на приватність в Україні, № 34(75). — Харків: ХПГ-Фоліо, 2004. — С. 183–209.

187. *Речицький В.* Відкритість інформації як універсальна вимога // Свобода інформації та право на приватність в Україні, № 34(75). — Харків: ХПГ-Фоліо, 2004. — С. 3–28.

188. *Речицький В.* Legal Scholarship and the Ukrainian Higher Certification Commission (the VAK) // The Fulbright Program in Ukraine — 2004 (Yearbook). — Kyiv–Washington, 2004. — P. 44–48.

189. *Речицкий В.* Открытость информации как универсальное требование // Индекс, № 20, 2004. — С. 35–47.

190. *Речицький В.* Замість передмови // Свобода слова. Рішення Верховного Суду США. — Київ: Оптима, 2004. — С. 5.

191. *Речицький В.* Замість передмови // Свобода преси. Рішення Верховного Суду США. — Київ: Оптима, 2004. — С. 5–7.

192. *Речицький В.* Конституційна реформа як симптом політичної компрометації // Конституційна реформа, експертний аналіз. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 47–62.

193. *Речицький В.* Правова наука і ВАК // Юридичний вісник України, № 9 (453), 28 лютого — 5 березня, 2004. — С. 27–31.

194. *Речицький В.*, *Веніславський Ф.* Темперамент політики та інерція права // Права людини, № 31, 2003. — С. 3–4.

195. *Речицький В.* Відкритість інформації як універсальна вимога // Вісник Національної Академії Наук України, № 9, 2003. — С. 26–45.

196. *Речицкий В.* Правовая наука и ВАК // Права людини, № 29, 16–31 жовтня, 2003. — С. 7–10.

197. *Речицький В.* Відкритість інформації як універсальна вимога // Свобода висловлювань і приватність, № 2, 2003. — С. 3–16.

198. *Речицький В.* Інтерв'ю // Свобода висловлювань і приватність, № 2, 2003. — С. 16–18.

199. *Речицький В.* «Конституційна реформа» демократії не послужить // Свобода (США) № 26, 27 червня, 2003. — С. 3, 21.

200. *Речицкий В.* Странная война или почему рассердился Ральф Петерс // Зеркало недели, № 24(449,) 28 июня — 4 июля, 2003. — С. 5.

201. *Речицкий В.* Странная война или почему рассердился Ральф Петерс // Права людини, № 16 (308), 1–15 червня, 2003. — С. 11–12.

202. *Rechitskiy V.* Vasilenko's Case: The Independent Legal Commentary of the Kharkiv Group for Human Rights Protection on the Constitutional Aspects of the Criminal Case Against the President of Ukraine Started by Judge Yu. Vasilenko and on Some Following Statements of Ukraine State Officials // Freedom of Expression in Ukraine. — 2002. — Kharkiv: Folio, 2003. — P. 118–123.

203. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи (ХПГ) до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», винесений від імені Президента України на все-

народне обговорення // Права людини, № 13 (305), 1–15 травня, 2003. — С. 2–4.

204. *Речицький В.* Інтелектуальна свобода в сьогоднішній Україні // Діалоги на межі століть. — Київ: Дух і Літера, 2003. — С. 26–29.

205. *Речицький В.* Право та безправ'я сьогодення // Діалоги на межі століть. — Київ: Дух і Літера, 2003. — С. 216–219, 223–224.

206. *Речицький В.* Статус недоторканості — не індульгенція // Дзеркало тижня, № 5 (430), 8 лютого, 2003. — С. 6.

207. *Речицький В.* Поняття політичної активності (початок) // Культура, людина і право, № 4 (7), грудень, 2002. — С. 1–5.

208. *Речицький В.* Поняття політичної активності (продовження) // Культура, людина і право, № 5 (8), грудень, 2002. — С. 1–5.

209. *Речицкий В.* Пояснительная записка к модельному проекту Закона Украины «О гражданском (общественном) контроле за государственной деятельностью». Закон Украины «О гражданском (общественном) контроле за государственной деятельностью» (модельный проект) // Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні. — Харків: Фоліо, 2002. — С. 136–172.

210. *Речицкий В.* Гражданское общество и политическая реальность // Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні. — Харків: Фоліо, 2002. — С. 173–186.

211. *Речицкий В.* Комментарий Харьковской правозащитной группы к Решению Дзержинского районного суда г. Харькова от 11 января 2001 г. по гражданскому делу по заявлению исполкома Харьковского городского совета о запрещении проведения митинга и бессрочного пикета Харьковской областной организации всеукраинской политической партии Украины Украинская национальная ассамблея (ХОО УНА–УНСО) // Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні. — Харків: Фоліо, 2002. — С. 22–26.

212. *Речицкий В.* Комментарий Харьковской правозащитной группы к Решению Дзержинского районного суда г. Харькова от

11 января 2001 г. по гражданскому делу по заявлению исполкома Харьковского городского совета о запрещении установления агитационного поста харьковской областной организации Социалистической партии Украины от 29 января 2001 года // Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні. — Харків: Фоліо, 2002. — С. 29–32.

213. *Речицький В.* Нова культурна ситуація потребує нових форм правового регулювання // Юридичний вісник України, 30 березня — 5 квітня, 2002. — С. 7.

214. *Rechitskiy V.*, *Zakharov Y.* Information Security v. the Risk to Lag Behind // Freedom of Expression in Ukraine — 2001. — Kharkiv: Folio, 2002. — P. 51–53.

215. *Rechitskiy V.* Kharkiv Group for Human Rights Protection Commentary // Freedom of Expression in Ukraine — 2001. — Kharkiv: Folio, 2002. — P. 58–60.

216. *Rechitskiy V.* On the Dzerzinski District Court of Kharkiv: Another Juridical Commentary // Freedom of Expression in Ukraine — 2001. — Kharkiv: Folio, 2002. — P. 61–62.

217. *Речицкий В. В.* Украинская Конституция в контексте современности // Розвиток демократії в Україні. — Київ: Центр освітніх ініціатив, 2001. — С. 274–284.

218. *Речицький В.* Міжнародна конвенція про захист інтелектуальної свободи (проект) // Харків: Фоліо, 2001. — 54 с.

219. *Речицкий В.* Международная конвенция о защите интеллектуальной свободы (проект) // Харьков: Фолио, 2001. — 54 с.

220. *Rechytskiy V.* International Convention on Protection of Intellectual Freedom (a draft). — Kharkiv: Folio, 2001. — 54 p.

221. *Речицький В.* Українська Конституція в контексті сучасности // Ї, № 21, 2001. — С. 123–130.

222. *Речицький В.* Українська весна: вперед і назад // Дзеркало тижня, № 19(343), 2001. — С. 14.

223. *Речицький В.* Політична деградація і культурний контекст // Свобода висловлювань і приватність, № 1, 2001. — С. 6–10.

224. *Речицький В.* Дух закону і буква права // Свобода висловлювань і приватність, № 1, 2001. — С. 10–14.

225. *Речицький В.*, *Захаров Є.* Інформаційна безпека або небезпека відставання? // Свобода висловлювань і приватність, № 1, 2001. — С. 18–21.

226. *Речицкий В.*, *Захаров Е.* Информационная безопасность или опасность отставания? // Зеркало недели, № 18(342), 2001. — С. 6.

227. *Речицький В.* Обґрунтування міжнародної конвенції «Про захист інтелектуальної свободи». Міжнародна конвенція «Про захист інтелектуальної свободи» (проект) // Сучасність, № 9, 2001. — С. 82–106.

228. *Rechytskiy V.*, *Lishchina I.* Comments on the Draft of the Law of Ukraine «On the Procedures of Fulfilling Decisions of European Court on Human Rights» // Prava Ludiny, № 1(49), 2001. — P. 9–10.

229. *Rechytskiy V.* Kharkiv Group for Human Rights Protection Commentary // Prava Ludyny, № 1(49), 2001. — P. 4–5.

230. *Речицкий В.*, *Лещина И.* Отзыв на законопроект «О порядке исполнения решений Европейского Суда по правам человека» // Права людини, № 1(221), 2001. — С. 8–9.

231. *Речицкий В.* Комментарий Харьковской правозащитной группы к Решению Дзержинского районного суда г. Харькова от 11 января 2001 г. по гражданскому делу по заявлению исполкома Харьковского городского совета о запрещении проведения митинга и бессрочного пикета Харьковской областной организации всеукраинской политической партии Украины Украинская Национальная Ассамблея (ХОО УНА–УНСО) // Права людини, № 1(221), 2001. — С. 4–6.

232. *Речицкий В.* Комментарий Харьковской правозащитной группы к Решению Дзержинского районного суда г. Харькова по гражданскому делу по заявлению исполкома Харьковского городс-

кого совета о запрещении установления агитационного поста Харьковской областной организации Социалистической партии Украины от 29 января 2001 года // Права людини, № 4(224), 2001. — С. 5–6.

233. *Речицький В.* Правовий коментар Харківської правозахисної групи до перебігу політичних подій в Україні // Права людини, № 4(224), 2001. — С. 2–4.

234. *Речицький В.* Проект міжнародної конвенції «Про захист інтелектуальної свободи» // Свобода висловлювань і приватність, № 1–2, 2000. — С. 40–57.

235. *Речицький В.* Коментар Харківської правозахисної групи до проекту Закону України «Про інформаційну відкритість органів державної влади та вищих посадових осіб України» // Свобода висловлювань і приватність, № 4, 2000. — С. 18–20.

236. *Речицкий В.* Политическая опасность президентов измеряется целыми числами // Свобода, № 9, 2000. — С. 3.

237. *Речицкий В.* Социальная ценность информации. Конституционный аспект // Проблемы экономического роста: вопросы добропорядочности. — Харьков: Justo Titulo — Ксилон, 2000. — С. 44–57.

238. *Речицкий В.*, *Захаров Е.* Информационная безопасность или опасность отставания? // Проблемы экономического роста: вопросы добропорядочности. — Харьков: Justo Titulo — Ксилон, 2000. — С. 58–62.

239. *Речицкий В.* Независимый комментарий к Решению Конституционного Суда Украины по делу об официальном толковании статьи 10 Конституции Украины касательно применения государственного языка органами государственной власти и местного самоуправления от 14 декабря 1999 г. // Российско-Украинский бюллетень, № 6–7, 2000. — С. 139–142.

240. *Речицкий В.* Независимый комментарий к Решению Конституционного суда Украины по делу об официальном толковании статьи 10 Конституции Украины касательно применения госу-

дарственного языка органами государственной власти и местного самоуправления от 14 декабря 1999 г. // Права людини, № 13(197), 2000. — С. 10–12.

241. *Rechytskiy V.* The Draft of «Covenant on Protection of Intellectual Freedom» // Prava Ludyny, № 3, 2000. — P. 4–6.

242. *Rechytskiy V.* The Ukrainian Referendum // Prava Ludyny, № 4, 2000. — P. 2–3.

243. *Речицький В.* Український референдум… // Права людини, № 14(198), 2000. — С. 2–4.

244. *Rechytskiy V.* Notes of Participant // Prava Ludyny, № 3, 2000. — P. 3.

245. *Речицкий В.*, *Захаров Е.* О чем свидетельствует дело севастопольских биологов // Мемориал, № 167, 2000. — С. 49–51.

246. *Речицький В.* Враження учасника // Права людини, № 8(192), 2000. — С. 3–4.

247. *Речицький В.* Украинская Конституция в контексте современности // Права людини, № 22, 1999. — С. 5–7.

248. *Речицький В.* Право та безправ'я сьогодення. Дискусія // Дух і літера, № 3–4, 1998. — С. 8–11, 15.

249. *Речицкий В.* Социальная ценность информации. Конституционный аспект // Законодательство Украины о средствах массовой информации. Материалы научно–практической конференции. — Харьков: 1998. — С. 170–189.

250. *Речицкий В.* Категория свободы в конституциях пост-тоталитарных стран // Правовые аспекты трансформации пост-тоталитарных государств. Материалы научно–практического семинара. — Харьков: 1998. — С. 37–71.

251. *Речицький В.* Проект Закону України «Про громадський контроль за державною виконавчою владою» // Правовые аспекты трансформации пост-тоталитарных государств. — Харьков: 1998. — С. 72–95.

252. *Речицький В.*, *Марцеляк О.* Проект Закону України «Про статус народного правозахисника» // Права людини, № 10(88), 1997. — С. 5–9.

253. *Речицький В.* Конституційний проект у ракурсі інтересів громадянського суспільства // УНІАН–політика, № 23, 1996. — С. 11–14.

254. *Речицький В.* Свобода, віра і держава // Права людини в Україні, № 15, 1996. — С. 48–51.

255. *Речицький В.* Ефект США // Сучасність, № 10, 1996. — С. 21–28.

256. *Речицький В.* Фатум поміркованости // Сучасність, № 7, 1996. — С. 119–133.

257. *Rechytskiy V.* Ukrainian Constitution Viewed From Standpoint of Civil Society // Prava Ludyny, № 1, 1996. — P. 4–6.

258. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні як феномен демократії // Сучасність, № 1, 1996. — С. 97–102.

259. *Речицький В.* Громадянські права як юридичний засіб противаги державній владі // Українське право, № 1(2), 1995. — С. 188–197.

260. *Rechytskiy V.* Civil Rights as a Legal Means of Counterbalance to State Power // Ukrainian Law, № 1(2), 1995. — P. 188–197.

261. *Речицький В.* Державність чи громадянськість? // Права людини в Україні, № 11, 1995. — С. 18–21.

262. *Речицький В.* Державність чи громадянськість? // Культура і життя, № 32, 1995. — С. 2.

263. *Речицький В.* Три джерела та три складові частини українського конституціоналізму: три роки безладдя // УНІАН–політика, № 20, 1995. — С. 14–15.

264. *Речицкий В.* К вопросу о политической структуре конституционного процесса в Украине // Проблемы законности, № 29, 1995. — С. 13–17.

265. *Речицький В.* Про що свідчить проект Конституції України від 26.10.93 р. // Права людини в Україні, № 3, 1994. — С. 3–19.

266. *Rechytskiy V.* Constitution as a Form of Mastering Power // Prava Ludyny v Ukraini, № 5, 1994. — P. 115–128.

267. *Rechytskiy V.* Toward Civil Society // Prava Ludyny v Ukraini, № 6, 1994. — P. 47–48.

268. *Rechytskiy V.* Several Comments to the Draft of the Constitution // Prava Ludyny v Ukraini, № 6, 1994. — P. 55–56.

269. *Речицкий В.* Право на свободу слова, закон и ответственность. Диспут // Свобода слова и средства массовой информации. — Москва: 1994. — С. 196–197, 198.

270. *Речицький В.* До громадянського суспільства // Права людини в Україні, № 3, 1994. — С. 41–48.

271. *Речицький В.* Проект Конституції України. Передмова // Права людини в Україні, № 4, 1994. — С. 3–4.

272. *Речицький В.* Конституційний процес в Україні як феномен демократії // Вісник Академії правових наук України, Харків, 1995. — С. 125–133.

273. *Речицький В.* Українська конституційна ідея в умовах реформи // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку. — Харків: 1995. — С. 89–91.

274. *Речицький В.* Деякі зауваження до проекту Конституції // Права людини в Україні, № 1, 1994. — С. 5–13.

275. *Речицький В.* Проект Конституції України // Права людини в Україні, № 5, 1994. — 128 с.

276. *Речицкий В.* Проблемы структуры конституционного процесса в Украине // Проблемы законности, № 3, 1995. — С. 3–19.

277. *Речицький В.* Культурний феномен сучасності // Наука і суспільство, № 9–10, 1993. — С. 6–10.

278. *Речицький В.* Постсоціалістична хвороба // Культура і життя, № 44, 1992. — С. 1, 7.

279. *Речицький В.* Осягнення влади // Український час, 1993. — С. 43.

280. *Речицький В.* Конституція у футлярі // Рада, № 28-29, 1992. — С. 2–3.

281. *Речицький В.* Виконавча влада // Конституція незалежної України. — Київ: 1992. — С. 205–206.

282. *Речицький В.* Права людини // Конституція незалежної України. — Київ: 1992. — С. 285, 290–291.

283. *Речицький В.* Конституція у футлярі // Конституція незалежної України. — Київ: 1992. — С. 316–322.

284. *Речицкий В.* Конституция как проблема юридического творчества // Конституція України: якою їй бути? — Харків: 1992. — С. 97–100.

285. *Речицький В.* Як пережити посткомуністичний час/ // Культура і життя, № 30, 1992. — С. 3.

286. *Речицький В.* Посткомуністична доба // Український оглядач, № 9, 1992. — С. 7.

287. *Речицький В.* Нова угода не краща // Голос України, № 124, 1991. — С. 6.

288. *Речицький В.* Право на терезах справедливості // Культура і життя, № 43, 1989.

289. *Речицький В.* Стара роль у нових декораціях // Культура і життя, № 6, 1991. — С. 3.

290. *Речицький В.* Назад до сплячого суверенітету? // Вечірній Харків, № 34, 1991. — С. 4–5.

291. *Речицкий В.* Об изменении ценностных ориентаций в государственном праве // Проблемы обеспечения законности в механизме правоприменения. — Волгоград: 1991. — С. 72–73.

292. *Речицький В.* Пейзаж після... референдуму // Культура і життя, № 16, 1990. — С. 4.

293. *Речицький В.* Соціалізм = авторитаризм? // Слово, № 21, 1990. — С. 2.

294. *Речицький В.* Повертаючись до джерел суспільно-політичної активності // Человек и политика, Харьков, 1993. — С. 96–97.

295. *Речицький В.* Демократія як феномен культури // Вісник АН України, № 10, 1992. — С. 10–29.

296. *Речицький В.* Конституція як форма осягнення влади // Вісник АН України, № 11, 1993. — С. 36–48.

297. *Речицький В.* Політика: діючі особи та виконавці // Вісник АН України, № 7, 1991. — С. 40–55.

298. *Речицький В.* Суспільство та інформація // Вісник АН України, № 6, 1990. — С. 8–13.

299. *Речицький В.* З позицій вільного розуму // Вісник АН України, № 7, 1990. — С. 30–32.

300. *Речицкий В.* Деловые игры и участие общественности в управлении // Советское государство и право, № 9, 1986. — С. 27–44.

301. *Речицький В.* Соціалізм та авторитаризм // Філософська і соціологічна думка, № 10, 1990. — С. 3–14.

302. *Речицкий В.* Социализм и авторитаризм // Философская и социологическая мысль, № 10, 1990. — С. 13–14.

303. *Речицький В.* Будьмо розважливими // Культура і життя, № 31, 1990. — С. 3.

304. *Речицкий В.*, *Онищенко С.* Возможности социальных игр и перспективы демократизации в русле перестройки (опыт УССР) // Актуальные проблемы правовой реформы. — Киев: 1990. — С. 143–150.

305. *Речицкий В.* Личность в социалистическом правовом государстве. Дискуссия // Советское государство и право, № 11, 1989. — С. 42.

306. *Речицкий В.*, *Опанасюк А.* Социально–политическая активность и вопросы совершенствования советской правовой системы в период перестройки // Вопросы перестройки правовой системы советского общества на современном этапе. — Харьков: 1989. — С. 8–15. Депонировано в ИНИОН АН СССР, № 37656 от 20.04.89 г., Библиографический указатель: Государство и право, № 9, 1989. — С. 32.

307. *Речицький В.* Закон — на терези справедливості // Культура і життя, № 43, 1989. — С. 2.

308. *Речицкий В.* Применение методов деловых игр в обеспечении социально–политической активности // Проблемы совершенствования советского законодательства и правоприменительной деятельности. — Харьков: 1987. — С. 13–17.

309. *Речицкий В.*, *Иваненко Л.*, *Кушниров В.* Развивающие деловые игры на телеэкранах Украины // Программированное обучение. Киев: № 23, 1986. — С. 80–88.

310. *Речицький В.* Коли політика виходить на вулицю // Наука і суспільство, № 9–10, 1991. — С. 10–14.

311. *Речицький В.* Політичне знання в оновленому суспільстві // Україна в сучасному світі. — К.: 1990. — С. 32–43.

312. *Речицький В.* Джерела політичної активності // Вісник АН України, № 5, 1993. — С. 36–48.

313. *Речицкий В.* Некоторые вопросы развития политического самоуправления при социализме в аспекте освоения новых интеллектуальных систем // Проблемы развития и освоения интеллектуальных систем. Секция 1. — Новосибирск: 1986. — С. 236–237.

314. *Речицкий В.* Региональный опыт участия общественности в управлении на основе имитационных игр (на примере УССР) // Региональные особенности государственного строительства и укрепления правопорядка в свете идей Октября. — Орджоникидзе: 1988. — С. 53–54.

315. *Речицкий В.*, *Кушниренко А.* Комитет конституционного надзора СССР: вопросы функций и статуса // Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка. — Харьков: 1990. — С. 11–12.

316. *Речицкий В.* Социально–политическое содержание конституционного права граждан СССР на участие в управлении государственными и общественными делами // Проблемы социалистической законности, № 15, 1985. — С. 132–135.

317. *Речицький В.* Розвиток ленінського принципу участі мас в управлінні держаними і громадськими справами. // Радянське право, № 4, 1985. — С. 15–18.

318. *Речицкий В.* Конституционные гарантии обеспечения участия граждан СССР в управлении государственными и общественными делами // Правоведение, № 1, 1994. — С. 37–41.

319. *Речицький В.* Конституційні гарантії участі мас в управлінні державними і громадськими справами // Радянське право, № 3, 1983. — С. 49–51.

320. *Речицкий В.* Конституционные гарантии участия граждан СССР в управлении государственными и общественными делами // Проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной деятельности в СССР. — Минск: 1983. — С. 97–99.

321. *Речицкий В.* Конституционный механизм обеспечения участия граждан СССР в управлении государственными и общественными делами. Депонировано в ИНИОН АН СССР, № 9063 от 19.01.82 г., Библиографический указатель: Государство и право, № 2, 1982. — С. 18.

322. *Речицкий В.* Значение права граждан СССР на участие в управлении государственными и общественными делами в системе политических конституционных прав. Депонировано в ИНИОН АН СССР, № 9064 от 19.01.82 г., Библиографический указатель: Государство и право, № 6, 1982. — С. 14.

4.3. Бібліографія посилань

1. *Beard Charles A.* An Economic Interpretation of the Constitution of the United States, 1925.

2. Freedom of Press Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996 .

3. Freedom of Speech Decisions of the United States Supreme Court. — San Diego, California: Excellent Books, 1996.

4. *Fukuyama Francis*. The Origins of Political Order. From Prehumen Times to the French Revolution. — N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

5. *Malinowski B*. Freedom and Civilization. — London: George Allen, 1947.

6. *Анкерсмит Ф.* Эстетическая политика. Политическая философия по ту сторону факта и ценности. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2014.

7. *Бейлин Б.* Идеологические истоки Американской революции. — М.: Новое изд-во, 2010.

8. *Бенуа А. де*. По ту сторону прав человека. В защиту свобод. — М.: ИОИ, 2015.

9. *Бжезинский З.* Стратегический взгляд. Америка и глобальный кризис. — М.: АСТ, 2015.

10. *Бодрійар Ж.* Фатальні стратегії. — Львів: Кальварія, 2010.

11. *Брик О.* Фото и кино. — М.: Ад Маргинем пресс, 2015.

12. *Бродский И.* Сочинения Иосифа Бродского. Т. VI. — СПб.: Пушкинский фонд, 2000.

13. *Бьюкенен Д.* Сочинения. — М.: Таурус-Альфа, 1997.

14. *Вальвиц Г. фон.* Мистер Смит и рай земной: Изобретение благосостояния. — М.: Ад Маргинем-пресс, 2015.

15. *Візельтир Л.* Розум і республіка опіній // Критика, № 9–10, 2015.

16. *Гавел В.* Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвіждялою, примітки, документи. — Львів: ПАІС, 2016.

17. *Гари Р.* Ночь будет спокойной. — М.: Астрель, 2011.

18. *Гейзенберг В.* Физика и философия. Часть и целое. — М.: Наука, 1989.

19. *Гилберт М.* Черчилль. Биография. — М.: Колибри, 2015.

20. *Головатий С.* Верховенство права. Монографія (у трьох книгах). — К.: Фенікс, 2006. — 1747 с.

21. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: 1991.

22. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993.

23. *Делез Ж.*, *Гваттари Ф.* Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. — М.: АСТ, 2007.

24. *Демократизация*. — М.: Из-во Высшей школы экономики, 2015.

25. *Джеймісон Ф.* Постмодернізм або логіка культури пізнього капіталізму. — К.: Курс, 2008.

26. *Еллинек Г.* Декларация прав человека и гражданина. — Одесса: Изд-во «Юридична література», 2006.

27. *Еріксен Т.* Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу. — Львів: Кальварія, 2004.

28. *Жалімас Д.* Офіційна конституційна доктрина: концепція, значення і основні принципи розвитку // Філософія права і загальна теорія права. № 1–2, 2016.

29. *Жувенель Б. де.* Власть. Естественная история ее возникновения. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011.

30. *Зануссі К.* Стратегії життя або як з'їсти тістечко і далі його мати. — Харків: Фоліо, 2015.

31. *Зануссі К.* Час помирати. Спогади, роздуми, анекдоти. — Харків: Фоліо, 2013.

32. *Кайзерлинг Г. фон.* Америка. Заря нового мира. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002.

33. *Канеман Д.* Думай медленно… решай быстро. — М.: АСТ, 2016.

34. *Кельзен Г.* Кто должен быть гарантом конституции? // Шмитт К. Государство: Право и политика. — М.: Территория будущего, 2013.

35. *Киссинджер Г.* Мировой порядок. — М.: АСТ, 2016.

36. *Коломбатто Э.* Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка. — М.: Мысль, 2016.

37. Коментар до інтерв'ю Євгена Захарова з приводу заяви Ініціативної групи «Перше грудня»: Коли спільний човен перекинеться — провина за це ляже на всіх від 14.12.17 р. // Ел. ресурс: https://zbruc.eu/node/75733

38. *Котт Д. Сьюзен Сонтаг.* Полный текст интервью для журнала Rolling Stone. — М.: Ад Маргинем-пресс, 2015.

39. *Коуз Р.*, *Ван Н.* Как Китай стал капиталистическим. — М.: Новое изд-во, 2016.

40. *Кревельд М. ван.* Американская загадка. — М.: Мысль, 2008.

41. *Кундера М.* Встреча. — СПб.: Азбука-Аттикус, 2013.

42. *Леони Б.* Свобода и закон. — М.: ИРИСЭН, 2008.

43. *Лотман Ю.* Культура и взрыв. — М.: Прогресс, 1992.

44. *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. — К.: Ніка-Центр, 2011.

45. *Марчак Д.* Интервью с Р. Майерсоном: В вашей конституции есть конфликт, раскалывающий страну // Ел. ресурс: http://biz.liga.net/all/all/intervyu/2840514-maerson-v-vashey-konstitutsii-zalozhen-konflikt-raskalyvayushchiy-stranu.htm

46. *Маяковский В.* Сочинения в двух томах. Т. 1. / Сост. Ал. Михайлова; Вступ. ст. А. Метченко; Прим. А. Ушакова. — М.: Правда, 1987.

47. *Мизес Л. фон.* Всемогущее правительство. Тотальное государство и тотальная война. — Москва-Челябинск: 2013.

48. *Мокир Д.* Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014.

49. *Морис Я.* Чому Захід панує — натепер. — К.: Кліо, 2014.

50. *Музіль Р.* Людина без властивостей. Т. 2. — К.: Вид-во Жупанського, 2010.

51. *Най С. Дж. (младший)*. Будущее власти. — М.: АСТ, 2014.

52. *Нисбет Р.* Прогресс: история идеи. — М.: ИРИСЭН, 2007.

53. *Обама Б.* Дерзость надежды. — СПб.: Азбука-классика, 2010.

54. *Петражицкий Л.* Теория и политика права. Избранные труды. — СПб.: Юридическая книга, 2010.

55. *Петтит Ф.* Республиканизм. Теория свободы и государственного правления. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2016.

56. *Понтович Э.* Развитие конституции и учредительная власть. — Петроград: Изд-во «Огни», 1918.

57. Проект Конституції України // Права людини в Україні, № 5, 1994.

58. *Речицкий В.* Символическая реальность и право. — Львов: Изд-во «ВНТЛ-класика», 2007.

59. *Речицький В.* Проект Конституції України — 2012. — Харків: Вид-во «Права людини», 2012.

60. *Рокфеллер Д.* Мемуари. — К.: Юніверс, 2009.

61. *Сален П.* Вернуться к капитализму, чтобы избежать кризисов. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015.

62. Світ у цифрах 2013 року. — Київ: Тиждень, 2013.

63. *Смолин Л.* Наше отношение ко Вселенной // Много миров. Новая Вселенная, неземная жизнь и богословский подтекст. — М.: АСТ, 2007.

64. *Сорос Д.* Лекції в Центрально-Європейському університеті. — К.: Дух і Літера, 2011.

65. *Талеб Н.* Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. — М.: Колибри, 2012.

66. *Тараборелли Р.* Фрэнк Синатра. Я делал все по-своему. — М.: Изд-во «Э», 2016.

67. *Тоффлер Э.*, *Тоффлер Х.* Революционное богатство. — М.: АСТ, 2008.

68. *Фейрабенд П.* Избранные труды по методологии науки. — М.: Прогресс, 1986. — С. 325.

69. *Фейрабенд П.* Прощай, разум. — М.: АСТ-Астрель, 2010.

70. *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним. — К.: Наш формат, 2017.

71. *Фиш Стивен М.*, *Виттенберг Д.* Неудавшаяся демократизация // Демократизация. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2015.

72. *Форбс С.*, *Эймс Э.* Манифест свободы. — М.: Азбука, 2014.

73. *Харпфер Кристиан В.* Поскоммунистическая Европа и постсоветская Россия // Демократизация. Перевод с англ. под ред. М. Г. Миронюка. Сост. и науч. ред.: К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель. — М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2015.

74. *Хиггс Р.* Кризис и Левиафан: Поворотные моменты роста американского правительства. — М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010.

75. Юридичний коментар до «Порівняльної таблиці змін до Конституції України, підготовленої Блоком Юлії Тимошенко» // Конституційний процес в Україні (2005–2008). — Харків: Права людини, 2009.

76. *Янгфельдт Б.* Язык есть Бог. Заметки об Иосифе Бродском. — М.: Астрель, 2012.

Наукове видання

РЕЧИЦЬКИЙ
Всеволод Володимирович

НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

ISBN 617-7391-16-5

9 786177 391165

Відповідальний за випуск *Є. Ю. Захаров*
Редакція авторська
Коректор *І. Б. Захарова*
Комп'ютерна верстка *О. А. Мірошниченко*

Підписано до друку 23.04.2018
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура PT Serif
Умов. друк. арк. 20,70. Облік.-вид. арк. 15,68
Наклад 1000 прим. Зам. № КС-02/18

ГО «ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА»
61002, Харків, а/с 10430
http://khpg.org
http://library.khpg.org

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ»
61002, Харків, вул. Дарвіна, 7, кв. 35
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 4783 від 23.10.2014 р.
ел. пошта: distribution.hr.publisher@gmail.com

Друк: ФОП Капуста С. І.
61168, м. Харків, вул. Героїв Праці, 12-Б, кв. 143